

Дніпровський національний
університет ім. Олесь Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2018 ТОМ 21 № 10

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2018

ГРАНІ

Науково-теоретичний альманах

Том 21 № 10 2018

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 5 від 25.10.18).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2018

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В.,
Шляхов О.Б.
Випусковий редактор: Лиман Д.С.
Коректор української та російської мов: ДЕРЕБЕРА А.В.
Коректор англійської мови: КОМЛЕВА Ю.В.

Редакційна колегія

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бачинський Я.	д. юр. н. (США)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос., МВА (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Катаєв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	д.держ.упр., проф. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Лісеєнко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д. соціол. н., доц. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

GRANI

Scientific and theoretical almanac

21(10) 2018

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,

Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 5 dated 25.10.18).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2018

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Production Editor: Lyman D.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Derebera A.V.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Editorial board

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)

Ayahan B.H.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Bachynskiy Ya.

J. D. (USA)

Wenger N.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vysotsky O.Yu.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Gorodyanenko V.G.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Isetti G.

PhD., MBA, Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Kataev S.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kvitka S.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kyrylyuk F.M.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Liseyenko O.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Lobanova A.S.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Loboda Y.O.

Assoc. Prof. Phd (USA)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikilev A.F.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikolenko V.V.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Pobochyj I.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Pronyakin V.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Svyatets' Yu.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tretyak O.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)

Tupytsya O.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Heinamaa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Khyzhnyak L.M.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Hmil' V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shchudlo S.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Yurchenko S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

ЗМІСТ

С. 6

Поляков М. В.

Освітньому лідеру Придніпров'я – 100!

Історія

С. 8

Іваненко В. В.

Дніпропетровський університет під пресом сталінщини 1930-х років

С. 17

Світленко С. І.

Інтелектуальна місія університету. До 100-річчя Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

С. 26

Шляхов О. Б., Дяченко О. В.

Кафедра української історії та етнополітики: на тлі епохи

С. 37

Архирейський Д. В., Венгер А. Г.

Кафедра всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: минуле і сьогодення

С. 54

Юшкевич В. В.

Участь США у роботі міжурядового комітету з питань біженців у 1943 році

Соціологія

С. 61

Кривошеїн В. В.

Жорж Гурвіч – предтеча створення соціологічної школи в Дніпровському університеті

С. 70

Городяненко В. Г.

Историографические подходы и способы познания социологической науки

С. 77

Ніколенко В. В.

Наукова спадщина М. С. Грушевського та її значення для становлення соціологічної теорії в Україні

С. 87

Гілюн О. В., Колісник Л. О.

Чому в Україні слід розвивати дуальну вищу освіту? Соціологічний погляд

С. 97

Демичева А. В.

Міські практики (спів)участі (кейс м. Дніпро)

С. 106

Комих Н. Г.

Соціоекологічні проблеми сучасного міста як штучного середовища існування індивіда

Політологія

С. 114

Токовенко О. С., Третяк О. А.

Політична епістемність: теоретичний та прагматичний аспекти

С. 121

Туницья О. Л., Хабарева К. К.

Політичний консенсус як чинник сталого розвитку сучасного демократичного суспільства

С. 128

Висоцький О. Ю.

Постправа: концептуальні та праксеологічні виміри

С. 134

Іценко І. В., Дяченко Д. В.

Особливості ситуативного аналізу політичної нестабільності в умовах глобалізації

С. 142

Лясота А. Є.

Сучасний стан та перспективи розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні

Філософія

С. 149

Шевцов С. В.

Майстерня як форма існування філософії в університеті

С. 156

Окороков В. Б.

Мифо-логическая антропология и дискурсивные игры Богов в потоке времени

С. 164

Гнатенко П. І.

Національна ідентичність та історична пам'ять

С. 170

Шаталович А. М.

Логико-философские границы понятия образование

С. 181

Кривітченко О. О.

Натуралізація самосвідомості: репрезентаціоналістський підхід Ф. Дрекке

Contents

- P. 6
Poliakov M. V.
Educational leader of the Prydniprovya - 100!
- History
- P. 8
Ivanenko V. V.
Dnipropetrovs'k University under the Pressure of Stalinism of the 1930s
- P. 17
Svitlenko S. I.
Intelligent Mission of the University. To the 100th anniversary of the Oles Honchar Dnipro National University
- P. 26
Shlyakhov O. B., Dyachenko O. V.
Department of Ukrainian History and Ethnopolitics: Against the background of the era
- P. 37
Arkhireiskyi D. V., Venher A. G.
Department of World History of Oles Honchar Dnipro National University: past and present
- P. 54
Yushkevych V. V.
US participation in IGCR activity during 1943
- Sociology
- P. 61
Kryvoshein V. V.
Georges Guerwich is the forerunner of the foundation of a sociological school at the Dnipro University
- P. 70
Gorodyanenko V. G.
Historiographic approaches and methods of sociological science
- P. 77
Nikolenko V. V.
The scientific heritage of M. S. Grushevsky and its significance for the formation of the sociological theory in Ukraine
- P. 87
Giluyn O. V., Kolisnyk L. O.
Why should dual higher education be developed in Ukraine? Sociological analysis
- P. 97
Demicheva A. V.
Urban (co)participatory practices (case Dnipro City)
- P. 106
Komykh N. G.
Socioecological problems of the modern city, as an artificial environment of the individual's existence
- Politology
- P. 114
Tokovenko O. S., Tretyak O. A.
Political epistemy: theoretical and pragmatic aspects
- P. 121
Tupitzya O. L., Khabarieva K. K.
Political consensus as a factor of sustainable development of the contemporary democratic society
- P. 128
Vysotskyi O. Y.
Post-truth: conceptual and praxiological dimensions
- P. 134
Ishchenko I. V., Dyachenko D. V.
Features situational analysis of political instability in the conditions of globalization
- P. 142
Liasota A. Y.
Current state and prospects of development of civil society institutions in Ukraine
- Philosophy
- P. 149
Shevtsov S. V.
Workshop as Form of Existing of Philosophy in University
- P. 156
Okorokov V. B.
Mytho-logic anthropology and discursive games of Gods in time stream
- P. 164
Gnatenko P. I.
National Identity and Historical Memory
- P. 170
Shatalovych O. M.
The concept of education: logical and philosophical boundaries
- P. 181
Kryvitchenko O. O.
Naturalizing Self-Consciousness: The representationalist approach of F. Dretske

Освітньому лідеру Придніпров'я – 100!

Поляков М. В., ректор Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор фізико-математичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України.

У 2018 році Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара відзначає свій сторічний ювілей. Відлік своєї офіційної історії заклад вищої освіти бере від 20 серпня 1918 року, коли урядом Української Держави гетьмана Павла Скоропадського на клопотання видатних українських учених В. Вернадського, Д. Багалія, М. Василенка, Л. Писаржевського та інших був затверджений Статут університету і дозволено прийом студентів на навчання, до речі, тоді на чотири факультети (історико-філологічний, юридичний, медичний і фізико-математичний) вступило більше 2,5 тисяч (!) осіб, що було одним із найвищих показників серед українських вишів.

Ця знакова для української державності подія могла відбутися на 134 роки раніше, коли 4 вересня 1784 р. Катерина II своїм наказом повеліла заснувати в Катеринославі університет, у якому б викладалися не лише науки, а і мистецтва. За планом у місті було вирішено створити чудовий університет із хірургічним училищем, музичною та художньою академіями. Та не судилося...

Повернулися до ідеї створення в Катеринославі класичного університету лише в 1913 р., коли це питання інтелектуальна еліта міста порушила перед місцевою владою. Листування керівників міської та губернської влади з центральними органами виконавчої влади тривало декілька років, чому не завадили революційні події 1917 р. На той час у місті сформувалася доволі розгалужена система вищої освіти – діяли Гірничий і Вчительський інститути, Вищі жіночі курси, що працювали за університетськими програмами, Єврейський політехнічний інститут, Вищі педагогічні курси. Пророблялися шляхи створення Інституту інженерів транспорту. Все це складало потужний базис для подальшого розвитку системи вищої освіти у Катеринославі. Прикметно, що ані політичні бурі, ані соціальні потрясіння цієї історичної доби не могли вплинути на прагнення організувати в місті на Дніпрі класичний університет.

Логічного завершення цей процес здобув улітку 1918 р., коли 4 липня комісія В. Вернадського ухвалила рішення створити у Катеринославі приватний університет, що утримується за рахунок міста, а 25 (12) липня міністр народної освіти телеграфом повідомив міського голову про затвердження ним статуту Катеринославського університету і дозвіл на прийом студентів. Офіційно статут університету було підписано 20 серпня 1918 р. – саме з цієї дати ДНУ веде свій родовід.

За свій сторічний період університет пройшов великий шлях становлення та розвитку, формування та утвердження освітянських ідеалів, кращих національних традицій в галузі підготовки управлінської, науково-освітянської, промислової, культурної еліти держави, перетворився на один із потужних осередків вищої класичної освіти в Україні, став інтелектуальною гордістю Придніпров'я.

Сьогодні університет є авторитетним не лише в регіоні, але в Україні та світі, багатогалузевим навчально-науковим закладом вищої освіти, де функціонують 15 факультетів, аспірантура й докторантура, 5 навчально-методичних центрів, 3 науково-дослідних інститути, 85 кафедр, на яких працюють понад 1300 науково-педагогічних, педагогічних та наукових працівників, у тому числі 175 докторів і понад 600 кандидатів наук. За роки існування університет випустив понад 150 тисяч висококваліфікованих фахівців, а зараз у виші навчається близько 15 тисяч здобувачів вищої освіти за трьома освітніми рівнями – бакалавр, магістр, доктор філософії. Освітній і науковий процес в університеті забезпечується на рівні кращих вітчизняних та європейських стандартів.

Університет має потужний науковий потенціал, посідає провідні місця у різноманітних авторитетних рейтингах, зокрема 8-е місце у Консолідованому рейтингу ЗВО України 2018 року (<http://osvita.ua/vnz/rating/51741/>), 1-е місце у номінації «Кращі виші центрального регіону України 2018 року» (<http://osvita.ua/vnz/rating/25716/>), 5-е місце у номінації «Кращі класичні виші України 2018 року» (<http://osvita.ua/vnz/rating/25713/>), 14-е місце у Рейтингу «Топ-200 Україна 2018» (<http://osvita.ua/vnz/rating/60985/>) та ін.

За роки свого існування ДНУ здобув вагомі досягнення в різних наукових галузях – космічних технологіях, фізиці, математиці, гуманітаристиці. Тут створені відомі в Україні та світі наукові школи, які генерують нові знання, нові принципи рішення складних проблем різноманітних сфер суспільного життя нашої країни.

За ініціативою редакційної колегії альманаху «Грані» в цьому номері зібрано теоретичні і практичні доробки науковців ДНУ у царині історичних, філософських, політичних і соціологічних наук. Це своєрідним інтелектуальним звітом про наукові (фундаментальні і прикладні) досягнення університетської гуманітаристики. У наукових статтях, які розміщені в цьому номері, представлені доробки квідомих в Україні та світі вчених-суспільствознавців, такі талановитих молодих науковців. Серед авторів визнані лідери наукових шкіл з історичних (Іваненко В. В., Світленко С. І., Шляхов О. Б.), філософських (Гнатенко П. І., О कोरोков В. Б., Шевцов С. В.), політичних (Токовенко О. С., Третяк О. А., Тупиця О. Л.) і соціологічних (Гордяненко В. Г., Кривошеїн В. В., Ніколенко В. В.) наук. Представлені у цьому номері наукові доробки засвідчують, що Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара гідно зустрічає свій віковий ювілей і впевнено крокує до нових звершень у сфері гуманітарних і суспільних наук.

Дніпропетровський університет під пресом сталінщини 1930-х років

Іваненко В. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

В статті на прикладі Дніпропетровського університету розкривається характер, динаміка, масштаби та особливості радянської карально-репресивної політики і практики упродовж 1930-х років щодо інтелігенції як найбільш освіченої і активної частини українського суспільства, наголошується, що безвинними жертвами державного терору в ті часи стали мільйони громадян СРСР, в тому числі сотні тисяч українців. Більшість із них з тавром «націоналіста», «шкідника», «троцькіста», «ворога народу» на довгі десятиліття були штучно вилучені з історичної пам'яті українства, піддані забуттю, що обернулося істотним ослабленням його генофонду, основ і традицій національної самосвідомості, інтелектуального потенціалу України.

На значному фактичному матеріалі простежуються долі багатьох працівників університету, переважно з когорти професорського та керівного складу, всього встановлено імена 96 осіб, що зазнали переслідувань та принижень з боку властей у розглядуваний період. Чимало з них знищили фізично, тобто розстріляли. Це були, констатує автор, важкі, непоправні втрати в середовищі найбільш кваліфікованого сегмента кадрового корпусу вишу, тих, хто своїм інтелектом і талантом, самовідданою працею визначав магістральні тенденції, напрями та зміст університетського поступу в добу глибинних суспільних перетворень 1930-х років. Ясно, що це не могло не вплинути на ефективність освітньої та наукової діяльності університету як одного з провідних центрів вищої класичної освіти України.

В свою чергу атмосфера загальної підозрілості та страху, сформована багато в чому саме під впливом репресій в тогочасному радянському соціумі, попри парадні реляції компартійних вождів, у сукупності з іншими негативними чинниками в системі влади та управління неабияк позначилося на темпах економічного зростання, розвитку освіти, науки, культури, зміцненні обороноздатності країни у передвоєнні роки.

Ключові слова: *Дніпропетровський університет; Україна; радянська влада; тоталітарний режим; політичні репресії; державний терор; «шкідник»; «націоналіст»; «троцькіст»*

Dnipropetrovs'k University under the Pressure of Stalinism of the 1930s

Ivanenko V. V., Oles Honchar Dnipro National University

The article uses Dnipropetrovs'k University to exemplify the nature, dynamics, scope and peculiarities of the Soviet penal policy and practice of the 1930s regarding the intellectuals as the most educated and active part of Ukrainian society. The emphasis is placed on the fact that millions of Soviet citizens, including hundreds of thousands of Ukrainians, fell innocent victims to the state terrorism. Most of them, being labeled «nationalists», «saboteurs», «trotskists», «enemies of the people», have for numerous years been artificially erased from the historical memory of Ukrainians and subjected to oblivion, which significantly weakened the nation's gene pool, the background and traditions of the national self-awareness and intellectual potential of Ukraine.

Substantial evidence makes it possible to trace the lives of numerous university workers, mainly from the cohort of professors and senior managers. In total, we identified the names of 96 people who had been prosecuted or oppressed by the authorities in the mentioned period. Many of them were physically destroyed, that is, shot. The author argues that those were irretrievable losses among the most highly-qualified staff members of the university, those who, through their intelligence, talent and commitment, determined the main trends and content of the university development under deep social transformations of the 1930s. It obviously made a significant impact on the efficiency of both educational and academic activity of the university as one of the leading centers of classical higher education in Ukraine.

In turn, the atmosphere of overall suspiciousness and fear caused, to high extent, by the repressions existing in the-then Soviet society despite the parade reports of the Communist Party leaders, and coupled with other negative factors in the system of government greatly affected the rate of economic growth, development of education, science and culture as well as the country's defense capability in pre-war years.

Keywords: *Dnipropetrovs'k University; Ukraine; Soviet power; totalitarian regime; political repressions; state terrorism; «saboteur», «nationalist», «trotskist»*

Днепропетровский университет под прессом сталинщины 1930-х годов

Иваненко В.В., Днепровский национальный университет имени Олеса Гончара

В статье на примере Днепропетровского университета раскрывается характер, динамика, масштабы и особенности советской карательной-репрессивной политики и практики на протяжении 1930-х годов в отношении интеллигенции как наиболее образованной и активной части украинского общества, подчеркивается, что невинными жертвами государственного террора в те времена стали миллионы граждан СССР, в том числе сотни тысяч украинцев. Большинство из них с клеймом «националиста», «вредителя», «троцкиста», «врага народа» на долгие годы были искусственно изъяты из исторической памяти украинства, преданы забвению, что обернулось существенным ослаблением его генофонда, основ и традиций национального самосознания, интеллектуального потенциала Украины.

На значительном фактическом материале прослеживаются судьбы многих работников университета, преимущественно из когорты профессорского и руководящего состава, всего установлено 96 человек, которые были подвергнуты преследованиям и унижениям со стороны властей в рассматриваемый период. Немало из них уничтожили физически, то есть расстреляли. Это были, констатирует автор, тяжелые, невосполнимые потери в сфере наиболее квалифицированного сегмента кадрового корпуса вуза, тех, кто своим интеллектом и талантом, самоотверженным трудом определяли магистральные тенденции, направления и содержание университетского развития в эпоху глубинных общественных преобразований 1930-х годов. Ясно, что это не могло не повлиять на эффективность образовательной и научной деятельности университета как одного из ведущих центров высшего классического образования Приднепровья и Украины.

В свою очередь, атмосфера всеобщей подозрительности и страха, сформированная во многом именно под влиянием репрессий в советском социуме того времени, несмотря на парадные реляции компартийных вождей, в совокупности с другими негативными факторами в системе власти и управления существенно отразилось на темпах экономического роста, развитии образования, науки, культуры, укреплении обороноспособности страны в предвоенные годы.

Ключевые слова: Днепропетровский университет; Украина; советская власть; тоталитарный режим; политические репрессии; государственный террор; «вредитель», «националист», «троцкист»

Постановка проблеми.

Ключовою передумовою забезпечення громадянського миру в сучасній Україні, де внаслідок руйнівних внутрішніх та зовнішніх викликів суспільні пристрасті досягли неабиякої гостроти, є, передусім, налагодження «мирного діалогу» з минулим, тобто спокійне, виважене усвідомлення на рівні національної пам'яті всього – звиятного й драматичного чи трагічного, що залишила по собі суперечлива радянська епоха. Адже там, як відомо, було все: світлі, романтичні помисли і жахливі наслідки соціальних експериментів, велич воістину історичних звершень і трагедій не менш відчутних втрат, що врешті-решт і призвело до неминучого краху антигуманної за своєю суттю політичної системи тоталітарного типу, сконструйованої більшовиками після 1917 р. на уламках Російської імперії.

Однією з одіозних ознак компартійного режиму були політичні репресії, зведені владою, по суті, з перших кроків існування в ранг державної політики. Жертвами їх стали мільйони громадян, в тому числі сотні тисяч українців.

Тільки протягом другої половини 1930-х років в Україні було репресовано, за неповними даними, не менше 360 тис. осіб, з яких мало не кожного другого розстріляли [16, с. 4]. При цьому майже кожен десятий репресований був із Дніпропетровщини [11, с. 67].

Теоретичним підґрунтям державного терору проти власного народу став сталінський «витвір» про те, що в міру нарощування темпів будівництва соціалізму зростає опір залишків старої панівної верстви, загострюється класова боротьба. А раз ворожі сили не здаються, то їх слід виявляти й знешкоджувати. На XVI з'їзді ВКП (б) у 1930 р. генсек прямо заявив, що репресії є необхідним елементом соціалістичного наступу [14, с. 309].

Щоб досягнути справжніх масштабів сталінського терору проти українського народу, усвідомити його особливості, увесь причинно-наслідковий «букет» цього зловісного явища як органічної складової радянського тоталітаризму, необхідно глибоко і всебічно вивчити не лише загальну динаміку репресивного смерчу, що пронісся Україною, а й конкретні його прояви в

окремих регіонах, містах, селах, підприємствах, установах... Ось тоді й матимемо достатньо повне уявлення про соціальну ціну більшовицького експерименту на теренах України.

Як сьогодні добре відомо, переслідувань за політичними мотивами в ті часи зазнали великі маси людей усіх без винятку верств суспільства, незалежно від соціальної, національної, релігійної приналежності. На повну катушку, так би мовити, дісталася і решткам уцілілого від революції та Громадянської війни старого політичного, фінансово-бізнесового, промислового, творчого середовища, і носіям нового устрою – представникам партійно-державного апарату, військового, інтелектуального, виробничого «бомонду» й навіть тим, хто за задумом більшовиків мав стати опорою їхнього режиму, названого «диктатурою пролетаріату», себто робітникам і селянам.

Проте в епіцентрі репресивної політики властей була насамперед інтелігенція. Головний чекіст Ф. Дзержинський прямо вимагав від своїх підлеглих усіх рівнів: «На кожного інтелігента має бути справа» [3, с. 365]. Ця лаконічна директива стала фактично магістральним дороговказом для радянських спецслужб, обернувшись скаліченими долями і справжніми трагедіями для незліченого легіону представників тогочасної наукової і творчої інтелігенції, що, на наш погляд, можна чітко простежити й на прикладі Дніпропетровського університету.

Аналіз досліджень і публікацій.

За радянської доби тема політичних репресій в СРСР була, ясна річ, жорстоко табуованою, перебувала, образно кажучи, «за сімома печатками». Доступу до відповідних архівних фондів не мали навіть так звані «офіційні», наближені до влади історики. Тому тривалий час чи не єдиним джерелом інформації про цей «оголений нерв» нашої історії українці, як і всі радянські люди, дізнавалися хіба що зі скупих відомостей «ворожих радіоголосів», а дехто із західної літератури чи публікацій доморощеного самвидаву.

Ситуація кардинально почала зміцнюватися з другої половини 1980-х років, досягши апогею після розпаду СРСР, коли репресивна тематика об'єктивно висунулася в епіцентр наукових і художніх творів, зайняла помітне місце у засобах масової інформації, в репертуарі театрів та в кінопрокаті, музейних та виставкових експозиціях.

Інтенсивна дослідницько-пошукова робота в даному напрямку розгорнулася в Україні, зокрема на Дніпропетровщині, де з'явилося без-

ліч наукових монографій, статей, нарисів, документальних збірок, мемуарів тощо [9]. Цьому суттєво сприяло прийняття у 1992 р. за ініціативою патріарха-історика, Почесного доктора нашого університету, академіка П. Т. Тронька спеціальних постанов Верховної Ради і Кабінету Міністрів України про започаткування масштабної загальнодержавної програми під промовистою назвою «Реабілітовані історією».

В рамках реалізації цієї програми на основі скрупульозного опрацювання потужних пластів мало або зовсім невідомих історичних джерел та свідчень, здебільшого архівних документів у нашій області отримано серйозні науково-узагальнюючі результати, вміщені спочатку в унікальному п'ятитомнику (восьми книгах) (1999–2005), а потім в уніфікованому відповідно до всеукраїнського стандарту двотомнику сумарним обсягом близько 180 др. арк. [10]. Це дало змогу не тільки сформулювати цілісне, всебічне уявлення про загальні тенденції та специфічні відмінності дій радянської карально-репресивної машини на Дніпропетровщині на різних етапах функціонування союзної держави, але головне – встановити і оприлюднити практично повний поіменний мартиролог репресованих мешканців області, що нараховує 23 351 особу.

Відтак на регіональному рівні фактично ліквідована одна з «білих плям» минулого рідного краю, вирішена важлива наукова і вельми чутлива в морально-етичному та політичному плані проблема, навколо якої тривалий час вирують неабиякі суспільні пристрасті, вносячи елементи додаткової напруги в наше й без того надмір розбурхане, суперечливе життя, істотно посилене в останні роки відкритою агресією Російської Федерації – анексією Криму та розв'язанням так званої «гібридної війни» на Сході України. Безумовно, це вагомий науковий здобуток дніпропетровських істориків (більшість з них – університетські), які чесно зробили і продовжують робити важливу загальнодержавну справу задля відродження і утвердження історичної правди та справедливості.

Останнім часом у рамках програми «Реабілітовані історією» започатковані ще два видання – «Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій» та «Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена», по кожному з яких уже вийшли п'ятитомні серії книг (2013–2017). Ці видання, виконані за найактивнішої участі науковців університету, суттєво розширили ареал досліджень окремих сюжетних

ліній в контексті регіонального репресознавства, особливо щодо переосмислення проблем причинно-наслідкової динаміки репресій на Дніпропетровщині у передвоєнні та повоєнні часи, їх соціальної, національної, фахової диференціації, персоналістичної компоненти тощо.

Наші історики усіяло сприяли підготовці й іншого унікального видання в регіоні – дніпропетровського тому Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні, який побачив світ у 2008 р. Вражає масштаб проекту (відповідальний редактор С. І. Світленко), потужний склад авторського колективу (керівник Є. І. Бородін), обсяг видання (1248 с., 156 др. арк.) [7].

Помітно збагатили процес пізнання масштабів та особливостей політичного терору в Україні, в т.ч. на Дніпропетровщині, ґрунтовні монографії В. В. Ченцова [17] і Н. Р. Романець [11], покладені в основу захищених ними докторських дисертацій.

У згаданих вище працях загального формату, як правило, наводяться окремі факти по репресіях у різні періоди і в Дніпропетровському університеті. А першою спробою систематизувати і узагальнити їх розмах впродовж 1930-х років у цьому навчальному закладі стала випущена у 1995 р., науково-документальна книга «Повернення із небуття» (відповідальний редактор В.В. Іваненко), побудована виключно на матеріалах слідчих справ щодо репресованих працівників і студентів університету, які зберігалися у закритих аж до початку 1990-х років фондах архіву СБУ по Дніпропетровській області [8]. Всього до збірника увійшло 126 документів, з яких громадськість вперше дізналися про трагічні долі 29 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за сміхотворними, так би мовити, обвинуваченнями. І це були лише перші кроки на шляху відтворення повномасштабної картини сталінського свавілля в нашому університеті. Без сумніву, для цього тут ще слід докласти чимало дослідницьких зусиль.

Виклад основного матеріалу.

В музеї історії університету зберігається фотокопія унікального документу під назвою «ДГУ. Годы 30-е...», в якій ніби на граніті закарбовані імена 96 осіб, репресованих в університеті упродовж того драматичного десятиліття. Документ вельми лаконічний, без ідентифікації фахової, посадової компоненти працівників чи належності до контингенту студентства, не відомо коли і ким складений. Проте в ньому, на

мою думку, як у краплині води віддзеркалений увесь трагізм досить тонкого на той час шару вітчизняної інтелектуальної еліти, попередній, дореволюційний цвіт якої був безбожно перемелений чи, точніше, знищений в епоху так званої «російської смуги» 1917–1922 років. Ці люди теж сповна пізнали на собі, на власному гіркому досвіді, чого варті задекларовані більшовиками красиві гуманістичні гасла та ідеали, трансформовані дуже швидко після захоплення ними влади в політику тотального насилля і приниження передусім щодо тих, хто виявляв щонайменші порухи до інакodomства, не говорячи вже про реальних натхненників та організаторів будь-якого спротиву новому режиму.

Маємо підстави стверджувати, що часто-густо під прес переслідувань, морального і фізичного тиску за надуманими звинуваченнями потрапляли абсолютно безвинні, нічим не заплямовані, більше того, лояльні до властей люди, єдиною «провиною» яких були хіба що «не правильне» соціальне чи національне походження, «не така за духом» видана книга чи прочитана лекція, навіть просто «розмови про життя» в колективі чи «на кухні». Все це достатньо виразно простежується в долях репресованих працівників і студентів Дніпропетровського університету.

Нагадаємо, що на рубежі 1920–30-х років в Україні прокотилася хвиля гучних судових процесів проти наукової інтелігенції, які освячувались переважно жупелом боротьби з «націоналістичною контрреволюцією». А чи не найрезонансним із них був процес у справі так званої «Спілки визволення України» (СВУ), що відбувся у березні-квітні 1930 р. Всього за причетність до неї, за підрахунками дослідників, було заарештовано 474 особи [15, с. 78]. Восени 1929 р. заарештували, зокрема, й відомого історика, професора Дніпропетровського Інституту народної освіти (ДІНО) Володимира Пархоменка, який, до речі, вже давно перебував під «ковпаком» ДПУ, будучи, за лексикою чекістів, носієм настроїв «вищої шовіністичної інтелігенції» [8, с. 4].

Тяжко хворого ученого призначили членом антирадянської націоналістичної організації, що ставила за мету «відновлення буржуазного ладу в результаті збройного повстання», за що наприкінці січня 1930 р. рішенням горезвісної «трійки» при Колегії ДПУ УСРР його засудили до десяти років концтаборів, хоча провини своєї професор категорично не визнав. Лише завдяки наполегливим і тривалим клопотанням своєї

сестри Володимира Олександровича через три роки вдалося вирвати із пазурів сталінського «правосуддя», коли у червні 1933-го звільнили з ув'язнення як інваліда. Після лікування працював у Ленінградському відділенні АН СРСР. Там же, у місті на Неві, він і помер у 1942 р.

Примітний факт: навіть перебуваючи у карельських таборих, В. О. Пархоменко цікавився долею своїх конфіскованих під час арешту рукописів у листах до керівництва ДІНО, а в одному з видавництв Ленінграда з'ясував можливості видання написаної ним ще до арешту книги «Русь і степ», рукопис якої так і зник десь у нескінчених спецсховищах ДПУ-НКВС-КДБ [1, с. 95].

Розкручуючи маховик репресій навколо «справи СВУ» на Дніпропетровщині, де за показаннями доведеного тортурами до відчаю в якості начебто керівника місцевої «філії СВУ», професора ДІНО Петра Єфремова було 28 її членів [15, с. 79], слідчі окружного відділу ДПУ намагалися будь-що нейтралізувати видатного ученого-енциклопедиста, академіка, одного із фундаторів і професорів нашого університету Дмитра Яворницького, називаючи його «ідеологом українського націоналізму» [18]. Проте щось у них не задалося і до арешту справа не дійшла. До того ж той же Петро Єфремов стверджував, що до організації Д. І. Яворницького не залучили через його абсолютну нездатність до такої діяльності [15, с. 80]. Напевно, із всесвітньо знаним істориком, етнографом, фольклористом не так просто було тоді розправитись, хоча й надалі аж до своєї смерті (1940) він відчував підвищену увагу з боку властей, в тому числі спецслужб [13].

Щоправда, не тільки чекісти здебільшого з подачі партійних органів влаштовували «полювання на відьом». Неабияку пильність демонстрували і в самих освітніх та наукових установах, про що свідчить приклад іншого маститого історика, професора Михайла Злотникова, який одразу після реорганізації Катеринославського університету на Інститут народної освіти деякий час очолював останній, був його проректором (1923-1928), незмінно залишаючись професором кафедри історії народів СРСР. Лихоманка пошуку «неблагонадійних елементів» в середовищі наукової інтелігенції, що охопила в ті роки Україну, не минула й Михайла Федотовича. Сумну роль в його житті, як і багатьох тогочасних науковців, щонайперше з числа суспільствознавців, відіграв відомий лист Й. Сталіна від 1931 р. до редакції журналу «Пролетарская революция» під назвою «Про деякі питання історії

більшовизму», під впливом якого М. Злотникова звинуватили у тому, що він «своїм викладанням не озброює студентів революційною теорією, а лише копається в історичному архіві», протягує «буржуазну контрабанду» при викладанні вітчизняної історії. Як наслідок – партійне бюро інституту у 1932 р. ухвалює рішення про неприпустимість подальшого використання 42-річного ученого на науково-педагогічній роботі, після чого він звільняється з посади і покидає Дніпропетровськ, переїжджаючи до Москви [5, с. 257].

Зауважимо принагідно, що разом із М. Ф. Злотниковим, як засвідчують матеріали четвертого видання «Історії Дніпропетровського національного університету», сфабрикували і справу професора-філолога С. П. Циммермана, якого піддали нищівній критиці за те, що «вступну лекцію про письменника Вольтера він побудував цілком на буржуазних засадах... Жодного натяку на класове обличчя письменника». А професора-біолога М. М. Тростянецького звинуватили в тому, що в його навчальних програмах з біології, анатомії людини та гістології відсутні навіть згадки про боротьбу двох світоглядних теорій – буржуазної і марксистської, про класовий підхід, а є тільки «чиста наука, що пояснює виникнення рас, розмір та розвиток черепа мозку лише кліматичними та географічними умовами».

Обох учених слідом за М. Злотниковим теж вигнали з роботи [6, с. 79].

В епіцентрі жорстких ідейних баталій опинилося й мовознавство, носіїв якого найчастіше піддавали політичним гонінням за відсутність того самого класового підходу, класової пильності. Приміром, професору Івану Завадовському, який видав перший в Україні підручник з мовознавства українською мовою (1928), перевиданий згодом (1930), інкримінували, що він є нібито послідовним прихильником теорії так званої буржуазно-ідеалістичної індоєвропейстики і вороже налаштований до марксистсько-ленінської. За таку позицію він неодноразово зазнавав «публічної порки» відразу після виходу в світ своїх книжок, але особливо потужного імпульсу критичному оцінюванню його праць додав той же сталінський лист з теоретичних питань більшовизму. Зрештою, не витримавши нового витка цькування, в квітні 1932 р. Іван Іванович помер від серцевого нападу. У некролозі поряд із заслугами ученого зазначалося, що він таки «зумів перебороти буржуазні спадщини, відмежувався від соціологічної школи в мовознавстві, на позиціях якої раніше стояв» [4].

Водночас відвертих гонінь в цей час зазнавали представники педагогічної науки – професори С. Смолинський, Н. Бутович, Олексієнко, Зеленський, М. Задериголова, Левенсон, доценти Заседенець, Тихонович та ін. [6, с. 79-80]. Гострій критиці був підданий ректор ДІНО професор Василь Михайлович Фідровський за свою книгу «О современной народной школе в Германии» (1928), яка, мовляв, «містить антимарксистські та антипартійні твердження» [8, с. 113]. Розуміючи ситуацію, В. Фідровський, як і багато його сучасників, змушений був «самокритично» визнати свої «помилки», заявляючи, що у нього «еще остались пережитки мелкобуржуазной идеологии» що він не зовсім «очистился от нее» [12, с. 475].

Взагалі, можна констатувати, що серія судових процесів початку 1930-х років над представниками інтелігенції (а це окрім «справи СВУ» були ще й справи «Української військової організації», «Українського національного центру») стимулювали нову хвилю репресій в Україні. Особливо постраждала при цьому освітянська нива, з якої до листопада 1933 р. було «вичищено» понад 2 тис. осіб. Науково-дослідні установи, що функціонували в структурі Всеукраїнської академії наук, а також відновлені у 1933 р. університети в Києві, Одесі, Харкові та Дніпропетровську втратили близько 270 професорів та викладачів [8, с. 5]. В цілому по Україні, за даними знаного дослідника цієї проблематики Ю. Шаповала, наприкінці 20-х – початку 30-х років було репресовано понад 30 тис. громадян [19, с. 41].

Більшість обвинувачень у цей час були зі стандартними ярликами: «шкідник», «дворушник», «троцькіст», «націоналіст», «втрив пильність» тощо. В Україні, як і в інших національних утвореннях, особливо популярним був жупел націоналізму, під який, звісно, підганяли насамперед представників інтелігенції. Так, за сигналом газети «Правда», в якій засуджувались «українські націоналісти» – професори університету Г. О. Карпенко і Ф. К. Давиденко, останніх негайно виключили з партії, що автоматично потягло за собою звільнення з роботи [15, с. 112-113]. Але й цього виявилось замало, бо 25 листопада того ж року «Правда» опублікувала нову статтю під промовистою назвою «Буржуазные националисты разоблачены, а их покровители – нет». І невдовзі «покровителей» знайшли серед університетського керівництва, коли за підтримку «націонал – ухильників» ректорів М. Г. Куїса і М. Б. Комаровського спочатку теж виключили

з лав ВКП (б) та звільнили з посад, а пізніше заарештували й розстріляли як членів міфічних «троцькістських організацій», що нібито діяли в області [8, с. 56-80].

Подальша доля Григорія Карпенка невідома, а Федора Давиденка військова колегія Верховного суду СРСР 21 жовтня 1936 р. засудила до вищої міри покарання – розстрілу за «належність до троцькістської терористичної організації» [15, с. 113].

Як бачимо, «націоналістів» партійне керівництво почало напряду пов'язувати з «троцькістами», вимагаючи від спецслужб їх рішучого викорінення з освітніх та наукових установ, про що йшлося, приміром, на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У у жовтні 1934 р. [19, с. 181-182].

Слід наголосити, що то був час, коли маховик державного терору розкручувався вже на повні оберти, особливо під впливом вбивства члена вищого політичного керівництва країни, лідера ленінградських комуністів С. Кірова, набуваючи тотального характеру.

Розгулу справжнього свавілля в країні сприяло суттєве спрощення процедури розгляду справ за так звані «контрреволюційні злочини», зокрема, обмеження терміну на їх досудове вивчення, розгляд без адвоката і прокурора, з широким залученням новостворених позасудових органів типу особливих «двійок», «трійок» тощо.

Одними з перших під прес новел тодішнього «судочинства» потрапили поряд зі своїми ректорами М. Куїсом і М. Комаровським заарештовані наприкінці 1934 – на початку 1935 р. професори університету Н. М. Ягнетинська, М. О. Юр'єв (декан історичного факультету), П. Г. Глузман, проректор А. Брохін та ін. Позбалений волі на 5 років завідувач кафедри історії партії і ленінізму П. Глузман, наприклад, був відправлений на будівництво Біломорканалу, а потім за рішенням особливої «трійки» УНКВС по Ленінградській області його присудили до розстрілу [6, с. 100]. Натомість ні в чому не винна та ще й хвора Надія Ягнетинська після багатомісячного перебування в тюрмі теж отримала п'ятирічний термін виправно-трудова таборів [15, с. 115].

За зв'язок з Н. Ягнетинською та іншими репресованими працівниками університету не залишили осторонь і професора фізичного факультету А.С. Джидаряна, виключеного у 1935 р. з партії, а у 1936-му заарештованого за «контрреволюційну троцькістську діяльність» й висланого на 5 років у Магаданський край, де він і помер у 1939 р. [6, с. 100].

Утім, в цей період до масових арештів справа ще не дійшла. Партійні органи і спецслужби обмежувались пошуком «троцькістів», вигнанням їх з партії, роботи, фіксацією в списках «неблагонадійних», окремими арештами. Однак після серії гучних процесів 1936 р. над «троцькістами» почався новий спалах репресій, апогеєм яких стали, як відомо, трагічні 1937 – перша половина 1938 рр., що увійшли в історію під назвою доби «великого терору».

На Дніпропетровщині в зоні особливої уваги парткомів та чекістів в той час, як і раніше, перебував держуніверситет, його керівники, професура. Починаючи з літа 1936 р., коли заарештували професора С. Й. Ринського, засудженого пізніше (27 жовтня 1937 р.) «трійкою» УНКВС по Дніпропетровській області разом з іншими членами надуманого слідчими «троцькістсько-націоналістичного» підпілля В. Ястржембським, А. Горбом і М. Челпаком до 10 років таборів [2, с. 425-428], під безжальний молот сталіністів знову потрапили й колишні ректори університету – Н. Л. Александров, В. М. Фідровський, М. Б. Комаровський та М. Г. Куїс, і тодішні І. М. Єфимов та В. М. Архангельський, а також член-кореспондент АН УРСР В. С. Фінкельштейн, професори А. С. Рева, О. Я. Мікей, А. Е. Малиновський, секретар парткому О. В. Хохлов, доценти С. В. Молчанов, А. Ф. Єфимова, викладачі Л. А. Попов, Р. В. Бикова, П. І. Симоненко, ряд студентів та ін. [6, с. 102].

Вивчаючи архівно-слідчі справи арештованих, нерідко впадає в око очевидна абсурдність інкримінованих їм звинувачень. Ось типовий і більш ніж промовистий факт. За версією чекістів, начебто ректор університету професор І. Єфимов (до речі, відомий учений-геолог) разом із парторгом О. Хохловим та помічником проректора В. Данішевським відправили до Москви групу «терористів» у складі асистента П. Симоненка і студента С. Новогрудського, які разом з військкерівником університету М. Поповим (той перебував уже в столиці) мали здійснити замах на наркома НКВС М. Єжова. «Терористи», в уяві слідчих, нібито планували влаштувати засідку на одній з пожвавлених московських вулиць й розстріляти автомобіль наркома у момент її уповільненого ходу. І ці явно маніакальні звинувачення будувались лише на тому, що так звані «терористи» дійсно на той час знаходилися у Москві – хто на стажуванні, хто у відрядженні, а хто у відпустці. Крім того, Новогрудського взяли у «розробку» ще й як сина троцькіста, а Симоненка – як одного з

учнів репресованого раніше професора О. Я. Мікея. Врешті-решт всі ці обставини у сукупності й визначили їх подальшу долю з тавром «ворогів народу» [8, с. 8, 85, 118-120].

Висновки.

Як видно з наведених вище численних фактів, безвинними жертвами сталінського режиму стали десятки наших науковців, педагогів та інших працівників – всього близько сотні осіб. Так, якщо в 1933/1934 навчальному році в університеті працювало 50 професорів, то в 1939/1940-му – 17. За даними дніпропетровського історика В. Савчука, автора нової монографії про усіх ректорів університету, яка найближчим часом вийде друком, десятьох з них репресували, сімох стратили. Це були надзвичайно важкі, непоправні втрати в середовищі найбільш кваліфікованої частини кадрового корпусу нашого вишу, тих, хто своїм інтелектом і талантом, самовідданою працею визначав магістральні тенденції, напрями, зміст і динаміку університетського поступу в добу глибинних суспільних перетворень 1930-х років. Безперечно, це не могло не вплинути на ефективність освітньої та наукової діяльності в університеті, знизило його потенційні можливості як одного з провідних центрів вищої класичної освіти Придніпров'я та України.

В цілому репресії неабияк позначилися на морально-психологічному кліматі в тогочасному соціумі, обернулися формуванням і утвердженням атмосфери загального страху перед загрозою будь-якої хвилини опинитися в числі «шкідників», «націоналістів», «опортуністів», «ворогів народу» з усіма страшними наслідками, що з цього випливали. А це так чи інакше, незважаючи на парадні реляції тодішніх радянських вождів, відкинуло країну знову назад, призвело до зниження темпів економічного зростання, деградації освіти, науки, культури, помітного ослаблення обороноздатності СРСР напередодні нової світової війни.

Наш професійний і моральний обов'язок – зробити все, щоб ці гіркі сторінки вітчизняної історії назавжди закарбувалися у вдячній пам'яті нинішніх поколінь університетської спільноти, українців, для чого, на моє переконання, всім нам слід докласти ще чимало зусиль. В усякому разі, необхідно вже найближчим часом підготувати серйозну дослідницьку працю на рівні монографії чи дисертації, де всебічно, у щонайменших деталях розкрити трагічні долі усіх без винятку наших університетських попередників тієї лиховісної пори.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Голуб А. Не можна каятись в тому, чого не робив... / А. Голуб, В. Ченцов // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Дніпропетровськ: Монолит, 1999. – С. 92-96.
2. Голуб А. Хресний шлях педагога / А. Голуб // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. Дніпропетровськ: Монолит. – С. 422-429.
3. Дзержинский Ф. Э. – председатель ВЧК – ОГПУ. – М., 1977.
4. Завадовський І. І. (Некролог) / І. І. Завадовський // За більшовицькі педагогічні кадри. – 1932. – № 22. – 1 трав.
5. Іваненко В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі / В. Іваненко. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2003.
6. Історія Дніпропетровського національного університету / ред. кол.: М.В. Поляков (голова) та ін. – 4-те вид., переробл. і доповн. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008.
7. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Дніпропетровська область / ред-кол.: Є.І. Бородін (голова) та ін. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2008. – 1248 с.
8. Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті / ред. кол.: В.В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995.
9. Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті роки): бібліографічний покажчик. – Житомир: Полісся, 2007.
10. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область: У 2 кн. / наук. ред. В.В. Іваненко. – Дніпропетровськ: Монолит, 2009. – Кн. 1. – 880 с.; 2008. – Кн. 2. – 1118 с.
11. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939) / Н. Р. Романець. – Кривий Ріг, 2014.
12. Савчук В. С. «Навмисно не сказав про роль партії...» / В. С. Савчук // Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – С. 471-478.
13. Світленко С. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві / С. Світленко. – Дніпропетровськ: Ліра, 2015.
14. Сталин И. В. Политический отчет ЦК к XVI съезду ВКП (б), 27 июня 1930 г. / И. В. Сталин. – Соч., Т.12.
15. Терещенко Р. К. Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства / Р. К. Терещенко, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. – Дніпропетровськ: Монолит, 2002.
16. Тронько П. Т. Наш священний обов'язок / П. Т. Тронько // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2.
17. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль, 2000.

REFERENCES

1. Golub, A., & Chentsov, V. (1999). Ne mozhna kaiatys v tomu, choho ne robyv... [You can hardly blame yourself for what you have not done ...]. *Revived Memory: The Book of Essays*. Dnipropetrovsk: Monolith [in Ukrainian].
2. Golub, A. Khresnyi shliakh pedahoha [The Path of the Teacher]. *Revived Memory: The Book of Essays*. Dnipropetrovsk: Monolith [in Ukrainian].
3. *Dzerzhinskij F. Je. – predsedatel' VChK – OGPU* [Dzerzhinsky F. E. – Chairman of the Cheka – OGPU]. (1977). Moscow [in Russian].
4. Zavadovskiy, I.I. (1932). Nekroloh [Nekrologue]. *For Bolshevik Pedagogical Staff*, 22, May 1 [in Ukrainian].
5. Ivanenko, V. (2003). *Bil i zvytiaha: XXstolittia v ukrainskomu vymiri* [Pain and Victory: XX Century in Ukrainian Dimension]. Dnipropetrovsk: ART PRESS [in Ukrainian].
6. Poliakov, M.V. (Ed.). (2008). *Istoriia Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu* [History of Dnipropetrovsk National University]. (4th ed. rev.). Dnipropetrovsk: DNU [in Ukrainian].
7. Borodin, E.I. (Ed.). (2008). *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini. Dnipropetrovska oblast* [National Book of Memory of Victims of Holodomor of 1932-1933 in Ukraine. Dnipropetrovsk Region]. Dnipropetrovsk: Art Press [in Ukrainian].
8. Ivanenko, V.V. (Ed.) (1995). *Povernennia iz nebuttia: Dokumenty i materialy pro zherty stalinskoho svavillia u Dnipropetrovskomu universyteti* [Return from Non-Existence: Documents and Materials on the Victims of Stalin's Tyranny in Dnipropetrovsk University]. Dnipropetrovsk: Beam [in Ukrainian].
9. *Politychni represii v Ukraini (1917–1980-ti roky): bibliografichnyi pokazhchik* [Political Repressions in Ukraine (1917-1980s): bibliographical index]. (2007). Zhytomyr: Polissya [in Ukrainian].
10. Ivanenko, V.V. (Ed.). (2008; 2009). *Reabilitovani istoriieiu. Dnipropetrovska oblast: U 2 kn.* [Rehabilitated by History. Dnepropetrovsk Region: 2 books]. (Vols. 1-2). Dnipropetrovsk: Monolith [in Ukrainian].
11. Romanets, N.R. (2014). *Represyivna polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli (1925–1939)* [The Repressive Policy of Soviet Power in Ukrainian Village (1925-1939)]. Krivoy Roh [in Ukrainian].
12. Savchuk, V.S. «Navmysno ne skazav pro rol partii...» [«I did not intentionally say about the role of the party ... »]. *Revived Memory: The Book of Essays* [in Ukrainian].

13. Svitlenko, S. (2015). *Dmytro Yavornytskyi: vchenyi ta pedahoh v ukrainskomu intelektualnomu spivtovarystvi [Dmytro Yavornytsky: Scientist and Teacher in the Ukrainian Intellectual Community]*. Dnipropetrovsk: Lira [in Ukrainian].
14. Stalin, I.V. (1930). *Polytycheskyi otchet TsK k XVI sezd VKP (b), 27 yunia 1930 h. [Political Report of the Central Committee to the XVI Congress of the CPSU (b), June 27, 1930]*. (Vol. 12) [in Russian].
15. Tereschenko, R.K., Ivanenko, V.V., & Prokopenko, L.L. (2002). *Mynule z hirkym prysmakom: represii v istorychnii retrospektyvi radianskoho suspilstva [Past with Bitter Taste: Repressions in the Historical Retrospective of the Soviet Society]*. Dnipropetrovsk: Monolith [in Ukrainian].
16. Tronko, P.T. (1995). *Nash sviashchennyi oboviazok [Our Sacred Duty]*. From the Archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB, ½ [in Ukrainian].
17. Chentsov, V.V. (2000). *Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti roky [Political Repressions in Soviet Ukraine in the 20-s]*. Ternopil [in Ukrainian].

Іваненко Валентин Васильович

Доктор історичних наук, професор
Університет митної справи та фінансів
49000, м. Дніпро, вул. Володимира Вернадського, 2/4

Ivanenko Valentyn

Doctor of Historical Sciences, Professor
University of Customs and Finance
2/4, Volodimira Vernadskogo str., Starobelsk, 49000, Ukraine

Email: ivanenko_dnu@i.ua ORCID: 0000-0002-4731-6702

Цитування: Іваненко В. В. Дніпропетровський університет під пресом сталінщини 1930-х років / В. В. Іваненко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 8-16.

Citation: Ivanenko, V.V. (2018). Dnipropetrovskyi universytet pid presom stalinshchyny 1930-kh rokiv [Dnipropetrovsk University under the Pressure of Stalinism of the 1930s]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(10), 8-16.*

Стаття надійшла / Article arrived: 01.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 03.10.2018

Інтелектуальна місія університету. До 100-річчя Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара

Світленко С. І. Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара

У статті показані сучасні підходи до вивчення проблеми місії університету в сучасній історіографії. Автор поставив за мету висвітлення інтелектуальної місії університету, яка розглядається в історичній ретроспекції на прикладі Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара. Розкрито, як упродовж ста років від часу свого заснування університет виконував свою інтелектуальну місію на різних етапах функціонування, хоча під впливом ідеологічних, суспільно-політичних та військово-політичних чинників цей процес розвивався не однолінійно по висхідній, а мав певні перерви поступовості. У статті представлено авторське бачення сутності сучасної інтелектуальної місії українського національного університету, яка полягає в істотній модернізації всіх ділянок роботи з метою підтримання і зміцнення флагманських позицій в системі вищої освіти та науки України на основі органічного поєднання сучасної теоретико-методологічної, інформаційно-технологічної й методичної підготовки фахівців, виховання їх на принципах високої професійної етики та моральності, в дусі самовідданого служіння університетській корпорації і народу України. Наголошено, що втілення в життя такого підходу передбачає активне утвердження інноваційної, інтелектуально-інформаційної моделі університетської освіти та науки, що мають розвиватися на автономних засадах і разом з тим ефективно взаємодіяти з державою, громадянським суспільством та бізнесовими колами.

Ключові слова: інтелектуальна місія; університетська корпорація; Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара; інноваційна; інтелектуально-інформаційна модель університетської освіти та науки

Intelligent Mission of the University. To the 100th anniversary of the Oles Honchar Dnipro National University

Svitlenko S. I., Oles Honchar Dnipro National University

The article shows modern approaches to the study of the problem of university mission in modern historiography. The author aims to highlight the University's intellectual mission, which is considered in the historical retrospective on the example of the Oles Honchar Dnipro National University. It is disclosed how during the hundred years since its foundation, the university performed its intellectual mission at various stages of its functioning, although under the influence of ideological, socio-political and military-political factors, this process did not develop on a one-to-one basis ascending, but had certain breaks of graduality. The article presents the author's vision of the essence of the modern intellectual mission of the Ukrainian national university, which consists in substantially modernizing all sections of work in order to maintain and strengthen the flagship positions in the system of higher education and science of Ukraine on the basis of an organic combination of modern theoretical and methodological, informational, technological and methodical preparation. specialists, educating them on the principles of high professional ethics and morality, in the spirit of selfless service to the university corporation and people of Ukraine. It is emphasized that the implementation of such an approach involves the active approval of the innovative, intellectual and informational model of university education and science that should be developed on an autonomous basis and, at the same time, effectively interact with the state, civil society and business circles.

Keywords: intellectual mission; university corporation; Oles Honchar Dnipro National University; innovative; intellectual-informational model of university education and science

Интеллектуальная миссия университета. К 100-летию Днепровского национального университета имени Олеся Гончара

Свитленко С. И., Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье показаны современные подходы к изучению проблемы миссии университета в современной историографии. Автор поставил целью освещение интеллектуальной миссии университета, которая рассматривается в исторической ретроспективе на примере Днепровского национального университета имени Олеся Гончара. Раскрыто, как на протяжении ста лет от времени своего основания университет выполнял свою интеллектуальную миссию на разных этапах функционирования, хотя под воздействием идеологических, общественно-политических и военно-политических факторов этот процесс развивался не однолинейно по восходящей, а имел определенные перерывы постепенности. В статье представлено авторское видение сущности современной интеллектуальной миссии украинского национального университета, которая заключается в существенной модернизации всех участков работы с целью поддержания и укрепления флагманских позиций в системе высшего образования и науки Украины на основе органического сочетания современной теоретико-методологической, информационно-технологической и методической подготовки специалистов, воспитание их на принципах высокой профессиональной этики и нравственности, в духе самоотверженного служения университетской корпорации и народу Украины. Отмечено, что воплощение в жизнь такого подхода предполагает активное утверждение инновационной, интеллектуально-информационной модели университетского образования и науки, которые должны развиваться на автономных началах и вместе с тем эффективно взаимодействовать с государством, гражданским обществом и деловыми кругами.

Ключевые слова: интеллектуальная миссия; университетская корпорация; Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара; инновационная; интеллектуально-информационная модель университетского образования и науки

Постановка проблеми.

За умов посилення суперечностей між глобальним і національним у соціокультурному житті сучасної цивілізації відбуваються помітні зміни в європейському і світовому освітньо-науковому та культурному просторі, де загострюється конкуренція, в тому числі на ринку освітніх послуг. У цьому зв'язку актуалізується проблема подальшого осмислення наукової проблеми місії університету, яка вже має солідну традицію в зарубіжній та вітчизняній історіографії. Як цілком справедливо зазначала проф. А. А. Сбруєва, дана проблема є багатоаспектною і включає, передусім, такі виміри розгляду: філософський, культурологічний, історичний, соціологічний, організаційний, економічний, педагогічний тощо [9, с. 449-450].

У сучасній літературі проблема місії університету розглядається як «важлива умова ефективного освітнього менеджменту». У новітній історіографії посилюється інтерес до цієї проблематики і вже зроблено спроби визначити сутність та особливості зазначеного концепту. Зокрема, проф. Л. С. Шевченко розглядає місію університету в широкому і вузькому сенсах. У першому з них втілюється філософія організації, що визначає «цінності, переконання, пріоритети і принципи, якими керується колектив», а у друго-

му – «причини створення, основні цілі і напрями діяльності організації; продукти або послуги, які виробляє організація, а також потенційні ринки і споживачів, для яких вона працює». Не можна не погодитися з тим, що місія університету має чітко вказувати на напрям розвитку освіти і самого закладу вищої освіти, давати чіткі відповіді на потреби й очікування зацікавлених груп споживачів освітніх послуг та вказувати на інструменти і технології її реалізації [16].

Н. В. Горбенко розглядає місію організації як «головне призначення у суспільстві, смисл її функціонування» і визначає видами місії загальнолюдське призначення, головну стратегічну мету, самовдосконалення, національну ідею тощо. На думку автора, місія включає в себе ідеологію або основні принципи діяльності та імідж – образ, який організація створює для зовнішнього середовища. Безперечно, наявність місії університету є важливим елементом корпоративної культури [1].

Звичайно, розуміння місії університету не є чимось застиглим, раз і назавжди даним. Так, А. А. Сбруєва подала характеристику тенденцій трансформації місії університету під впливом таких чинників, як глобалізація, інтернаціоналізація, розвиток економіки знань та інформаційно-комунікаційних технологій. Учена звернула

увагу на місію провідних університетів світу. Наприклад, Гарвард вважає своєю місією надання освіти громадянам та лідерам суспільства, чому слугує переконаність у перетворювальній силі вільних мистецтв і природничо-наукової освіти. Стратегічним пріоритетом Оксфорда є розширення знань і служіння благу суспільства шляхом інтеграції наукової та освітньої діяльності університету, створення та підтримка оточуючого середовища для себе та інших. Кембридж визначає своєю місією служіння благу суспільства шляхом розширення знань і вдосконалення розуміння світу у процесі навчання й наукових досліджень [9, с. 451; 10]. Як бачимо, провідні західні університети чітко усвідомлюють свою місію і мають власну стратегію розвитку, досягаючи при цьому значних результатів.

На жаль, жоден з університетів України не входить до числа світової університетської еліти, і тому є ціла низка об'єктивних причин. Не перебільшуючи значення теоретичних чинників такої ситуації, все ж таки наголосимо, що одна із них – відсутність чіткої державної стратегії розвитку вищої школи. Ще кілька років тому проф. В. В. Іваненко акцентував на тому, що «... на урядовому рівні, по суті, немає ані стратегічного плану розвитку (не виживання!) національної вищої освіти і науки, ані загальнодержавної програми виховання молоді з визначенням конкретних цілей, завдань, етапів та механізмів їх реалізації» [3, с. 10].

Попри суттєві суспільно-політичні зміни в країні останніх років, ми й сьогодні маємо підстави наголосувати на факті «відсутності цілісної стратегії розвитку освіти України, розрахованої на тривалу історичну перспективу» [12, с. 346]. А важливим елементом такої стратегії є усвідомлення її місії, значення університетів не тільки для інтелектуальної корпорації, а і країни, суспільства в цілому. Саме тут слід шукати причини того факту, що наші заклади вищої освіти працюють згідно з тактикою виживання, а не за стратегією розвитку. Тільки визначивши такий стратегічний шлях і послідовно йдучи ним, можна реалізувати назрілу задачу, кажучи словами В. Г. Кременя, «сформувати людину з інноваційним типом мислення, інноваційним типом культури, готовністю до інноваційного типу діяльності, що стане адекватною відповіддю на перехід цивілізації в інноваційний тип розвитку» [6, с. 535].

Утім, заради справедливості зазначимо, що останнім часом концепт університетської місії

все частіше звучить на теоретичному і прикладному рівнях. Так, наприклад, Київський університет імені Бориса Грінченка так сформулював свою місію: «Сприяти кожному в цілісному розвитку і лідерському становленні, служити людині, громаді, суспільству» [5], а Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна свою місію вбачає у формулі: «Пізнавати – навчати – просвіщати» [16]. Напевно, враховуючи актуальність визначення стратегічних пріоритетів вищої університетської освіти 11 жовтня 2018 р. у Дніпровському національному університеті ім. Олеся Гончара пройшла Міжнародна наукова конференція «Суспільна місія університету в сучасному світі» [12].

Метою даної статті є розгляд інтелектуальної місії університету, що висвітлюється у сторічній ретроспекції на прикладі Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. В такій постановці дана проблема ще не досліджувалася.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи інтелектуальну місію Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, слід зважати на генезис його заснування, перебіг основних етапів розвитку та сучасну ситуацію. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. у Катеринославі визрівали передумови для його створення, виникали відповідні проекти [4, с. 30-38]. У 1917–1918 рр., за умов краху російського самодержавства, розпаду імперії й розвитку революційного процесу, рух за створення університету в Катеринославі зростає, знаходячи все більшу підтримку серед учнів, вчителів, прогресивної громадськості, діячів міського самоврядування.

Наш університет виник як класичний у 1918 р. за умов Української революції 1917–1921 рр. як наслідок спільної діяльності органів місцевого самоврядування та громадськості міста, за сприяння уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського 20 серпня 1918 р. управляючий Міністерством народної освіти і мистецтв М. П. Василенко та директор департаменту народної освіти Ф. Сушицький підписали статут Катеринославського університету, за яким передбачалася організація 74 кафедр на медичному, фізико-математичному, історико-філологічному і на юридичному факультетах [4, с. 39-43; 8, с. 11]. І це за умов великих соціально-політичних потрясінь цивілізаційного характеру!

Перший період функціонування університету (1918–1920) припав на надзвичайно складний період революції та громадянської війни.

У той час руйнації старого і творення нового соціально-економічного й суспільно-політичного порядку сутність інтелектуальної місії молодого університету, напевно, не усвідомлювалася «батьками-засновниками» університету на теоретичному рівні. Вельми складним був той історичний час. Утім, об'єктивно вона полягала в тому, щоб створити в Катеринославі університетське інтелектуальне середовище, започаткувати університетську освітньо-наукову традицію, навчаючи й виховуючи перше покоління студентів.

Як відомо, матеріальне й фінансове забезпечення Катеринославського університету брало на себе місцеве самоврядування, оскільки Українська держава гетьмана П. Скоропадського не мала ресурсів для утримання в місті державного університету і могла надавати новому закладу вищої освіти лише разові субсидії. Тому інтелектуальна місія Катеринославського університету на першій стадії його заснування й формування в 1918–1920 рр. полягала в тому, щоб коштом місцевої громади створити й розбудувати в губерньському центрі осередок університетської освіти і тим самим ліквідувати той дисбаланс, що простежувався в одному з найпотужніших регіонів країни між його економічним потенціалом і рівнем організації вищої освіти.

Не менш важливим було й те, що в Катеринославському університеті, відкритому як приватний навчальний заклад з російською мовою викладання, від самого початку функціонування своє важливе місце посіла українська гуманітарна компонента. Свідченням цього стало започаткування ще в 1918 р. кафедр української мови, української літератури, кафедри історії місцевого краю і Запорожжя з українською мовою викладання [7, с. 251; 2, с. 89, 137, 138]. Зазначене підтверджувало, що Придніпров'я, попри тривалу імперську політику русифікації, є українською місцевістю з потребами розвитку української мови, історії та культури на рівні університетської освіти.

Проте утвердження інтелектуальної місії в нашому університеті відбувалося не однолінійно по висхідній, а мало свої перерви поступовості. Адже навесні 1920 р. в Україні, внаслідок приходу до влади більшовиків, почався період цілеспрямованої ліквідації університетської системи освіти. З травня 1920 р. почав функціонувати Катеринославський інститут народної освіти – спадкоємець університету. На 1 січня 1921 р. КІНО функціонував у складі таких від-

ділень: дошкільного виховання (1-4 курси); підготовки класних керівників (1-2 курси); соціально-історичного (1-3 курси); словесного (1-3 курси) і біологічного. Влітку 1921 р. новий заклад вищої освіти нетривалий час став називатися КВІНО (Катеринославський вищий інститут народної освіти). В ньому функціонувало два факультети: факультет соціального виховання (соцвих) та факультет професійної освіти (профос).

У заново організованому інституті, який незабаром знову дістав назву Катеринославський ІНО, а з 1926 р. – Дніпропетровським ІНО, були вжиті усі заходи для налагодження як навчального процесу, так і наукових досліджень. Катеринославський інститут народної освіти вважався одним із кращих в республіці. Подальшу долю ДІНО визначила низка постанов Раднаркому УСРР 1930 р., сутність яких полягала в децентралізації вищого навчального закладу [4, с. 18-23].

Труднощі в навчальній і науковій діяльності 1920-х – початку 1930-х рр. були зумовлені у цей період не тільки організаційними експериментами більшовиків і нелегкими матеріальними умовами, але й тими «класовими» підозрами, політичною диференціацією й ідеологізацією, які посилено насаджувалися у стінах спочатку університету, а потім ІНО. За тих історичних умов не могло бути й мови про якусь автономію закладу вищої освіти. Це значно ускладнювало виконання КІНО/ДІНО його інтелектуальної місії, яка в той час сильною мірою залежала від правлячого більшовицького режиму, який поступово перетворювався із авторитарного на тоталітарний.

Ще більшою мірою ця ідеологічно-політична залежність виявлялася за часів комуністичного тоталітаризму 1930-х рр., які вирізнялися своєю неоднозначністю. У трагічний 1933 рік Голодомору в Україні було відновлено університетську систему. 10 березня 1933 р. було ухвалено постанову РНК УСРР «Про організацію на Україні державних університетів», а 13 вересня того ж року – постанову РНК УСРР «Мережа й контингенти державних університетів УСРР», за якою Дніпропетровський державний університет повинен складатися з чотирьох факультетів: фізико-математичного, хімічного, геологічного та економічного. 1 жовтня 1933 р. Дніпропетровський університет відкрився.

Відновлення Дніпропетровського державного університету в 1933 р. сприяло творчій праці колективу у справі відродження нашого

закладу вищої освіти з університетським статусом. Тодішня інтелектуальна місія університету полягала, по-перше, у прирощенні освітньої структури, що виявлялося у створенні нових кафедр і факультетів. Так, у 1933 р. в університеті відкрили фізико-математичний, біологічний, хімічний, геологічний та історико-економічний факультети. У 1937/38 навчальному році утворився географічний факультет, в 1938/39 навчальному році – філологічний, а в 1939/40 р. – історичний факультети. По-друге, не менш важливим уявлялося нарощування наукового потенціалу. У той час, незважаючи на труднощі, в університеті формувалися й набули поступу наукові школи у галузі теоретичної (електронної) хімії академіка М. Я. Бродського, прикладної механіки – академіка О. М. Динника, металофізики – академіка Г. В. Курдюмова, фізики рідкого стану – академіка В. І. Данилова, гідробіології – академіка Д. О. Свіренка [2, с. 23-24; 4, с. 83-97].

Утвердження інтелектуальної місії довоєнного ДДУ відбувалося у важкий час утвердження комуністичного тоталітарного режиму. Безневинними жертвами масових політичних репресій стали близько 80 викладачів і професорів. І справа не тільки у фізичній ліквідації активних представників університетського співтовариства внаслідок вакханалії терору, а і у знищенні історичної пам'яті про цілу низку діячів, які були затавровані сталіністами як «вороги народу», «українські націоналісти». Злочини сталінського режиму вели не тільки до винищення носіїв інтелектуальних цінностей, а завдали непоправну шкоду морально-психологічному клімату в колективі, який був уражений практикою доносів, огульних обвинувачень, пережив важку моральну травму [2, с. 25].

Таким чином, період 1933–1941 рр. є неозначним. З одного боку, колектив відродженого ДДУ досяг успіхів в організації навчального процесу та науково-дослідних робіт. З іншого боку, усвідомлення і втілення в життя інтелектуальної місії університету значно ускладнювалася масовими політичними репресіями, які інспірувалися комуністичним тоталітарним режимом. Тодішній університет повністю залежав і підпорядковувався ідеології, політиці та соціальній практиці правлячої партії.

Ще більші випробування на долю Дніпропетровського університету випали в роки Другої світової війни. Воєнне лихоліття кривавої війни не тільки на кілька років загальмувало процес утвердження інтелектуальної місії університе-

ту, а призвело до руйнації значної частини матеріально-технічної бази, подальшому винищенню кадрів. Після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. період з 1941 р. до 1943 р. став, мабуть, найдраматичнішим в історії університету. Мирне життя порушилось, процеси розвитку вищої школи зупинені. Багато викладачів і студентів ДДУ за призовом чи добровільно пішли на фронт (усього понад 600 осіб), інші евакуювалися до м. Чкалов (нині – м. Оренбург) Оренбурзької області, переїхали на Урал (до м. Магнітогорськ), до станиці Ільїнська Краснодарського краю, де відкрили трудовий фронт і проводили викладацьку та науково-дослідну роботу [4, с. 104-111].

У боях із німецьким загарбниками загинуло 160 викладачів, співробітників та студентів ДДУ, яким до 60-річчя Перемоги біля наукової бібліотеки ім. Олеса Гончара встановлено Пам'ятний знак, на якому золотом навечно закарбовано їх імена. Колектив Дніпропетровського університету свято шанує пам'ять своїх випускників, студентів і співробітників, які віддали життя за свободу і незалежність Батьківщини. Вигнання нацистських окупантів з міста частинами Радянської армії 25 жовтня 1943 р. відкрило шлях для відродження наукової та освітянської діяльності у Дніпропетровському університеті. Відбудова зруйнованого університету почалася вже у вересні 1943 р. Це була тяжка праця, адже загарбники знищили близько значну частину всіх приміщень, а загальні збитки, завдані університету, визначалися в 26 265,6 тис. крб [4, с. 122].

Перші повоєнні роки були наповнені савовідданою працею учорашніх фронтовиків, тодішніх викладачів та студентів по відбудові зруйнованого університету та подальшому його розвитку. Тодішнє покоління сумлінно виконувало свою тодішню місію – відродження університету.

Після Другої світової війни умови життя та праці викладачів і студентів залишалися важкими, особливо в перші повоєнні роки, коли університет піднімався з руїн. До того ж зазначений період характеризувався виявами пізнього сталінізму. Різноманітні ідеологічні кампанії, особливо за умов «ждановщини», відчутно відбивалися на становищі колективу ДДУ. Непростий час відбудови припав на друге ректорство кандидата геологічних наук, доцента Л. І. Сафронова (1939–1941, 1945–1951).

Незважаючи на великі труднощі, у повоєнному ДДУ стала поновлюватися матеріально-тех-

нічна база, з'являлися нові спеціальності й наукові напрями, формувалося повоєнне покоління професорів. Загальна кількість студентів ДДУ у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. становила від 1 900 до 2 300 чоловік. На 1952 р. в ДДУ сформувався кваліфікований викладацький колектив у складі 7 професорів і 87 кандидатів наук [2, с. 28].

У 1950-х рр. світі набирала розвитку науково-технічна революція. А тому відкриття в університеті на початку десятиліття фізико-технічного факультету, завдання якого полягало в підготовці фахівців з новітньої, у тому числі ракетно-космічної техніки, визначило подальший сутнісний вектор інтелектуальної місії університету – бути відповідним потребам науково-технічного прогресу. У 1951–1964 рр., коли ректором університету працював доктор біологічних наук, професор Г. Б. Мельников, активно відбувалася технізація ДДУ.

На початку 1960-х рр. ДДУ мав п'ять факультетів (фізико-технічний, фізико-математичний, біологічний, філологічний і хімічний), два науково-дослідних інститути, Ботанічний сад тощо. Усього ж у 1960 р. в університеті налічувалося 43 кафедри, на яких працювало 14 докторів наук і професорів. Головну увагу колектив університету приділяв відкриттю нових спеціальностей і спеціалізацій. У галузі наукових досліджень пріоритетне значення надавалося становленню фундаментальних комплексних напрямів, зміцненню зв'язків науки з виробництвом. Початок 1960-х рр. пройшов під гаслом «наближення освіти до життя». Основна увага приділялася підготовці кадрів перш за все для тих галузей, які забезпечували науково-технічний прогрес. Саме в цьому вбачалася місія тодішнього університету, який все більше ставав «космічним». Це стало основним підґрунтям перетворення його із провінційного вищого навчального закладу на один і базових у тодішньому Радянському Союзі. Зазначені процеси відбувалися в період хрущовської «відлиги» (1953–1964), який характеризувався десталінізацією, певною лібералізацією й демократизацією суспільно-політичного життя в університеті, як і в країні в цілому. Водночас спостерігалися перші прояви інакдумства серед студентів ДДУ [2, с. 29-31].

За часів керівництва університетом визначного ученого у галузі математичної теорії пружності та механіки деформівного тіла, доктора фізико-математичних наук, академіка В. І. Моссаковського (1964–1986) відбувалося нарощу-

вання матеріально-технічної бази, освітньо-наукового потенціалу Альма матер. Упродовж 1960–1980-х рр. у ДДУ постало університетське містечко, яке в основних рисах визначило сучасний вигляд нашого закладу вищої освіти.

У вересні 1966 р. ДДУ був переданий у відомче підпорядкування Головного управління навчальних закладів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і отримав статус базового університету, який готував спеціалістів і проводив науково-дослідницьку роботу, насамперед, для високотехнологічних галузей народного господарства. У 1970-ті рр. університет увійшов, маючи у своєму складі 8 факультетів: механіко-математичний, фізичний, хімічний, фізико-технічний, історико-філологічний, біологічний, заочний, факультет підвищення кваліфікації викладачів ВНЗ, на яких функціонували 61 кафедра. За всіма формами навчання налічувалося понад 12 тис. студентів, половину з них склали студенти денного відділення. У той час в університеті проводилася підготовка за 28 спеціальностями. Навчальний процес забезпечували 34 доктори наук і професори, 316 кандидатів наук і доцентів [4, с. 149-190].

У 1985 р., від якого бере початок період горбачовської «перебудови», серйозних соціально-економічних, суспільних та геополітичних змін на території СРСР, ДДУ залишався базовим ВНЗ Мінвузу СРСР (пізніше Державного комітету з народної освіти СРСР). У його складі налічувалось 11 факультетів денного відділення: фізико-технічний, механіко-математичний, прикладної математики, біологічний, хімічний, фізичний, радіофізичний, історичний, філологічний, економічний, педагогічний, заочний факультет і факультет підвищення кваліфікації викладацьких кадрів навчальних закладів, два НДІ, Ботанічний сад, галузеві й проблемні лабораторії. В університеті навчалось більше 13 тис. чоловік. На кафедрах працювало 972 викладачі, з яких 63 були професорами, 572 – доцентами; кандидатів наук було 606. Більше 25 напрямів науково-дослідницьких робіт сформувалися й успішно функціонували протягом 1960–1980-х рр. [4, с. 156, 161]

Ректорство відомого вченого у галузі двигунобудування, доктора технічних наук, професора, академіка НАН України В. Ф. Пріснякова (1986–1998) припало на складний перехідний час докорінних трансформацій в соціально-економічному й суспільно-політичному розвитку країни. Це позначилося на змінах в усвідомлен-

ні інтелектуальної місії університету. За часів горбачовської «перебудови» 1985–1991 рр. у СРСР університет у числі перших ВНЗ СРСР і України порушив питання про гуманізацію й гуманітаризації освіти. До навчальних планів факультетів були включені нові предмети, у тому числі українська мова, історія України, історія культури, соціологія, історія філософії, етика, естетика, екологія та ін.

Курс на гуманізацію та гуманітаризацію університетської освіти набув розвитку в перші роки після розпаду СРСР та відновлення незалежної України. Розбудова молодого держави відбувалася на тлі наростаючої системної кризи 1990-х рр. За руйнації старої системи соціально-економічних та суспільно-економічних відносин розпочалися й реформи вищої школи України. Однією з важливих інновацій стала періодична атестація всіх навчальних закладів. У жовтні 1994 р. за наказом Міністра освіти України № 278 ДДУ акредитувався в повному обсязі за IV рівнем.

Удосконалювався навчально-методичний процес. Стало діяти «Положення про рейтингову систему оцінки педагогічної діяльності викладачів ДДУ». З 1996 р. в університеті почалося поступове впровадження три-ступеневої системи освіти: «Базова вища освіта (бакалавр)», «Спеціаліст», «Магістр». Вона передбачала, по-перше, адаптацію української національної системи освіти до стандартів світової, а по-друге, – розмежування рівня підготовки фахівців [4, с. 181-190; 2, с. 35-38].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. університет впевнено посідав одне з провідних місць серед класичних ЗВО країни в царині науково-дослідних робіт та освітнього процесу. Сьогодні Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара – це 15 тис. студентів, 35 академіків, 170 докторів наук, професорів, 605 кандидатів наук, доцентів, 62 спеціальності ступеня «бакалавр», 53 – «магістр», 35 PhD програм, 85 кафедр та 17 науково-дослідних лабораторій, 7 гуртожитків та 17 навчальних корпусів, 8 місць серед ЗВО України у наукометричній базі Scopus, 103 двосторонні рамкові угоди про міжнародне співробітництво з університетами Європи, Америки, Азії та Африки тощо [14, с. 3].

Сучасна генерація колективу на чолі з відомим ученим-механіком, доктором фізико-математичних наук, професором, членом-кореспондентом НАН України, ректором М. В. Поляковим наприкінці ХХ – в перші десятиліття ХХІ ст.

творчо осмислює і втілює в життя сучасну інтелектуальну місію університету.

Звичайно, цей процес не є простим, адже пострадянська модель розвитку незалежної України, яка домінує більш ніж чверть століття, виявила свою неефективність. Це стосується всіх галузей життя суспільства, в тому числі й університетської освіти, яка так і не змогла вийти з-під визначального впливу держави. Втім, слід пам'ятати слова видатного ученого-мислителя В. І. Вернадського, який у статті «Об основаниях университетской реформы» ще в 1901 р. писав: «Університети представляють особливі організації, які тільки частиною своїх інтересів пов'язані з державою або суспільством. Основи їх устрою покояться у вічних областях думки і істини» [15, с. 387].

Як бачимо, вчений чітко усвідомлював необхідність впровадження засад університетської автономії. Та й на початку ХХІ ст. актуальність цієї проблеми не зменшилася, про що свідчить робота консорціуму восьми українських університетів з вироблення національної стратегії університетської автономії в Україні в 2005–2008 рр. [11, с. 233]. На жаль, ця важлива ініціатива не була доведена до реального результату. Кризові явища у науці та освіті України, які мають інтелектуальну, морально-ціннісну та духовну складові, не подолані [13, с. 126-135].

Звичайно, останніми роками ситуація зі впровадженням реальної університетської автономії не була сприятливою й тому, що Україна і світ вступили в період серйозних трансформацій. Вони відбуваються на тлі світової економічної кризи, спроб змінити основи світового порядку, що склався після Другої світової війни, за умов розпалювання локальних війн та конфліктів, посилення терористичних загроз, екологічних проблем та міграційних рухів.

Утім, детальна розробка змісту і особливостей впровадження сучасної інтелектуальної місії українських університетів залишається вельми актуальним завданням, адже світ і наша країна вступили в епоху інформаційно-технологічного суспільства, в якому інтелектуалізація й інформатизація є завданнями стратегічної ваги. В цьому суспільстві університети мають стати (і в розвинутих країнах уже повною мірою стали) важливою інформаційною структурою нації [13, с. 185-191].

Висновки.

Отже, впродовж ста років від часу свого заснування Дніпровський національний

університет імені Олесь Гончара виконував свою інтелектуальну місію, хоча під впливом ідеологічних, суспільно-політичних та військово-політичних чинників її розуміння змінювалося й мало певні перерви поступовості. На наш погляд, сутність сучасної інтелектуальної місії українського національного університету полягає в істотній модернізації всіх ділянок роботи з метою підтримання і зміцнення флагманських позицій в системі вищої освіти та науки України на основі органічного поєднання сучасної теоретико-методологічної, інформаційно-технологічної й методичної підготовки фахівців. Вихованці університету мають керуватися принципами високої професійної етики та моральності, самовіддано служити універси-

тетській корпорації і народу України, зміцнювати науково-освітній потенціал нашої держави і бути конкурентними в інтелектуальному просторі Європи і світу. Безперечно, втілення в життя такого підходу передбачає активне утвердження інноваційної, інтелектуально-інформаційної моделі університетської освіти та науки, які мають розвиватися на автономних засадах і разом із тим ефективно взаємодіяти з державою, громадянським суспільством та бізнесовими колами. Вищенаведений потенціал ДНУ дає підстави стверджувати, що наш університет, як органічна складова вищої школи України, має інтелектуальні ресурси для подальшого динамічного поступу на основі усвідомлення сучасної інтелектуальної місії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Горбенко Н. В. Корпоративна культура сучасного університету: підходи до визначення сутності / Н. В. Горбенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2014. – Т. 17. – № 8. – С. 47-52.
2. Дзюба А. П. Дніпровський національний університет імені Олесь Гончара. Історія. Сьогодення. Випускники. Історичне ювілейне видання / А. П. Дзюба, В. В. Іваненко, Н. П. Олійник, С. І. Світленко; редкол.: голова М. В. Поляков. – Київ: Літопис, 2018. – 305 с.
3. Іваненко В. В. Модернізація вищої освіти і формування креативного мислення та інтелекту конкурентоспроможного фахівця / В. В. Іваненко // Навчання і виховання молоді як органічний процес підготовки конкурентоспроможних фахівців у ВНЗ традиції та інновації. Матер. регіон. наук.-практ. конфер., 16 грудня 2011 р. – Дніпропетровськ, 2012. – С. 7-13.
4. Історія Дніпропетровського національного університету імені Олесь Гончара / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 4-те вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – 308 с.
5. Київський університет імені Бориса Грінченка. – Режим доступу: <http://kubg.edu.ua/prouniversitet/vizytivka/viziia-misiia-i-tsinnosti.html>
6. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – Київ: Грамота, 2010. – 576 с.
7. Поляков Н. В. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса / Н. В. Поляков, В. С. Савчук. – Дніпропетровськ: Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.
8. Поляков М. В. У витоків Дніпровського національного університету імені Олесь Гончара / М. В. Поляков, В. С. Савчук, С. І. Світленко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Том 21. – № 6. – С. 5-12.
9. Сбруева А. А. Тенденції трансформації місії університету: порівняльно-педагогічний аналіз / А. А. Сбруева // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2015. – № 6. – С. 448-461.
10. Сбруева А. А. Трансформація місії університету в умовах суспільства знань / А. А. Сбруева // Теорії та технології інноваційного розвитку вищої освіти: глобальний і регіональний контексти. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. – С. 72-84.
11. Світленко С. До 70-річчя доктора історичних наук, професора В. Іваненка / С. Світленко, О. Удод // Укр. іст. журн. – 2018. – № 2. – С. 229-236.
12. Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Суспільна місія класичного університету в сучасному світі», приуроченої до 100-річчя ДНУ імені Олесь Гончара / ред. кол.: М. В. Поляков (голова) та ін. – Дніпро: ДНУ, 2018. – 522 с.
13. Україна: інтелект нації на межі століть / керівник авт. колект. В. К. Врублевський. – Київ: Інф.-видавн. центр «Інтелект», 2000. – 516 с.
14. Університет у цифрах // Дніпровський університет. – 2018. – 1 жовтня. – № 8. – С. 3.
15. Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков: Антология: учеб. пособие для вузов / сост. А. Ю. Андреев, С. И. Посохов. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2011. – 527 с.
16. Шевченко Л. С. Місія університету в системі освітнього менеджменту / Л. С. Шевченко. – Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5887/1/Shevchenko_77-80.pdf

REFERENCES

1. Horbenko, N.V. (2014). Korporatyvna kultura suchasnoho universytetu: pidkhydy do vyznachennia sutnosti [Corporate Culture of the Modern University: Approaches to the definition of the essence]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 17 (8), 47-52* [in Ukrainian].
2. Dziuba, A.P., Ivanenko, V.V., Oliinyk, N. P., & Svitlenko, S.I. (2018). *Dniprovskyyi natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara. Istoryia. Sogodennia. Vypusknyky. Istorychne yuvileine vydannia [Oles Gonchar Dniprovsky National University. History. Present Graduates Historical jubilee edition]*. M. V. Polakov (eds.). Kyiv: Litopys [in Ukrainian].

3. Ivanenko, V.V. (2012). *Modernizatsiia vyshchoi osvity i formuvannia kreatyvnoho myslennia ta intelektu konkurentospromozhnoho fakhivtsia* [Modernization of higher education and the formation of creative thinking and intelligence of a competitive specialist]. *Navchannia i vykhovannia molodi yak orhanichnyi protses pidhotovky konkurentospromozhnykh fakhivtsiv u VNZ tradytsii ta innovatsii – Teaching and upbringing of youth as an organic process of training of competitive specialists in higher education traditions and innovations: Proceedings of the scientific and practical conference*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
4. Poliakov, M.V. (Eds.). (2008). *Istoriia Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara* [History of Dnipropetrovsk National University named after Oles Honchar]. (4th ed. rev.). Dnipropetrovsk: Vyd-vo DNU [in Ukrainian].
5. *Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka* [Boris Grinchenko Kiev University]. Retrieved from: <http://kubg.edu.ua/prouniversitet/vizytivka/viziia-misiia-i-tsinnosti.html> [in Ukrainian].
6. Kremen, V.H. (2010). *Filosofii natsionalnoi idei: Liudyna. Osvita. Sotsium* [Philosophy of the national idea: Man. Education. Sotsium]. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].
7. Poliakov, N.V., & Savchuk, V.S. (2007). *Klassicheskyi universitet: ot idei antichnosti k ideiam Bolonskoho protsessa* [Classical University: from the ideas of antiquity to the ideas of the Bologna process]. Dnipropetrovsk: Yzd-vo DNU [in Russian].
8. Poliakov, M.V., Savchuk, V.S., & Svitlenko, S.I. (2018). U vytyokiv Dniprovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara [The origins of the Oles Gonchar Dniprovsky National University]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21 (6)*, 5-12 [in Ukrainian].
9. Sbruieva, A.A. (2015). Tendentsii transformatsii misii universytetu: porivnialno-pedahohichnyi analiz [The Trends in the Transformation of the University's Mission: Comparative Pedagogical Analysis]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii*, 6, 448-461 [in Ukrainian].
10. Sbruieva, A.A. (2015). Transformatsiia misii universytetu v umovakh suspilstva znan [Transformation of the University's mission in a knowledge society]. *Teorii ta tekhnologii innovatsiinoho rozvytku vyshchoi osvity: hlobalnyi i rehionalnyi konteksty*. Sumy : Vydavnytstvo SumDPU im. A. S. Makarenka [in Ukrainian].
11. Svitlenko, S., & Udod, O. (2018). Do 70-richchia doktora istorychnykh nauk, profesora [To the 70th anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor V. Ivanenko]. *Ukr. ist. Zhurn*, 2, 229-236 [in Ukrainian].
12. Poliakov, M.V. (Eds.). (2018). *Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Suspilna misiia klasychnoho universytetu v suchasnomu sviti», pryurochenoi do 100-richchia DNU imeni Olesia Honchara* [Abstracts of the International Scientific and Practical Conference «Public Mission of the Classical University in the Modern World», timed to the 100th anniversary of the Oles Gonchar DNU]. Dnipro: DNU [in Ukrainian].
13. Vrublevskiy, V.K. et al. (2000). *Ukraina: intelekt natsii na mezhi stolit* [Ukraine: the intellect of the nation on the verge of centuries]. Kyiv: Inf.-vydavn. tsentr «Intelekt» [in Ukrainian].
14. *Universytet u tsyfrakh* [University in Figures]. (2018). *Dniprovskiy universytet, 1 zhovtnia*, 8, 3 [in Ukrainian].
15. Andreev, A.Ju., & Posohov, S.I. (2011). *Universitetskaja ideja v Rossijskoj imperii XVIII – nachala XX vekov* [University idea in the Russian Empire of the XVIII - early XX centuries]. Moscow: Ros. polit. jencikl. (ROSSPJeN) [in Russian].
16. Shevchenko, L.S. *Misiia universytetu v systemi osvitnoho menedzhmentu* [University's Mission in the System of Educational Management]. Retrieved from: http://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5887/1/Shevchenko_77-80.pdf [in Ukrainian].

Світленко Сергій Іванович

Доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету
Дніпровський національний університет імені Олесея Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Svitlenko Serhii

Doctor of Historical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of History
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: svitlenko@gmail.com ORCID: 0000-0003-3313-9036

Цитування: Світленко С. І. Інтелектуальна місія університету. До 100-річчя Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара / С. І. Світленко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 17-25.

Citation: Svitlenko, S.I. (2018). Intelektualna misiia universytetu. Do 100-richchia Dniprovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara [Intelligent Mission of the University. To the 100th anniversary of the Oles Honchar Dnipro National University]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(10)*, 17-25.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 07.10.2018

Кафедра української історії та етнополітики: на тлі епохи

Шляхов О. Б., Дяченко О. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Висвітлено питання створення та поступу кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара. З'ясовано, що вона була утворена в 1938 р. в якості кафедри марксизму-ленінізму. На початку свого існування кафедра діяла як загальноуніверситетська в складі невеликої групи викладачів, представників нової генерації освітян, що реалізувалися як професійні історики вже в радянський час. Незважаючи на жорсткий ідеологічний диктат правлячої партії, існуючий методологічний монізм, колектив кафедри у післявоєнний період гідним чином виконував завдання в царині організації навчально-методичної та виховної роботи. Також наголошено, що з кінця 1970-х рр. науково-дослідна діяльність підрозділу значно активізується. Це проявилось в утворенні проф. А.Черненко потужної наукової школи з вивчення політичної еміграції. Підкреслено, що протягом радянського періоду кафедра кілька разів змінювала свою назву (історії КПРС, політичної історії), але незмінними залишалися вирізняльні риси її співробітників – професіоналізм, висока відповідальність, компетентність, порядність. Опісля проголошення незалежності України кафедра (в 1992 р.) дістала назву української історії та етнополітики та була перетворена на складову частину історичного факультету ДДУ. У свою чергу магістральним напрямом у навчальній роботі колективу на початку XXI ст. стає адаптація до вимог кредитно-модульної системи, ґрунтовна перебудова всього освітнього процесу, пов'язана із викладанням навчального курсу «Історія та культура України». В цей же час відбувається трансформація теоретико-методологічного інструментарію науково-педагогічних працівників кафедри, значно розширюється предметне поле їх наукових студій. Останнє переважно пов'язане з вивченням діяльності політичних партій та громадських організацій різного ідеологічного спрямування, проблем українського державотворення, особливостей становлення в українських землях індустріального суспільства. На сучасному непростому етапі розвитку вищої школи України кафедра залишається органічним структурним підрозділом ДНУ імені Олеся Гончара та разом з усім викладацьким колективом університету шукає нові можливості для активізації всіх сфер своєї діяльності.

Ключові слова: кафедра; історичний факультет; вища освіта; історія; Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

Department of Ukrainian History and Ethnopolitics: Against the background of the era

Shlyakhov O. B., Dyachenko O. V., Oles Honchar Dnipro National University

The questions of creation and progress of the Department of Ukrainian History and Ethnopolitics of the Oles Honchar Dnipro National University. It was found out that it was created in 1938 as a department of Marxism-Leninism. At the beginning of its existence, the department operated as a general university, consisting of a small group of teachers, representatives of a new generation of educators who were practiced as professional historians already in Soviet times. Despite the rigid ideological dictatorship of the ruling party, the existing methodological monism, the staff of the department in the postwar period duly fulfilled tasks in the field of organization of teaching, methodological and educational work. It is also noted that since the end of the 1970s, the research activity of the unit has become much more active. This was manifested in the formation of prof. A. Chernenko is a powerful scientific school for the study of political emigration. It was emphasized that during the Soviet period the department changed its name several times (history of the CPSU, political history), but the distinctive features of its employees remained: professionalism, high responsibility, competence, decency. Following the proclamation of Ukraine's independence, the department (in 1992) received the title of Ukrainian history and ethnopolitics and was transformed into an integral part of the historical faculty of the State Duma. In turn, the main line in the teaching staff of the early twenty-first century. becomes adaptation to the requirements of the credit-module system, a thorough restructuring of the entire educational process, associated with the teaching of the course «History and Culture of Ukraine». At the same time, the transformation of the theoretical and methodological tools of the scientific and pedagogical staff of the department takes place, and the subject field of their scientific studies is expanding considerably. The latter is mainly connected with the study of the activities of political parties and civic organizations of different ideological directions, problems of Ukrainian

state formation, peculiarities of the formation of industrial society in the Ukrainian lands. At the current difficult stage of development of higher education in Ukraine, the department remains an organic structural subdivision of the Oles Gonchar DNU and, together with the entire teaching staff of the university, is looking for new opportunities for activating all spheres of its activity.

Keywords: *pulpit; history department; higher education; story; Oles Honchar Dnipro National University.*

Кафедра украинской истории и этнополитики: на фоне эпохи

Шляхов А. Б., Дяченко О. В., Днепро́вский национальный университет имени Олесе́я Гончара

Отражены вопросы создания и развития кафедры украинской истории и этнополитики Днепро́вского национального университета им. Олесе́я Гончара. Выяснено, что она была образована в 1938 г. в качестве кафедры марксизма-ленинизма. В начале своего существования кафедра действовала как общеуниверситетская в составе небольшой группы преподавателей, представителей нового поколения педагогов, которые состоялись как профессиональные историки уже в советское время. Несмотря на жесткий идеологический диктат правящей партии, существовавший тогда методологический монизм, коллектив кафедры в послевоенный период достойным образом трудился в сфере учебно-методической и воспитательной работы. Также отмечено, что с конца 1970-х гг. научно-исследовательская деятельность подразделения значительно активизируется. Это проявилось в образовании проф. А. М. Черненко научной школы по изучению политической эмиграции.

Подчеркнуто, что в течение советского периода кафедра несколько раз изменяла свое название (истории КПСС, политической истории), но неизменными оставались отличительные черты ее сотрудников – профессионализм, высокая ответственность, компетентность, порядочность. После провозглашения независимости Украины, кафедра (в 1992 г.) получила название украинской истории и этнополитики и становится составной частью исторического факультета ДГУ. В свою очередь магистральным направлением в учебной работе коллектива в начале XXI века была адаптация к требованиям кредитно-модульной системы, перестройка всего образовательного процесса, связанная с преподаванием учебного курса «История и культура Украины». В это же время происходит трансформация теоретико-методологического инструментария ученых кафедры, значительно расширяется предметное поле их научных исследований. Последнее преимущественно связано с изучением деятельности политических партий и общественных организаций разного идеологического направления, раскрытием проблем создания украинского государства, особенностей становления в украинских землях индустриального общества. На современном непростом этапе развития высшей школы Украины кафедра остается органическим структурным подразделением ДНУ имени Ол. Гончара и вместе со всем преподавательским коллективом университета ищет новые возможности для активизации всех сфер своей деятельности.

Ключевые слова: *кафедра; исторический факультет; высшее образование; история; Днепро́вский национальный университет им. Олесе́я Гончара*

Знаменною подією в житті не лише нашого регіону, а і всієї країни стало святкування в 2018 р. Дніпровським національним університетом ім. Олесе́я Гончара свого 100-літнього ювілею. А водночас це привід згадати про структурний підрозділ ДНУ – кафедру української історії та етнополітики, якій зараз виповнюється 80-років від дня заснування. Ювілей університету та кафедри це гарна нагода озирнутися на пройдений шлях, згадати людей, які, незважаючи на всі перешкоди, самовіддано працювали та працюють у стінах рідної alma-mater. Адже історичні події – це, перш за все, історія людей, їх поглядів та поведінки в різних обставинах. З іншого боку 80 років в історії кафедри, це своєрідний зріз історичної епохи та відображення позицій істориків щодо доленосних проблем часу, боротьби принципів і

концепцій в історичних дослідженнях, трансформації методологічного інструментарію та тематичних змістів наукових студій викладачів. Все це обумовлює актуальність вивчення питань навчально-методичної та науково-дослідної діяльності колективу кафедри, починаючи від передвоєнного часу до перших десятиліть XXI ст.

Треба зазначити, що задум написати повноцінну історію кафедри української історії та етнополітики вже давно обговорювався в колективі. Першим спробував це зробити проф. В. К. Якунін, який на прикладі своєї роботи на кафедрі (спочатку на посаді доцента, а потім завідувача) висвітлював діяльність підрозділу від кінця 1970-х рр. до 2005 р. [14]. Крім того, життєвий та творчий шлях окремих викладачів кафедри досліджувався в розвідках І. М. Ко-

вальської-Павелко, Г. М. Книша, С. І. Полякова, С. І. Світленка, О. Б. Шляхова [5-8; 10; 11]. Однак цілісної історії кафедри, від початку її створення до сьогодні, ще не створено. Тож метою авторів статті було розкрити основні віхи становлення та розвитку кафедри української історії та етнополітики, а також аналіз основних напрямів її діяльності в 1938–2018 рр.

Кафедра української історії та етнополітики Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара бере свій початок у передвоєнних роках, адже підрозділу з цією назвою передувала кафедра політичної історії, до неї функціонувала кафедра історії КПРС (1953–1989), а ще раніше – кафедра марксизму-ленінізму (1938–1953). Слід зазначити, що першим завідувачем кафедри в 1938–1941 рр. став І. П. Громовой. Кафедра діяла тоді як загальноуніверситетська, а її склад від часу створення нараховував 8 осіб, які на різних факультетах Дніпропетровського державного університету викладали дисципліну «Основи марксизму-ленінізму» [3]. У 1940/41 навч. році у підрозділі вже працювало 11 викладачів, щоправда лише один з них мав науковий ступень кандидата наук. Усі вони були представниками нової генерації освітян, що реалізувалися як професійні історики вже у радянський час. Додамо, що в 1939 р. при кафедрі було відкрито аспірантуру, де розпочали навчання два аспіранти.

У післявоєнний період (1945–1949 рр.) завідувачем кафедри був к. і. н., доцент Петро Капітонович Перепеченко. У 1947 р. у Київському держуніверситеті він захистив кандидатську дисертацію на тему: «Революционное движение в частях Кубанского казачьего войска в 1905–1907 годах». Згадаємо також, що з березня 1947 р. він виконував обов'язки декана історичного факультету ДДУ.

Необхідно зазначити, що в 1945 р. до складу кафедри входило вісім осіб. Крім завідувача, це були старші викладачі Я. Ф. Андреев, Ліхт, Ленков, а також асистенти Коломієць, Миколенко, Чайкін і Корюшкін. Незважаючи на матеріальні труднощі по-воєнного часу, викладачі кафедри забезпечували організацію навчального процесу на належному рівні, проводили «круглі столи», вели заняття у загальноуніверситетському гуртку. У відповідності до наказу Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР від 19.09.1947 р. «Про покращення викладання та політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах УРСР», на кафедрі було посилено роботу з методичного забезпечення дисципліни, яка викладалася. Зокрема, на засіданнях колективу обговорювалася доповідь завідувача

П. К. Перепеченка «Як проводити семінарське заняття» [3]. У цей же час на кафедрі було налагоджено взаємовідвідування занять усіма викладачами.

У другій половині 1940-х рр. науковці кафедри переважно працювали над дослідженням історії революційних рухів в країні. Так, завідувач П. Перепеченко вивчав проблему «Революційний рух у царській армії в роки нового революційного піднесення». Підсумком тогочасних наукових студій викладачів кафедри став захист і Я. Ф. Андреевим та О. Ф. Батаріною кандидатських дисертацій: «Железнодорожники Сталинской железной дороги в период Великой Отечественной войны» та «Партия большевиков в период передышки 1920 г.». Разом із тим сталінізація історичної науки в СРСР та УРСР, послідовне застосування, так званого, принципу партійності, обумовило догматизацію цієї галузі знань, суттєво стримувало дослідницький потенціал викладачів кафедри. А це вже об'єктивно зменшувало наукову цінність їх історичних студій, які виконувалися суто в рідчій класовій парадигмі.

У наступні десятиліття підрозділом керував Федір Семенович Павлов (1950–1971 рр.), який в період з 1966 до 1970 р. був також деканом історико-філологічного факультету Дніпропетровського державного університету. У 1952 р. кількісний склад кафедри збільшився до 12 викладачів, серед яких було чотири кандидати історичних наук – Ф. С. Павлов, Л. Є. Бардагова, О. Ф. Батаріна, М. Д. Білоус. Також у штаті кафедри перебували старші викладачі Х.О. Каліновська, В. В. Мартинкова, Я. Д. Мамонтов, О. І. Белаш, О. Д. Чупрун, В. П. Юбкін, асистенти А. П. Тараканова та В. С. Димар. А в 1953–1956 рр. викладацький склад підрозділу вже нараховував 19 осіб, щоправда, як і раніше, лише чотири з них мали наукові ступені. В цей час кафедра забезпечувала читання лекцій з історії КПРС на 18 потоках усіх факультетів університету. Важливу допомогу викладачам та студентам у підготовці до занять надавав навчально-методичний кабінет, створений при кафедрі наприкінці 1950-х рр. Його фонд (станом на 1970 р.) нараховував 15 тис. примірників книг та брошур, 30 журналів та 17 газет. Крім того, як зазначалося в документах кафедри, «в кабінеті були такі технічні засоби: кіноапарат «Україна», діапроектор «ЛЭТИ», фотоапарат «Зенит-Е1», магнітофон «Тембр», електропрогравач «Аккорд», діафільми та кінофільми, ... наочні посібники» [3].

Важливою подією в житті викладацького колективу став захист у 1969 р. завідувачем ка-

федри Ф. С. Павловим докторської дисертації на тему: «Политика и тактика КПК по отношению к национальной буржуазии в переходный период к социализму». Таким чином у підрозділі вперше почав працювати доктор історичних наук.

На початку 1970-х рр. кафедра розташовувалася на першому поверсі корпусу № 5 ДДУ в двох вуглових кімнатах, вікна яких виходили на проспект К.Маркса (за-раз пр. Д. Яворницького) та вул. К. Цеткін (зараз вул. В. Моссаковського). У той час на кафедрі нараховувалося 24 викладача. Серед них був один професор, 12 доцентів, 6 старших викладачів та 5 асистентів. При цьому серед викладачів було чи-мало учасників Другої світової війни. Серед них варто згадати Л. О. Бардагову, І. К. Воропая, І. К. Дубовикова, О. С. Князева, О. М. Філіпова, Ф. І. Шапошнікова, В. П. Юбіна, які щедро ділилися своїм життєвим досвідом із молоддю. Як згадував доцент Г. М. Книш, який прийшов на кафедру після закінчення аспірантури в 1978 р., вони «користувалися великою повагою серед молодих викладачів та аспірантів, заслу-живши це своїм сумлінним ставленням до навчальної роботи, прагненням виховувати у студентській молоді почуття патріотизму, громадянського обов'язку» [13]. Водночас згадаємо, що в 1971 р. кафедру залишив її багаторічний завідувач проф. Ф. С. Павлов, який переїхав працювати до Москви. Тож певний час обов'язки керівника колективу виконував доцент Іван Семенович Чорновіл.

В 1970-х рр. кафедру послідовно очолювали к. і. н., доцент В. А. Жаура (1972–1974 рр.) та д. і. н., професор Д. С. Шелест (1974–1979 рр.). Зокрема, Віра Андріївна Жаура, яка прийшла працювати на кафедру з Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, за твердженням колег, була чудовим керівником і організатором. Однак, вже в 1974 р. її перевели на роботу до Вищої партійної школи у Москві.

У свою чергу Дмитро Сергійович Шелест прийшов на посаду завідувача підрозділу з кафедри історії СРСР та УРСР ДДУ. В 1974 р. ним була захищена докторська дисертація на тему: «Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса УССР в период коммунистического строительства (1959–1970 гг.)» [1]. Загалом у 1970-ті рр. співробітники кафедри в рамках своєї науково-дослідної роботи готували розвідки з двох проблем – діяльність КПУ із розвитку активності робітників у період будівництва соціалізму, а також з питань підготовки в країні технічної інтелігенції. У січні 1979 р. за високі показники в роботі колектив кафедри був

занесений до «Книги пошани» переможців соціалістичного змагання в університеті.

Необхідно зазначити, що розквіт кафедри припадає на 1980-ті рр., коли її очолював відомий науковець та організатор історичної науки в Україні, професор Анатолій Михайлович Черненко (1980–1990 рр.). Докторську дисертацію «В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації (1900 – березень 1917 рр.)» він захистив у 1969 р. Підкреслимо також, що новий завідувач мав величезний досвід керівної, організаторської роботи, адже перед тим тривалий час очолював Дрогобицький та Запорізький педагогічні інститути. Тож не дивно, що в 1977–1987 рр. А. М. Черненко був ще і деканом історичного факультету ДДУ [2]. Зрештою «прихід такого видатного вченого і педагога на кафедру, – зазначав у своїх спогадах доцент І. О. Кривий, – сприяв значному поліпшенню роботи кафедри. Без перебільшення можна зазначити, що під його керівництвом кафедра набула нових якостей. Вона стала одним із основних центрів методичної роботи в Україні... Володіючи глибокими знаннями теорії, документальних джерел та літератури Анатолій Михайлович мав блискучий талант їх донесення до студентської аудиторії» [9, с. 29-30].

В 1980-х рр. у штаті кафедри перебувало до 30 науково-педагогічних працівників, які викладали базовий курс з історії КПРС на всіх факультетах ДДУ. При цьому на своїх заняттях викладачі зазвичай демонстрували високий рівень професійної майстерності. Так, ерудицією та емоційним піднесенням були наповнені заняття, які проводила доцент С. П. Торшина, чіткою логікою викладання вирізнялися лекції доцента О. Ф. Батаріної, ораторським мистецтвом та методичною вивіренистю – лекції доцента І. О. Кривого тощо. Звичайно, на роботі колективу кафедри не могла не позначитися ідеологізація історичної науки в СРСР, жорсткі вимоги партійно-радянської системи в царині висвітлення тих або інших історичних подій, які особливо були посилені після завершення хрущовської «відлиги». Відповідно співробітникам підрозділу можна закинути брак критичного підходу стосовно висвітлення теорії та практики КПРС. І це, незважаючи на той факт, що, як згадував професор Якунін, «ідеологічна догматика вже тоді викликала у багатьох [викладачів] роздратування» [14, с. 103]. Але, хоча кафедра і була вимушена працювати «в певній системі координат, більшість викладачів, – як підкреслював у своїх спогадах доц. Г. М. Книш, – творчо вирішували питання освітнього процесу, навчали студентів вмінню самостійного пошуку та аналізу історичних джерел та літератури» [13].

Зрештою, на перше місце в роботі колективу була поставлена саме навчально-методична та викладацька робота. Система обговорення питань методики читання лекцій та проведення семінарських занять стала нормою кожного засідання кафедри та кафедральних методичних секцій. Для глибшого засвоєння матеріалу науково-педагогічні працівники були поділені на дві секції за періодами базового курсу, який викладався ними на перших курсах ДДУ – з історії компартії дожовтневого періоду та радянської доби. Відповідно першою секцією керувала доц. О. Ф. Батаріна, а другою – доц. І. К. Воропай. Як згадував доцент А. О. Гусак, який почав працювати на кафедрі в 1972 р., «особливостю професійної діяльності були досить ґрунтовні і довготривалі засідання кафедри. Це обумовлювалося тим, що кафедра була опорною в регіоні. Крім своїх проблем навчального, наукового характеру, виховного процесу, на засіданнях обговорювалися методологічні проблеми, тексти дисертацій викладачів ВНЗ Дніпропетровської області та інших областей. Такі засідання тривали, як правило, по 2-4 години. Після перерви розпочиналися засідання секцій теж тривалістю 1,5-2 години» [12].

Водночас наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. колектив кафедри значно активізував свою науково-дослідну діяльність. Вагома роль у цьому належала безпосередньо керівнику підрозділу. Адже проф. А. М. Черненко «завжди знаходив такі аспекти чи проблеми, які складали нову різноманітну тематику для майбутніх наукових досліджень викладачів... На посаді завідувача кафедри [він], – як зазначали у своїх споминах його колеги, – запровадив практику систематичного ознайомлення викладачів з новітньою історичною літературою. Цей стиль став традиційним...» [13]. Не випадково, що в ті роки саме за редакцією професора А. М. Черненко на кафедрі вперше було видано низку збірників наукових праць: «Актуальные вопросы проблемной историографии истории КПСС» (1989), «В. И. Ленин и историко-партийная наука: Вопросы истории, историографии и источниковедения» (1990) та «Современная публицистика и историко-партийная наука» (1991).

Зазначимо, що сам завідувач кафедри активно досліджував важливі проблеми політичної історії України та Росії модерного періоду, зокрема питання діяльності революційної еміграції на початку ХХ ст., її впливу на перебіг політичних подій на батьківщині. Результатом цих пошуків стали дві ґрунтовні узагальнені праці – монографія «Российская революционная эмиграция в Америке (конец XIX – 1917 г.)» (1989 р.) і брошура «Российская ре-

волюционная эмиграция в Австралии (1900–1917 гг.)» (1978 р.), а також численні наукові й науково-популярні статті. При цьому найбільш вагомими висновками вченого, що збагатили вітчизняну історичну науку, було аргументоване доведення ним значення політичної еміграції в розгортанні національно-визвольного руху в Російській імперії, в тому числі в її українських землях, у теоретичній розробці основних проблем демократичної революції 1905–1907 рр.

Зрештою, зусиллями професора А. М. Черненко була створена наукова школа з вивчення політичної еміграції. Протягом 1980 – початку 1990-х рр. з цієї проблеми на кафедрі було захищено більше двох десятків кандидатських дисертацій. Сформована вченим разом зі своїми учнями наукова школа «дістала широке визнання не тільки в Україні, а й далеко за її межами, – підкреслював у своїх споминах проф. В. В. Іваненко. – Про це переконливо свідчать ініційовані й реалізовані під безпосереднім керівництвом А. М. Черненко важливі наукові проекти та програми, підготовлені монографії, збірники наукових праць, документів і матеріалів, підручники, навчальні та методичні посібники, організовані численні й резонансні наукові конференції...» [4, с. 7].

Разом із тим під керівництвом завідувача тоді сформувався і напрям досліджень з історичної персоналістики. Головною його метою було подолання знеособлення історії, насичення її реальними персонажами, показ дійсної ролі людини в історичному процесі. Демократизація суспільно-політичного життя в СРСР та УРСР у другій половині 1980-х рр., розширення теоретико-методологічного інструментарію, а також залучення наукового доробку закордонних дослідників та істориків з діаспори сприяли розвитку цього напрямку досліджень. Підвищення рівня наукової активності співробітників кафедри наприкінці 1980-х рр. проявилось й у факті підготовки доцентами В. К. Якуніним та В. Г. Городяненком докторських дисертацій – «Становление и развитие историко-партийной науки на Украине, октябрь 1917 г. – вторая половина 30-х гг.» та «Участие трудящихся в управлении производством: Опыт и проблемы работы партийных организаций Украинской ССР (60-е – начало 80-х годов)». Захищені ці праці були в 1990 р.

У свою чергу горбачовська «перебудова» поживавила лекторську роботу колективу кафедри, коли викладачі неодноразово виступали перед громадськістю міста та області, проводили «круглі столи», які зарекомендували себе як вдала форма поширення історичних знань серед населення,

ліквідації існуючих у цій царині «білих плям», формування історичної свідомості громадян.

У 1990 р. новим завідувачем кафедри був обраний д. і. н., а згодом заслужений професор ДНУ, заслужений діяч науки і техніки України Віктор Кузьмич Якунін. На роки його керівництва кафедрою припадають численні трансформації, яких тоді зазнав колектив. Адаже в 1990 р. підрозділ отримав назву кафедри політичної історії. З цього часу її викладацький склад на всіх факультетах ДДУ розпочав викладати базовий курс «Політичну історію ХХ ст.». При цьому відзначаємо, що Міністерство вищої освіти України доручило кафедрі розробити програму нової навчальної дисципліни, яка в підсумку отримала позитивну оцінку фахівців. Згодом викладачами були підготовлені й тексти лекцій з політичної історії ХХ століття, конспект яких (всього вийшло шість випусків) було видано Науково-методичним кабінетом Міністерства вищої освіти України (Політична історія: Конспекти лекцій. – К., 1991–1992).

З проголошенням незалежності України розпочався новий період в історії кафедри. 15 квітня 1992 р. наказом № 597 ректора Дніпропетровського державного університету підрозділ дістав нову назву – кафедра української історії та етнополітики, яку носить і до сьогоднішнього дня. Крім того, рішенням Вченої Ради ДДУ від 26. 03. 1992 р. кафедра була перетворена на складову частину історичного факультету. При цьому її штатний розклад було затверджено у кількості 16 ставок: два професора, 11 доцентів, один старший викладач та два старших наукових співробітників. Скорочення кадрового складу кафедри обумовило той факт, що частина викладачів перейшла працювати до інших підрозділів ДДУ або до інших вищих навчальних закладів міста, частина – вийшла на заслужений відпочинок.

З 1 вересня 1992 р. на технічних та природничих факультетах університету науково-педагогічні працівники кафедри почали викладати нормативну дисципліну «Історія України». У свою чергу це активізувало роботу колектива з методичного забезпечення нового навчального курсу. Тож у складі провідних вчених-істориків країни, групою викладачів кафедри було підготовлено навчальний посібник «Україна на початку ХХ століття (1890–1920 рр.)» (конспекти лекцій), який за рішенням Науково-методичного кабінету Міністерства вищої освіти України було опубліковано в 1995 р.

Зрештою, рівень підготовки більшості членів викладацького колективу був досить високий, щоб забезпечити докорінну перебудову освітнього

процесу. Тож викладачами було критично переосмислено накопичений історичною наукою (як вітчизняною, так і закордонною) досвід у вивченні важливих питань історії України. Хоча, без сумніву, не всім науково-педагогічним працівникам легко дався перехід від роками відпрацьованого курсу з історії КПРС або з політичної історії, до викладання історії незалежної Української держави, а також зміна ідеологічних орієнтирів, яка в той час відбулася в організації навчального процесу. Втім, так або інакше, в навчальній роботі підрозділу тоді запанував теоретико-методологічний плюралізм, що, врешті-решт, було цілком нормально. Адаже з появою нової інформації науковці могли та повинні були вносити корективи у свої судження та оцінки.

Окрім базової дисципліни «Історія України» у підрозділах університету гуманітарного профілю, а також на деяких інших факультетах ДДУ, викладачі кафедри у той час читали такі курси та спецкурси: «Українознавство», «Основні політичні течії сучасності та їх політична доктрина», «Політична історія ХХ ст.», «Світові еміграційні процеси», «Українські політичні партії та організації початку ХХ ст.», «Українська національна ідея». Серед викладачів, що забезпечували навчальний процес, у 1995 р. були професори В. К. Якунін та А. М. Черненко, доценти І. Ф. Бабіч, Є. І. Бородін, А. О. Гусак (водночас був деканом заочного факультету ДДУ), С. Д. Ємець, Г. М. Книш, Ю. І. Коломєць (заступник завідувача кафедри з навчальної роботи), І. О. Кривий, С. І. Поляков, Л. О. Попова, І. В. Толстих, О. Б. Шляхов, В. Я. Яценко (заступник завідувача кафедри з наукової роботи), а також старший викладач Т. М. Кондратюк.

У цей період колектив кафедри досліджував наукову тему «Історіографічні та методологічні проблеми історії України та Росії ХІХ–ХХ ст.». Звільнення історичної думки від ідеологічного диктату КПРС, розширення предмету історичних студій сприяло науковим дослідженням на кафедрі. Органічно поєднуючи формаційний та цивілізаційний методологічні підходи та долаючи численні лакуни і міфи у висвітленні історичного процесу в українських землях, викладачі кафедри у своїх працях звернулися до всебічного вивчення українського національно-визвольного та революційного рухів у модерний період, діяльності політичних партій різного ідеологічного спрямування та їх окремих персоналій, аналізували негативний вплив Й. Сталіна на історичну науку.

На розвиток наукових досліджень викладачів кафедри позитивно вплинув і факт ліквідації в

країні органів цензури та поява нових можливостей (порівняно з попередніми роками) для публікації своїх праць у центральних та місцевих видавництвах, журналах та наукових збірниках. У підсумку за останнє десятиліття ХХ ст. у науковому доробку колективу з'явилося п'ять монографій. Серед них були дослідження професора В. К. Яқуніна «Клио и Сталин» (1998) (у співавторстві), до-цента Г. М. Книша «Учащаяся молодежь в российских революциях» (1993), доцента О. Б. Шляхова «Моряки и политика (Деятельность политических партий среди моряков гражданского флота Азово-Черноморского бассейна. 90-е годы XIX в. – февраль 1917 г.)» (1993), а також доцента Л. П. Шумрікової-Карагодіної «Александра Коллонтай: женщина и политик» (1992). Окремо слід виділити фаховий інтерес науковців кафедри до осмислення сутності та генези української національної ідеї, її значення для формування національної свідомості та утвердження ідентичності української нації, зрештою для становлення незалежної Української держави. Ця тема дістала найбільш повне втілення у монографії професора А. М. Черненка «Українська національна ідея», яка побачила світ у 1994 р.

Треба також вказати, що на початку 1990-х рр. за загальною редакцією проф. А. М. Черненка було видано два збірника наукових праць: «Актуальные вопросы политической истории России и Украины» (1992) та «Политические партии и движения Украины XIX–XX вв.» (1993). Продовжувала працювати на кафедрі й аспірантура. При цьому кількість аспірантів перевищувала 20 осіб. Керівництво ними, крім професорів В. К. Яқуніна та А. М. Черненка, здійснювали також доценти І. О. Кривий, Ю. І. Коломоєць та О. Б. Шляхов.

У 2000/2001 н. р. колектив кафедри почав працювати над науково-дослідною темою «Українське суспільство в XIX–XX ст.: пошук духовних початків та роль інтелігенції». В контексті цієї проблематики в 2003 р. було видано монографічне до-слідження проф. В. К. Яқуніна «Крах КПСС. Историографический и теоретико-методологический аспект», в якому було проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні причини історичної поразки компартії, доведена закономірність цього явища. Разом з тим, згадуючи тогочасні здобутки колективу в науково-дослідній роботі, слід вказати, що після того як підрозділ (в результаті тривалого кон-

флікту із завідувачем В. К. Яқуніним¹) у 1996 р. залишив професор А. М. Черненко, на кафедрі було припинено практику видання наукових збірників та проведення представницьких наукових форумів. Без сумніву, це негативно позначилося на розвитку наукових студій її співробітників.

У жовтні 2005 р. завідувачем кафедри було обрано доктора історичних наук Олексія Борисовича Шляхова. Докторську дисертацію «Судновласники і моряки Азово-Черноморського басейну в модернізаційних процесах кінця XIX – початку ХХ ст.» він захистив у січні 2005 р. Загалом на протязі 2005–2015 рр. у штаті кафедри перебувало від 8 до 11 викладачів. При цьому оновлення складу колективу відбувалося поступово, за рахунок здібної молоді, випускників аспірантури кафедри або інших підрозділів істфаку ДНУ. Зокрема, в ці роки на кафедрі прийшли працювати О. В. Дяченко, О. Ю. Коломоєць, Д. В. Коротенко, А. М. Лобода, Н. М. Третяк, О. О. Чепурко. Разом із досвідченими викладачами (професори О. Б. Шляхов, В. К. Яқунін, доценти С. Д. Ємець, І. М. Ковальська-Павелко, Ю. І. Коломоєць, Т. М. Кондратюк, Г. М. Книш, І. О. Кривий, Л. М. Лучка, В. Я. Яценко) вони склали викладацький колектив підрозділу².

На технічних та природничих факультетах ДНУ співробітники кафедри викладали в цей період навчальні курси з «Історії України» та «Історії української культури». Після приєднання України в 2005 р. до Болонського процесу та запровадження в ДНУ кредитно-модульної системи організації освітнього процесу, науко-во-педагогічні працівники кафедри активно долучилися до перебудови своєї навчально-методичної роботи. Було змістовно переопрацьовано навчальні та робочі навчальні програми з усіх дисциплін, що викладалися, а на засіданнях колективу підрозділу систематично обговорювались підсумки впровадження нової системи, особливості оцінювання згідно неї знань студентів.

У цей же час посилилася інтеграція кафедри до історичного факультету ДНУ. Викладачі підрозділу на постійній основі виконували функції кураторів в академічних групах істфаку, здійснювали керівництво написанням студентами курсових та дипломних робіт. Так, під керівництвом НПП кафедри студенти істфаку виконали: в 2004/5 н. р. 9 дипломних і 7 курсових робіт, в 2010/11 н. р. – 15 дипломних і 19 курсових робіт, в 2012/13 н. р. – 10 дипломних та 18 курсових робіт.

¹ Стосовно причин останнього дивись лист професора А. М. Черненка міністру освіти України М. З. Згуровському, а також книгу В. К. Яқуніна «История, идеология и политика» [2; 14, с.157–164].

² Щоправда з різних причин викладачі О. В. Дяченко, Д. В. Коротенко та А. М. Лобода згодом залишили кафедру, а асистент Н. М. Третяк у 2006 р. передчасно пішла з життя.

Члени кафедри брали також активну участь в організаційній роботі на факультеті. Зокрема, доцент Г. М. Книш виконував функції заступника декана історичного факультету ДНУ з науково-дослідної роботи, він же неодноразово очолював предметну комісію з історії під час вступної компанії до ДНУ; доцент В. Я. Яценко, а згодом доцент І. М. Ковальська-Павелко певний час були заступниками декана історичного факультету з навчальної роботи; доцент Ю. І. Коломоєць був заступником декана факультету заочної та дистанційної освіти ДНУ; доцент І. О. Кривий виконував функції вченого секретаря спеціалізованої вченої ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій з історичних дисциплін. У свою чергу доцент О. О. Чепурко з 2010 р. був головою профбюро істфака, обіймав посади голови ради молодих вчених історичного факультету ДНУ та відповідального секретаря Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Дніпропетровську, був заступником відповідального секретаря приймальної комісії ДНУ.

Належна увага в колективі приділялася й науковій роботі. Загалом протягом 2005–2010 рр. викладачами кафедри було видано три монографії, п'ять навчальних посібників та 15 інших науково-методичних розробок, 128 наукових статей. Зокрема, професор В. К. Яқунін аналізував витоки та зміст ідеології Організації українських націоналістів, досліджував діяльність ОУН-УПА в роки Другої світової війни. З цієї тематики у 2006 р. разом із проф. В. В. Іваненком видав монографію «ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології», яка мала значний науковий та громадський резонанс. Він же продовжував наукові розшуки і стосовно вивчення еволюції комуністичної ідеології, витоків її догматизації та занепаду, а також розглядав події в СРСР та УРСР кінця 1980-х – початку 1990-х рр., які в підсумку призвели до розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України (в 2010 р. побачила світ монографія В. К. Яқуніна «Крах КПСС. Частина 2»).

У свою чергу О. Б. Шляхов висвітлював основні складові модернізаційних процесів в українських землях Російської імперії в пореформену добу, аналізував особливості переходу України від аграрного до нового, індустріального суспільства (у 2010 р. ним надруковано монографічне дослідження «Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.)»).

У контексті дослідження суспільно-політичних рухів у модерний період, доцент Ю. І. Коломоєць зосередився в своїх працях на висвіт-

ленні питань, пов'язаних з історією формування російської політичної еміграції в Швейцарії в XIX – на початку XX ст., аналізував її роль у розгортанні революційної боротьби на батьківщині. Доцент Г. М. Книш вивчав участь студентства українських губерній царської Росії в діяльності монархічних організацій. Водночас доцент О. О. Чепурко у своїх розвідках студіював історію меншовизму, вивчав питання виникнення та діяльності периферійних організацій меншовицької фракції РСДРП на Катеринославщині. Особливості виникнення та розвитку українських політичних партій у першій чверті XX ст. досліджував доцент В. Я. Яценко. Становленню та структурі вищої освіти в українських землях у XIX ст. приділила увагу в своїх статтях доцент І. М. Ковальська-Павелко, а доцент Т. М. Кондратюк зосередився на розгляді особливостей зовнішньої політики незалежної України тощо.

Також у цей період викладачі кафедри брали дієву участь у кількох вагомих наукових та соціально значущих проектах, що реалізовувалися як у регіоні, так і в Україні загалом. Це, зокрема, біобібліографічний довідник «Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» (2008), до підготовки якого долучилися доценти Г. М. Книш та І. М. Ковальська-Павелко, фундаментальна археографічна публікація «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область» (2008), співавторами якої виступили О. Б. Шляхов та доц. Г. М. Книш, а також ґрунтовне науково-популярне видання «Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси» (2009), участь у якому брали О. Б. Шляхов, доценти О. В. Дяченко та В. Я. Яценко.

Важливо відзначити, що після тривалої перерви, за ініціативи та відповідального редагування завідувача кафедри, в підрозділі було поновлено і практику підготовки наукових збірників. Тож з 2006 р. щорічно почав видаватися збірник праць «Проблеми політичної історії України» (відповідальний секретар доц. Г. М. Книш) в якому викладачі та аспіранти кафедри регулярно друкували результати свої досліджень. У 2010 р. цей збірник рішенням Департаменту атестації кадрів МОН України отримав фаховий статус. Станом на 2018 р. вже вийшло тринадцять випусків цього видання. Також у 2006, 2009, 2011, 2013 та 2016 рр. на базі кафедри було проведено п'ять міжрегіональних конференцій – наукових

читань «Актуальні питання політичної історії України та Росії», присвячених пам'яті професора А. М. Черненка.

Згадаємо також, що представники кафедри як на рівні університету, так і на всеукраїнському рівні вели активну роботу з підготовки кадрів вищої кваліфікації. Зокрема, професор В. К. Якунін тривалий час працював у складі спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій з історичних дисциплін при ДНУ та при Запорізькому національному університеті. У свою чергу О. Б. Шляхов з 2006 р. є постійним членом спеціалізованої вченої ради при ДНУ із захисту докторських та кандидатських дисертацій з історії та в 2013–2017 рр. був членом спецради при ДНУ із захисту кандидатських дисертацій з теорії та історії соціальних комунікацій. Крім того, в 2010–2013 рр. він же працював у складі Ради з проведення експертизи дисертаційних робіт з історичних дисциплін Департаменту атестації кадрів МОН України.

Природно кафедру не оминули проблеми з якими на початку ХХІ ст. зіткнулася вища школа України – нестача фінансування, скорочення кількості абітурієнтів та студентів і, зрештою, суттєве зменшення кадрового складу підрозділу. Тож зараз на кафедрі працює всього шість науково-педагогічних працівників³. Це завідувач д. і. н., проф. О. Б. Шляхов, к. і. н., доценти І. М. Ковальська-Павелко, О. Ю. Коломoeць, Ю. І. Коломoeць, О. О. Чепурко та В. Я. Яценко. Допоміжний склад представлений старшим лаборантом Н. С. Кербуновою.

На технічних та природничих факультетах університету НПП кафедри зараз викладають дисципліну «Історія та культура України». Крім того, на історичному факультеті О. Б. Шляхов викладає розроблені ним курси з «Методології історії», «Історії зовнішньої політики України» та з «Регіональної історії України». У свою чергу доцент Ю. І. Коломoeць на історичному факультеті викладає «Історичну географію» та «Етнополітику», а на факультеті суспільних наук і міжнародних відносин та на факультеті систем і засобів масової комунікації – навчальний курс «Світові міграційні процеси». Доцент В. Я. Яценко розробив та викладає на історичному факультеті дисципліну «Історія українського міста», доцент О. О. Чепурко на факультеті міжнародної економіки – курс «Зовнішня політика

України», а на істфаці – «Історію українського суспільства». За для належного методичного забезпечення цих дисциплін за останній період на кафедрі було підготовлено цілу низку навчально-методичних видань, зокрема, доцентами І. М. Ковальською-Павелко, О. О. Чепурком та В. Я. Яценком у 2018 р. видано навчальний посібник до вивчення студентами курсу «Історія та культура України».

Як і раніше, колектив кафедри приділяє чималу увагу науково-дослідній роботі. Адже від 2016 р. темою кафедральних наукових студій є «Україна в системних трансформаціях другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.: проблеми політичного та соціокультурного розвитку». За три роки з цієї проблематики співробітниками кафедри було надруковано 2 монографії, 1 підручник, 4 навчальних посібника, 4 книги та 50 наукових статей, з яких 5 у наукометричній базі Index Copernicus. Зокрема, О. Б. Шляховим видано монографію «Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» (Д., 2016), в якій проаналізовано своєрідність соціальної модернізації, яка здійснювалася в українських землях імперії Романових; при цьому розкрито особливості формування верстви підприємців та робітничого класу в Україні, охарактеризовано стереотипи їх поглядів та поведінки і, зрештою, з'ясовано витoki тієї гострої політичної кризи, яка охопила країну на початку ХХ ст.

Водночас доцент Ю. І. Коломoeць у низці своїх праць цього періоду розглядав теоретичні засади, умови та причини виникнення народницького тероризму в царській Росії, а також вивчав питання відображення основних етапів становлення Швейцарської Конфедерації у творах видатного українського історика, вченого та громадського діяча М. П. Драгоманова. Дослідженню актуальних проблем політичного та соціокультурного розвитку українських земель доби визвольних змагань (1917–1920 рр.), зокрема, діяльності органів самоврядування Катеринослава в 1917 р., присвятив свої наукові розвідки доцент В. Я. Яценко. Доцент О. О. Чепурко студійовав діяльність репресивних органів радянської влади в 1919–1922 рр., у тому числі аналізував історію становлення периферійного підрозділу ВУНК – Катеринославської губернської надзвичайної комісії, її організаційну струк-

³ В 2010–2015 рр. залишили кафедру та вийшли на пенсію професор В. К. Якунін, доценти С. Д. Ємець, Т. М. Кондратюк, Г. М. Книш, І. О. Кривий.

туру та основні напрями роботи. У свою чергу доцент О. Ю. Коломoeць досліджувала питання пошуків більшовицькою партією оптимальної національно-державної моделі у 1920-х рр. та ставлення до політики українізації представників партійного керівництва і українських діячів, які мешкали в УСРР або перебували в еміграції. Доцент І. М. Ковальська-Павелко у своїх студіях останнього часу зупинилася на теоретико-методологічних засадах дослідження політичного та соціокультурного розвитку України новітнього часу, сфокусувавши увагу на проблемах формування історичної пам'яті та її впливу на процеси українського державотворення.

Зазначимо, що викладачі кафедри української історії та етнополітики продовжують брати активну участь в організаційно-виховній та громадській діяльності, виконують важливі доручення на рівні кафедри, факультету та університету. Так, заступник завідувача кафедри з навчальної роботи доцент І. М. Ковальська-Павелко поєднує ці функції з обов'язками секретаря Вченої ради історичного факультету. Заступник завідувача з науково-дослідної роботи, доцент В. Я. Яценко є відповідальним секретарем збірника наукових праць «Проблеми політичної історії України». Доцент О. О. Чепурко є головою методкомісії кафедри, а також працює в складі комісії Державної інспекції навчальних закладів України та є членом журі IV етапу Всеу-

країнської учнівської олімпіади з історії. Одним з провідних викладачів підрозділу залишається доцент Ю. І. Коломoeць, автор більше як 100 наукових та навчально-методичних праць, який з 2014 р. є директором Науково-методичного центру заочної та вечірньої форм освіти ДНУ ім. Олесья Гончара.

Таким чином, протягом 80 років від часу свого створення кафедра української історії та етнополітики разом з усім українським суспільством пройшла непростий шлях становлення та розвитку, пережила численні трансформації та зміни у своєму складі, але колектив підрозділу завжди залишався на висоті вимог класичного університету, гідно виконуючи поставлені перед ним завдання у сфері навчально-методичної та науково-дослідної роботи, виховуючи студентську молодь, готуючи нові покоління висококваліфікованих фахівців з історичної науки, примножуючи освітянський та науковий потенціал держави. У свою чергу різні покоління викладачів, що працювали на кафедрі, належним чином підтримували та розвивали найкращі традиції колективу, демонстрували високий професіоналізм, відповідальність за доручену справу та компетентність, порядність та дисциплінованість, були яскравими індивідуальностями, багатогранними особистостями власне на яких і тримається зараз вища школа та вища освіта України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Архів ДНУ ім. Олесья Гончара. – Ф. 1, оп. 4, спр. 373. Личное дело Шелеста Дмитрия Сергеевича.
2. Архів ДНУ ім. Олесья Гончара. – Ф. 1, оп. 13, спр. 739. Личное дело Черненко Анатолия Михайловича.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 2307. Отчёт о работе кафедры истории КПСС, оп. 1.
4. Іваненко В. В. Біоісторіографічні нотатки до портрета проф. А. М. Черненка / В. В. Іваненко // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: «Оксамит», 2006. – С. 6-12.
5. Ковальська-Павелко І. М. Черненко Анатолій Михайлович / І. М. Ковальська-Павелко // Професори Дніпропетровського національного університету: біобібліогр. Довідник. – 2-е вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 541-542.
6. Ковальська-Павелко І. М. До 70-річного ювілею професора В. К. Якуніна / І. М. Ковальська-Павелко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія. – 2010. – Вип. 18. – С. 24-28;
7. Книш Г. М. Миколенко Микола Миколайович / Г. М. Книш // Професори Дніпропетровського національного університету: біобібліогр. довідник. – 2-е вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 300-301.
8. Книш Г. М. Шелест Дмитро Сергійович / Г. М. Книш // Професори Дніпропетровського національного університету: біобібліогр. довідник. – 2-е вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 565-566.
9. Кривий І. О. Вчений-педагог-керівник / І. О. Кривий // Проблеми політичної історії України. – Дніпропетровськ: «Оксамит», 2006. – С. 29-35.
10. Поляков С. І. До 85-річчя від дня народження професора Анатолія Михайловича Черненка / С. І. Поляков, О. Б. Шляхов // Вісник ДНУ. Серія: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 19. – С. 3-10;
11. Світленко С. І. Олексій Борисович Шляхов: основні віхи творчої біографії (до 60-річчя від дня народження) / С. І. Світленко // Вісник ДНУ. Серія: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2015. – Вип. 23. – С. 3-13.
12. Спогади доцента Анатолія Олександровича Гусака про кафедру історії КІРС ДДУ // З особистого архіву О. В. Дяченко.
13. Спогади доцента Григорія Миколаєвича Книша про кафедру української історії та етнополітики ДНУ // З особистого архіву О. Б. Шляхова.
14. Якунін В. К. Історія, ідеологія, політика. Життя і познання історії / В. К. Якунін. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 340 с.

REFERENCES

1. Arhiv DNU im. Olesja Gonchara. F. 1, op. 4, spr. 373. *Lichnoe delo Shelesta Dmitrija Sergeevicha [The personal file of Shelest Dmitry Sergeevich]*. [in Russian].
2. Arhiv DNU im. Olesja Gonchara. F. 1, op. 13, spr. 739. *Lichnoe delo Chernenko Anato-lija Mihajlovicha [Anatoly Mikhailovich Chernenko's personal file]*. [in Russian].
3. Derzhavnij arhiv Dnipropetrovs'koї oblasti. F. 2307. *Otchjot o rabote kafedry istorii KPSS [Report on the work of the Department of History of the CPSU]*, op. 1 [in Russian].
4. Ivanenko, V.V. (2006). Bioistoriografichni notatky do portreta prof. A. M. Chernenka [Bioistoriographical notes to the portrait of prof. A.M. Chernenko]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*. Dnipropetrovsk: «Oksamyt» [in Ukrainian].
5. Kovalska-Pavelko, I.M. (2008). *Chernenko Anatolii Mykhailovych. Profesory Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu [Professors of Dnipropetrovsk National University]*. (2nd ed., rev.). Dnipropetrovsk: Vyd-vo DNU [in Ukrainian].
6. Kovalska-Pavelko, I.M. (2010). Do 70-richnoho yuvileiu profesora V. K. Yakunina [To the 70th Anniversary of Professor V.K. Yakunin]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Serii Istorii ta arkheolohiia*, 18, 24-28 [in Ukrainian].
7. Knysh, H.M. (2008). *Mykolenko Mykola Mykolaiovych. Profesory Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu [Professors of Dnipropetrovsk National University]*. (2nd ed., rev.). Dnipropetrovsk: Vyd-vo DNU [in Ukrainian].
8. Knysh, H.M. (2008). *Shelest Dmytro Serhiovych. Profesory Dnipropetrovskoho natsionalnoho uni-versytetu [Professors of Dnipropetrovsk National University]*. (2nd ed., rev.). Dnipropetrovsk: Vyd-vo DNU [in Ukrainian].
9. Kryvyi, I.O. (2006). Vchenyi-pedahoh-kerivnyk [Scientist-teacher-manager]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*. Dnipropetrovsk: «Oksamyt» [in Ukrainian].
10. Poliakov, S.I., & Shliakhov, O.B. (2011). Do 85-richchia vid dnia narodzhennia profesora Anatolii Mykhailovycha Chernenka [To the 85th anniversary of the birth of Professor Anatoly Mikhailovich Chernenka]. *Visnyk DNU. Serii: Istorii ta arkheolohiia. Dnipropetrovsk*, 19, 3-10 [in Ukrainian].
11. Svitlenko, S.I. (2015). Oleksii Borysovych Shliakhov: osnovni vikhy tvorchoi biohrafii (do 60-richchia vid dnia narodzhennia) [Oleksiy Borisovich Shlyakhov: main milestones in the creative biography (to the 60th anniversary of his birth)]. *Visnyk DNU. Serii: Istorii ta arkheolohiia*, 23, 3-13 [in Ukrainian].
12. *Spohady dotsenta Anatolii Oleksandrovycha Husaka pro kafedru istorii KPRS DDU [Memoirs of Anatoly A. Husak, Associate Professor of the Department of History of the CPSU DDU]*. Z osobystoho arkhivu O. V. Diachenko [in Ukrainian].
13. *Spohady dotsenta Hryhoriia Mykolaievycha Knysha pro kafedru ukrainskoi istorii ta etno-polityky DNU [Memoirs of Associate Professor Grigory Nikolaevich A book about the department of Ukrainian history and ethno-politics of DNU]*. Z osobystoho arkhivu O. B. Shliakhova [in Ukrainian].
14. Yakunin, V.K. (2013). *Ystoriya, ydeolohiia, polityka. Zhyzn y poznanye ystorry [History, ideology, politics. Life and knowledge of history]*. Dnipropetrovsk: Herda [in Russian].

Шляхов Олексій Борисович

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: iui601@i.ua ORCID: 0000-0003-0752-u061

Дяченко Ольга Володимирівна

Кандидат історичних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Shliakhov Oleksii

Doctor of Historical sciences, Professor, the head of the department of Ukrainian history and ethnic policy
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Diachenko Olga

Ph.D. of Historical sciences, Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Цитування: Шляхов О. Б. Кафедра української історії та етнополітики: на тлі епохи / О. Б. Шляхов, О. В. Дяченко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 26-36.

Citation: Shliakhov, O.B. & Diachenko O.V. (2018). Kafedra ukrainskoi istorii ta etnopolityky: na tli epokhy [Department of Ukrainian History and Ethnopolitics: Against the background of the era]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 26-36.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 09.10.2018

Кафедра всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: минуле і сьогодення

Архирейський Д. В., Венгер А. Г., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті висвітлено історію кафедри всесвітньої (загальної) історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Встановлено, що створена вона була в 1918 р. одночасно з відкриттям Катеринославського університету. З'ясовано, що на початку свого існування кафедра була представлена не чисельною групою науковців, фахівців зі всесвітньої історії, вихованців дореволюційної системи підготовки професійних істориків. На прикладі досліджуваної кафедри розкрито механізми підпорядкування радянської гуманітаристики пануючій марксистській ідеології. Це досяглося шляхом репресій проти науково-педагогічних працівників, насамперед із дореволюційним стажем, заміною їх на партійних призначенців, послаблення наукової складової за рахунок посилення навчальної, залучення вишівських викладачів до лекторсько-пропагандистської роботи. Кафедра кілька разів із різноманітних причин припиняла своє існування, але невідмінно відроджувалася, що пояснювалося перманентною потребою міста і регіону у професійних істориках. З'ясовано, що з кінця 1960-х рр. кафедра загальної історії почала комплектуватися випускниками рідного факультету. Саме з цього часу зросла вага її наукової діяльності, насамперед через орієнтацію її тодішніх керівників на історичну германістику. Для акумуляції дослідницьких зусиль у відповідному напрямку на кафедрі було розпочато періодичний випуск збірки наукових праць «Вопросы германской истории», а пізніше створено Інститут українсько-німецьких досліджень. Трансформація вітчизняної історичної науки, викликана розпадом СРСР та оголошенням незалежної України, мотивувало викладачів і науковців кафедри до пошуку та розробки нових теоретичних підходів до вивчення всесвітньої історії та викладання відповідних дисциплін, зміни магістральних тем дослідження (переважно вивчення проблем німецько-менонітських колоністів на теренах Російської імперії й України зокрема) тощо. Важливим завданням, яке колектив кафедри ставив перед собою, було збереження її унікальності й неповторності. На сучасному, не менш простому, етапі кафедра всесвітньої історії намагається залишатися універсальним структурним підрозділом Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ключові слова: історичний факультет; наука; історія; німецькі студії; вища освіта; Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Department of World History of Oles Honchar Dnipro National University: past and present

Arkhireyskiy D. V., Venher A. G., Oles Honchar Dnipro National University

This article reveals problems of development of the department of the world history of the Oles Honchar Dnipro National University during last 100 years. The department began to form in 1918 when Katerinoslav university was opened. The world history researchers V. Evstafiev and M. Brechkevich became it's first university lecturers, they formed potential basics of the research directions. During the fight with reactionary representatives in science and high school they were criticized and fired. The new generation of the department's lecturers mostly consisted of youth, who had got education during revolutionary and after-revolutionary times. Teaching work became their main assignment, they were active participants in the struggle against "sabotage" on the historical front, reviewed the world history textbooks. Also they were monitoring implementation of the marxism methodology in the world history teaching. During the repressions which started in 1930th some of lecturers were fired and the departments's head was arrested and then shot away. The historical department was liquidated in the second part of 1930th. At the ending of 1930th historical education at the university was resumed, respectively the department began it's work again. The young lecturers, post-graduate students from Kyiv, Odesa, Kharkiv were hired. During nazi occupation the work was interrupted. The work resumption was in 1944, the department was headed by N. Ladizjenska who occupied this position before the occupation. Post-war years of the department's work are characterized as high level of scientific activity, defense of masters' thesis by the young lecturers, writing a number of scientific articles dealing the world history issues, which have never been published and now are kept in manuscripts. There was a World History museum at the department in

1940–1950th, founded by the head J. Rubin. At the beginning of 1950th the historical department was closed. The new stage of it's work was related to 1967 when the department and the historical faculty was resumed. In 1970–1980th under the direction of department head the main scientific direction historical germanistics was based. Due to it's work the department begun to publish the yearly scientific magazine «The German history issues». The department's lecturers also worked through the problems of late Roman, American, English history. In 1990–2000th due to prof. S. Plohiy and S. Bobyleva the department became an acknowledged research center of the German diasporas in the Russian empire and Ukraine. The institute of Ukrainian-German historical relations was found at the department. The high scientific potential of the department's lecturers was repeatedly confirmed by presentations on the conferences, published articles and monographs. Nowadays the department members are working through a number of important issues from German diasporas history, Bulgarian, Russian studies.

Keywords: *the historical department; science; history; German studies; higher education; Oles Honchar Dnipro National University*

Кафедра всемирной истории Днепровского национального университета имени Олесея Гончара: прошлое и настоящее

Архирейский Д. В., Венгер Д. В., Днепровский национальный университет имени Олесея Гончара

В статье отражена история кафедры всемирной (общей) истории Днепровского национального университета имени Олесея Гончара. Установлено, что создана она была в 1918 г., одновременно с открытием Екатеринославского университета. Установлено, что в начале своего существования кафедра была представлена немногочисленной группой ученых, специалистов по всемирной истории, воспитанников дореволюционной системы подготовки профессиональных историков. На примере исследуемой кафедры раскрыты механизмы подчинения советской гуманитаристики господствующей марксистской идеологии. Это достигалось путем репрессий против научно-педагогических работников, прежде всего с дореволюционным стажем, заменой их на партийных назначенцев, ослабления научной составляющей за счет усиления учебной, привлечения вузовских преподавателей к лекторской-пропагандистской работы. Кафедра несколько раз по различным причинам прекращала свое существование, но непременно возрождалась, что объяснялось перманентной потребностью города и региона в профессиональных историках. Установлено, что с конца 1960-х гг. кафедра всеобщей истории начала комплектоваться выпускниками родного факультета. Именно с этого времени вырос вес ее научной деятельности, прежде всего из-за ориентации ее тогдашних руководителей на историческую германистику. Для аккумуляции исследовательских усилий в нужном направлении на кафедре был начат периодический выпуск сборника научных трудов «Вопросы германской истории», а позже создан Институт украинско-германских исследований. Трансформация отечественной исторической науки, вызванная распадом СССР и объявлением независимой Украины, мотивировало преподавателей и ученых кафедры к поиску и разработке новых теоретических подходов к изучению всемирной истории и преподавания соответствующих дисциплин, изменению магистральных тем исследования (преимущественно изучению проблем немецко-менонитских колонистов на территории Российской империи и Украины в частности) и др. Важной задачей, которую коллектив кафедры ставил перед собой, было сохранение ее уникальности и неповторимости. На современном, не менее сложном, этапе кафедра всемирной истории пытается оставаться универсальным структурным подразделением Днепровского национального университета имени Олесея Гончара.

Ключевые слова: *исторический факультет; наука; история; немецкие студии; высшее образование; Днепропетровский национальный университет имени Олесея Гончара*

У кафедрі всесвітньої історії (ДНУ імені Олеся Гончара) є цікаве минуле, яким варто пишатися, є активне, повне успіхів, викликів та сподівань сьогодення, але головне, вона має неабияке майбутнє. Саме їй випала честь принести знання про світ в Україну і представити Україну світові. Навряд якась інша місія може бути настільки цікавою та інтелектуально захопливою.

Сергій Плохій

професор департаменту історії, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету

Постановка проблеми.

У 2018 р. колектив кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара святкуватиме подвійний ювілей – сторіччя університету та сторіччя початку діяльності кафедри, що забезпечувала викладання та наукове дослідження проблем всесвітньої історії, і генетичним продовженням якої стала сучасна кафедра всесвітньої історії. Історія будь-якої кафедри – це не просто механічна сукупність навчальних занять, практик, різноманітних засідань, конференцій тощо. Історія кафедри – це, насамперед, сума історій конкретних людей, які працювали і продовжують працювати в її складі, забезпечуючи спадкоємність поколінь вчених і педагогів, наукових та навчальних традицій. Основою діяльності кафедри, таким чином, є співпраця між собою багатьох людей. Щоб історія кафедри не здавалася пафосним панегіриком та сприймалася більш-менш об'єктивно, необхідно, напевно, показати різноманітні аспекти діяльності її членів (наукові, освітні, громадсько-культурні тощо), дійсний характер взаємовідносин у колективі, рівень здобутків та досягнень, а також відобразити враження про неї колег по ремеслу та студентів.

Аналіз досліджень і публікацій.

Ідея написати, хоча б оглядово, історію кафедри всесвітньої історії, зі слів професора Л. В. Скрипникової [31], з'явилася ще на початку 1970-х рр., але в силу різних причин задумане довго не втілювалося у життя. Перший такий нарис з'явився лише у ювілейному для кафедри 2007 р., коли відзначали сорокаріччя відновлення роботи кафедри після деякої перерви. Цей нарис у вигляді вступної статті було вміщено до «Бібліографії праць викладачів кафедри всесвітньої історії», підготовленої до ювілею [2]. Біографії ж окремих науково-педагогічних праців-

ників кафедри висвітлювались у дослідженнях А. Венгера, В. Бекетової [1; 4; 5; 6] та В. Іваненка [8]. Отож із жалем можна констатувати відсутність цільної і фундаментальної історії кафедри всесвітньої історії, що і мотивує взятися за заповнення цієї історіографічної лакуни.

Мета даної статті – висвітлити основні моменти створення та функціонування кафедри всесвітньої (загальної) історії у стінах Дніпровського національного університету. Проаналізувати наукові напрямки, що з'явилися та зникли протягом останніх ста років. Простежити біографії найпомітніших представників колективу та професійні й особистісні відносини у середовищі істориків.

Виклад основного матеріалу.

Свій початок сучасна кафедра всесвітньої історії веде з 1918 р. – року створення у Катеринославі класичного університету та відкриття при ньому історико-філологічного факультету, у складі якого діяла кафедра загальної та російської історії. Першим її завідувачем був професор М. К. Любавський. На 1919 р. вже зустрічаємо інформацію про існування окремої кафедри загальної історії, у складі якої працював лише один викладач, випускник Київського університету св. Володимира, учень професора П. М. Ардашева В. М. Євстафієв. У 1913–1916 рр. В. М. Євстафієв був штатним стипендіатом при кафедрі загальної історії Київського університету і готувався до отримання професорського звання. В Катеринославі він читав усі курси по кафедрі загальної історії.

У 1923 р. кафедра поповнилась відомим славістом професором М. В. Бречкевичем, який до 1922 р. працював у Казанському університеті. Навчальні дисципліни між викладачами були розділені таким чином: В. М. Євстафієв читав «Історію античності», «Нову історію»; проф.

М. В. Бречкевич викладав «Сучасний імперіалізм», «Первісну культуру», «Історію середніх віків», «Загальну історію», «Слов'янське мовознавство», окрім того, проводив семінари підвищеного типу для аспірантів [4, с. 92, 93].

Наукова робота членів кафедри загальної історії розгорталась і за її межами, адже після ліквідації університетів та створення інститутів народної освіти (далі – ІНО)¹ навчальне навантаження викладачів значно підвищили, а наукову складову ліквідували. У зв'язку з цим було прийнято рішення створити науково-дослідні кафедри (далі – НДК), які мали стати центрами організації та координації наукових досліджень.

У Катеринославському інституті народної освіти, зокрема, в 1921 р. було створено науково-дослідну кафедру українознавства на чолі з професором Д. І. Яворницьким. При кафедрі діяло декілька секцій українознавчого спрямування. Професор М. Бречкевич запропонував відкрити при НДК українознавства також секцію всесвітньої історії. 20 лютого 1925 р. він написав заяву до керівника НДК Д. Яворницького з проханням відкрити при кафедрі ще одну секцію – загальної історії. У своїй заяві він актуалізував необхідність розвитку цього напрямку досліджень. М. Бречкевич акцентував увагу на тому, що Україна протягом багатьох століть і до теперішнього часу перебувала під впливом значної кількості різних народів і культур. Він підкреслював, що дослідження минулого України стало пріоритетним завданням українських істориків, але воно має бути рівнобічним, повноцінним, а таку повноцінність забезпечувало вивчення історичної ретроспективи міжнародних зв'язків українців [17, арк. 33].

Заяву М. Бречкевича було задоволено і нова секція розпочала свою роботу. Відповідно до штатного розкладу, у ній працювали викладачі ІНО, колеги по кафедрі загальної історії – професор М. Бречкевич та викладач В. Євстафійєв.

Першочергову роль у секції загальної історії відігравав М. Бречкевич. Тому і теми запропонованих напрямків досліджень здебільшого впливали з його інтересів та уявлень про те, що саме повинна вивчати всесвітня історія. Важливим і корисним моментом в інституалізації всесвітників стала наявність координованої роботи. Історики ставили перед собою такі завдання:

1) дослідження відносин України з іншими країнами та народами, переважно слов'янськими;

2) вивчення економічного та культурного розвитку слов'янських народів і їх схожість та різницю в порівнянні з українцями;

3) дослідження загальних методологічних питань історії [17, арк. 42-49].

Як наслідок, було підготовлено ряд наукових праць, присвячених економічній історії Франції Нового часу (В. М. Євстафійєв), а також середньовічній історії слов'ян та теорії й методології історії Європейського Середньовіччя (М. В. Бречкевич). Роботи публікувалися в «Наукових записках історично-філологічної секції», «Записках Дніпропетровського інституту народної освіти» та республіканському журналі «Україна».

З кінця 1920-х рр. окремі члени НДК були втягнуті до сфабрикованої справи Спілки визволення України. У 1929 р. заарештували, зокрема, В. Пархоменка, П. Єфремова, В. Чапленка. Паралельно в Ленінграді відбулася резонансна «Академічна справа», що теж була сфабрикована. Ці події стали початком тотального морального та фізичного терору у середовищі науковців та викладачів вищої школи. З цього моменту і до середини 1950-х рр. історична наука опинилася у прокрустовому ложі сталінізму, що призвело до її подальшого знекровлення та догматизації. Відобразилось це і на дніпропетровських всесвітниках.

У 1930 р. кафедру українознавства було розформовано. М. Бречкевич та В. Євстафійєв продовжували викладацьку практику в Дніпропетровському інституті народної освіти. На той час завідувачем кафедри загальної історії було призначено професора Б. А. Сербента, революційного діяча з Литви, випускника комуністичного університету імені Артема, дослідника революційних та селянських рухів у Франції та Китаї [30, арк. 1]. Його роботи носили здебільшого пропагандистський та популярний характер. На початку 1930-х рр. на кафедрі працювали доцент Мілер та асистенти Меланіч і Миканович. На жаль, за браком джерел ми не можемо оцінити їх вклад у викладання та дослідження всесвітньої історії.

До кінця 1920-х рр. в СРСР офіційно визнавалась можливість існування буржуазного суспільствознавства, але М. М. Покровський, який декларував цю тезу, в 1929 р. закликав вичищати наукове середовище від науковців-немарксистів [16]. Полювання на таких вчених та викладачів

¹ Інститути народної освіти – вищі педагогічні навчальні заклади, створені в УСРР у 1920 р. на базі університетів і педагогічних закладів. Готували працівників освіти для загальноосвітніх і професійних шкіл усіх типів і виховних закладів.

розпочалося і в Дніпропетровську. У 1931 р. у місцевій газеті «Зоря» з'явилася стаття під назвою «Пронизати учбові програми марксо-леніновою методологією». В статті гостро критикували навчальну програму з економічної географії, підготовлену доцентом Ринським. Суть звинувачень полягала в тому, що програма не відповідає потребам часу і, по суті, є контрреволюційною, адже в ній перекручена генеральна лінія партії на індустріалізацію, не актуалізовані постанови XVI з'їзду ВКП(б) і т. п. У статті також зазначалося, що «реакційні викладачі використовували кафедру для просування ворожих тлумачень у маси студентів». Редакція газети закликала керівників кафедр соціально-економічних дисциплін перевірити наявні на кафедрах навчальні програми по суті поставлених у статті питань. Після цієї публікації розпочалися комплексні перевірки навчальних програм вищих закладів освіти.

Під час перевірок М. В. Бречкевич проходив підвищення кваліфікації в інституті К. Маркса та Ф. Енгельса в Москві. І саме у цей час у «Зорі» була надрукована стаття: «У розгорнутий наступ на теоретичному фронті» [9]. У ній подавалися результати перевірки навчальних програм. Стосовно програм з історичних дисциплін було сказано таке: «Про програми з історії слід поговорити окремо. Історичні предмети читають, головню, в інститутах соцвиху й профосу. Програма з історії первісної культури, що її уклав проф. Бречкевич, виявляє, що для автора марксистська методологія є однією з можливих, а не єдина метода дослідження суспільства. Про це свідчить таке твердження авторове: «наукова метода дослідження суспільства – етнографія, археологія, марксистська метода». Крім того, проф. Бречкевич у програмі з історії західноєвропейського феодалізму перекручує елементарне поняття марксизму. Ототожнюючи класи з національністю, професор Бречкевич писав: «Антагонізм класів у містах: євреїв і буржуазії». Виходить, на думку Бречкевича, що євреї є якийсь окремий клас... Ці факти показують, яку марксистську продукцію може дати автор цих програм» [9].

Повернувшись додому, вчений був заскочений новиною про результати перевірки. Він звернувся до автора газетної публікації С. Каплуна, вимагаючи пояснень. Відповідь була такою: «Вам надо реабилитировать себя на кафедре» [3, арк. 7]. Тоді він звернувся до редакції «Зорі» зі скаргою, у якій вказувалося, що текст його програм перекрутили і наведені у публіка-

ції цитати були вирвані з контексту. Редактор видання пообіцяв йому надрукувати спростування, попросивши надати затверджену керівництвом Дніпропетровського ІНО копію програми з первісної культури. Коли ж Митрофан Васильович звернувся до керівників інституту з проханням затвердити копію, то отримав відмову. Ось як він описує ситуацію у листі до бюро скарг Народного Комісаріату освіти: «Після цього, на підставі надрукованого й не спростованого мого витягу з програми, на зібраннях на мою програму почали покликатися, як на факт. Коли я пробував на одному зібранні відповісти, що той самий [Б. А.] Сербента, що виступає (проти мене. – Авт.), сам затверджував мою програму й сам же знає, що витяги (що надруковані) – перекручені – мене почали звинувачувати, що я не хочу визнавати свої помилки. Я перестав захищати себе, коли в червні на зборах почали розглядати витяги з моїх творів, я не міг бути присутнім – захворів. ...Написав дві заяви 1) Директору Інституту 2) агітпроп, де визнав свої помилки» [3, арк. 7 зв.].

Але визнання «помилки» вже було замало. У звіті відділу культури і пропаганди Дніпропетровського міського комітету КП(б)У вказувалося, що було виявлено конкретних носіїв буржуазної ідеології і «після ідейного громадського викриття та розгрому їх було знято з роботи 5 чоловік (Бречкевич, Євстафійєв, Тимофеев, Цейтлін, Ринський)..., а остання частина буржуазної професури (Злотніков, Степанів) обмежені у викладанні, і в даний час ведеться підготовка до їх викриття» [12, арк. 40]. Ця ж комісія зробила окремий висновок щодо М. В. Бречкевича: «...Первісну культуру (викладає. – Авт.) реакційний професор Бречкевич, який маскувався марксистською фразою для пропаганди буржуазної реставраторської ідеології» [12, арк. 39].

Як результат, 1931 р. М. В. Бречкевича звільнили з посади професора загальної історії Дніпропетровського інституту професійної освіти. Причина звільнення вказувалася така: «Не може відмовитись від буржуазної ідеології у викладанні історії», згодом звільнили і В. Євстафійєва [3, арк. 6]. На шпальтах «Зорі», де було опубліковано результати перевірки, завідувач кафедри загальної історії Б. А. Сербента намагався зм'якшити критику у бік своїх колег, що лунала з вуст журналістів. Але йому так і не вдалося їх відстояти, більш того, його самого зняли з посади завідувача кафедри загальної історії, призначивши замість нього директора місцево-

го історичного музею М. О. Юр'єва. Останній за освітою був юристом, але в умовах кадрового голоду викладачів соціально-економічних дисциплін ректор М. Комаровський особисто запросив його на цю посаду. Пізніше М. О. Юр'єв очолюватиме й історичний факультет [35, арк. 37]. Ставши завідувачем кафедри, професор М. О. Юр'єв зазначив, що кафедра допустила гнилий лібералізм у підготовці навчальних програм, в яких практично відсутній принцип партійності [19, арк. 4].

У першій половині 1930-х рр. основне завдання, що стояло перед викладачами кафедри, зводилося до читання лекцій та виступів на актуальні теми з міжнародних питань. Кожен викладач протягом року мав прочитати мінімум дві такі лекції у робітничих клубах та перед вчителями історії [19, арк. 1]. З початком 1930-х рр. в університеті розпочалися соціалістичні змагання: у 1931 р. кафедра загальної історії викликала на соцзмагання кафедру літератури. Викладачі брали на себе підвищені зобов'язання у боротьбі за чистоту марксистсько-ленінської теорії, включалися у боротьбу на два фронти з ворожою ідеологією. Студенти повинні були виконати та перевиконати навчальний план, викладачі зобов'язувалися допомагати їм у підготовці домашнього завдання. Викладачі повинні інструктувати студентів, що проходили педагогічну практику. Працівники кафедри на одному із засідань зобов'язувалися прочитати доповіді, присвячені шкідництву на історичному фронті, про історичні формації, та опрацювати відкриті листи Й. Сталіна. У громадській роботі планували організувати історичний гурток, прочитати ряд доповідей перед учителями на тему «Шкідники на історичному фронті», організувати консультації для вчителів історії фабрично-заводського управління заводу ім. Петровського та технікуму комуністичної освіти, взяти активну участь у гуртку із вивчення техніки та ін. [19, арк. 2, 3]. М. О. Юр'єв не підтримав ідею соціалістичного змагання, відзначивши, що «для людей, які свідомо відносяться до своєї роботи, такі заходи є малозначущі та неефективні» [35, арк. 36]. Свою думку з цього питання він публічно висловив і на бюро парткому університету. Після цього один зі студентів на закритому зібранні парторганізації виступив з критикою ставлення Юр'єва до соцзмагань. Після цих зборів у студентській газеті з'явилася стаття про презирливе ставлення Юр'єва до соціалістичних змагань [35, арк. 36].

Студенти публічно критикували викладачів кафедри, з цією метою запрошувалися на її засідання. Так, студент історичного факультету Вінник у 1931 р., критикуючи роботу професора Б. А. Сербенти, звинувачував його у тому, що викладач із запізненням видає завдання, внаслідок чого студенти не встигають якісно підготуватися. А рекомендуючи студентам літературу для опрацювання теми «Велика Французька революція», він ігнорував праці К. Маркса та В. Леніна. Інший студент, Маляш, запитував у професора, як так склалося, що тему «Велика Французька революція» проробила вся група, а склали лише 60 %. У відповідь професор Б. А. Сербента тільки виправдовувався. З метою виявлення випадків відхилення від марксистсько-ленінського вчення викладачі та аспіранти кафедри у 1932 р. займалися рецензуванням підручників та книг для читання з всесвітньої історії, за якими навчалися студенти [19, арк. 4, 5].

У 1934 р., у ході партійної чистки, професора М. О. Юр'єва було виключено з партії та заарештовано. Його звинуватили у троцькізмі. На допитах він «визнав», що, викладаючи тему «Велика французька революція», визначив причини революції, як боротьбу торгівельного та промислового капіталу, вихолостив роль та значення селянства у революції. Далі узагальнював: «Таким викладанням я досягав основної мети прищепити студентам троцькістську тезу про консерватизм та реакційність селянства. Готуючи студентів таким чином, я досягав того, що на момент вивчення революції 1905 р. студенти були підготовлені до троцькістської оцінки ролі селянства у революції 1905 р.» [35, арк. 25]. Далі він «зізнавався» у тому, що в лекціях з теми «Китайська революція» не вважав китайських селян рушійною силою революції, а викладаючи тему «Революція у Німеччині 1848 р.», інтерпретував марксистську тезу про перманентну революцію у троцькістському розумінні, а також відзначав, що Маркс переоцінив революційну ситуацію 1848 р. [35, арк. 35]. Окрім цього, М. Юр'єв «визнав» свою належність до троцькістської контрреволюційної організації. Матеріальним доказом у тому, що він був троцькістом, стали виявлені у нього вдома під час обшуку 21 книги авторства Л. Б. Троцького, Г. Є. Зінов'єва, Л. Б. Каменєва та інших «контрреволюціонерів» [35, арк. 46].

Рішенням особливої Наради при НКВС СРСР від 28 листопада 1935 р. М. Юр'єв був засуджений до п'яти років виправно-трудо-

вих робіт за контрреволюційну троцькістську діяльність. Після чого відправлений на станцію Медвежа гора Автономної Карельської Соціалістичної Радянської Республіки [35, арк. 64]. Під час відбування покарання у 1937 р. вдруге за суджений постановою Особової трійки УНКВС СРСР по Ленінградській області, а 2 листопада 1937 р. розстріляний, причина присудження вищої міри покарання у довідці не наводиться [35, арк. 96]. У матеріалах повторного перегляду справи М. О. Юр'єва за 1959 р. є свідчення колишніх його студентів. Л. Д. Іванов, який під час повторного розслідування був завідувачем кафедри зарубіжної літератури Дніпропетровського державного університету (студент університету 1931–1934 рр.), зазначав: «Юр'єв лекції читав цікаво та змістовно. Поміж студентів користувався авторитетом. До студентів відносився добре та просто. До нього завжди студенти зверталися за роз'ясненням незрозумілих питань і він завжди роз'ясняв їх» [35, арк. 114, 115].

У 1935 р. в університеті ліквідовували історичний факультет, а його студентів перевели до Одеського університету. Проте традиція вищої історичної освіти у Дніпропетровську на цьому не перервалася, адже продовжував працювати вечірній педагогічний інститут, в якому готували істориків. У цьому інституті всесвітню історію викладали Ф. Р. Гольденберг та Н. Л. Ладиженська, які через певний час перейшли працювати на кафедру загальної історії Дніпропетровського університету.

Відновлення роботи історичного факультету відбулося у 1938 р. Кафедру формували з нуля, основою кадрового добору став принцип поєднання наукових інтересів із викладанням дисциплін. У 1939 р. завідувачем кафедри стала старший викладач Н. Л. Ладиженська, яка викладала курс «Нової історії» та досліджувала проблему діяльності Якобінського клубу доби Великої французької революції. У 1940 р. на кафедру була направлена випускниця аспірантури Харківського педагогічного інституту З. М. Куніна, яка готувала дисертацію з питань Серторіанської війни і викладала античну історію. Викладати історію середніх віків був направлений випускник Київського державного університету Мінський, який готував дисертацію про війни Карла Великого із саксами. Робота кафедри на деякий час була перервана нацистською окупацією міста.

Новий етап у формуванні кафедри розпочався після повернення університету з евакуа-

ції. Керівником кафедри знову було призначено Н. Л. Ладиженську, повернулася з евакуації З. М. Куніна, на роботу було прийнято Ф. Р. Гольденберг та Я. Г. Рубіна, О. О. Зеленецького, М. Й. Чупруна. У другій половині 1940-х рр. молоді співробітники – Н. Л. Ладиженська, Ф. Р. Гольденберг, З. М. Куніна – один за одним захистили кандидатські дисертації. У 1945–1956 рр. кафедрочололював білоруський медієвіст Я. Г. Рубін. Наприкінці 1940-х рр. на кафедрі викладав сходознавець, спеціаліст з історіографії професор А. А. Алієв. Його зусиллями з кафедри загальної історії була виділена нова кафедра – історії країн зарубіжного Сходу, до якої входили завідувач професор А. А. Алієв, доцент З. М. Куніна, старший викладач В. В. Шаляхін та аспіранти. Проте ця кафедра проіснувала недовго, і після її ліквідації викладачі знову повернулися на кафедру загальної історії.

Розвиток дослідницького потенціалу викладачів кафедри стримувався комплексом проблем, з якими так чи інакше стикаються периферійні навчальні заклади. Мова йде про віддаленість місцевого наукового середовища від джерел та академічної літератури; члени кафедри загальної історії мали ускладнення з організацією відряджень до центральних бібліотек СРСР; університет не мав власних наукових професійних видань. У 1952 р. на раді історико-філологічного факультету гостро обговорювався наказ Міністерства вищої освіти СРСР «О недостатках в научно-исследовательской работе Воронежского государственного университета». Викладачі факультету визнали, що частина недоліків, виявлених у Воронежському університеті, притаманна і їм. Визнавалося, зокрема, що викладачі факультету не підготували та не видали жодного підручника; протягом 1944–1952 рр. на факультеті було видано лише дві збірки наукових праць, а готові до друку матеріали щорічно збиралися, проте не публікувалися; ніхто з істориків не готував докторські дисертації і т. п. Також відзначався недостатній зв'язок між кафедрами та науково-дослідними центрами Академії наук республіки та СРСР, у результаті чого ускладнювався вибір дисертаційних тем [27, арк. 1-5].

Втім, актуалізовані на тому засіданні ради факультету важливі питання так і залишилися переважно невирішеними. Більшість істориків факультету продовжували писати, як і до цього, «в шухляду столу». У рукописах залишилися і основна маса наукових праць членів кафедри загальної історії, зокрема «Научно-експозици-

онная разработка тематики и оформление учебно-методического музея Всеобщей истории (содержание проделанной работы» (1951) та «О познавательном значении наглядности в вузовском преподавании средневековой истории и путях ее реализации» (1955) Я. Г. Рубіна; «Лессинг – представитель передовых элементов бюргерства, выступивших против пруссачества за единство Германии» (1950), «Борьба Маркса и Энгельса против буржуазных и мелкобуржуазных течений в п. п. 40-х гг. XIX в.» (1951), «Энгельс в борьбе с оппортунизмом в германской социал-демократии в 1883–1895 гг.» (1955) Ф. Р. Гольденберг; «Восстание иберийских племен во II веке до н. э.» (1951) З. М. Куніної. Виключення у цьому шерезі неопублікованих робіт складає праця старшого викладача кафедри М. Й. Чупруна, який готував кандидатську дисертацію з теми «Сен-Жюст: його революційна діяльність та ідеологія»: розлога стаття цього історика під назвою «Сен-Жюст и организация обороны Франции в 1793 году» була надрукована 1956 року в «Наукових записках історичного відділення КНУ ім. Т. Г. Шевченка». До речі, монографія М. Й. Чупруна «Луи-Антуан Сен-Жюст», написана у Дніпропетровську 1954 р., чекала свого виходу 60 років і побачила світ тільки у 2014 р. [34].

У 1940–1950-х рр. тоталітарні пута не послабилися: доноси, анонімки, інтриги, на жаль, були нормою життя науково-освітнянського середовища. Зберегти моральне обличчя людини у ці часи було важко. Історико-філологічний факультет постійно «лихоманило» від партійних зібрань, де «розбирали» студентів та викладачів; на кафедральних засіданнях велася жорстка боротьба між колегами, які досить часто мстилися один одному, ховаючись за партійні гасла. Особливо показовим виявився факультетський методологічний семінар 1949 р.: «на методологічному семінарі був повний безлад і як було соромно, коли з увіщуванням виступав безпартійний викладач тов. Міхеєв, та закликав до порядку товаришів, які ледь не на кулаках стають одне проти одного» [20, арк. 27/1]. Студентка 1940-х рр. І. Литвинова згадувала, як завідувачка кафедри Н. Ладигенська публічно відмовлялася від свого чоловіка, якого визнали ворогом народу [11]. І студенти, і викладачі були у тренді новітніх політичних тенденцій, тому цілком природно, що так звана боротьба з космополітизмом, яка у другій половині 1940-х рр. розгорнулася в країні, проявлялася і на історико-філологічному

факультеті Дніпропетровського університету. Для публічного цькування було обрано завідувача кафедри російської мови М. Соїфера: його звинуватили у тому, що він є людина без роду і племені – космополіт, виключили з партії і звільнили з університету [32]. Ситуація у викладацькому та студентському колективі була вкрай напруженою. У протоколах партзборів університету за 1949 р. усі ці моменти були озвучені доцентом кафедри історії СРСР В. Р. Герасим'юк: «Тепер про взаємовідносини на факультеті: тут деякі товариші виступали і відзначали, що нездорові відносини» [20, арк. 27/1].

У ході боротьби з космополітизмом більшість викладачів кафедри загальної історії були у зоні ризику. По перше, через те, що практично усі вони були євреями, і одне необережне слово на лекції могло коштувати їм роботи та свободи. По друге, більшість з них у 1930-х рр. так чи інакше стикалися з радянською репресивною машиною. Наприклад, більшість колег Я. Г. Рубіна по Білоруській академії наук були репресовані, його самого звільнили через критику партійних органів і врятувало його лише заступництво академіка М. Нікольського; чоловіка Ф. Р. Гольденберг у 1937 р. розстріляли як ворога народу; за критику Файзулі Ходжаєва декілька років відсидів професор А. А. Алієв; Н. Л. Ладигенська декілька разів виключалася з партії з формулюванням «за втрату більшовитської пильності»; О. О. Зеленецький був засуджений та відбував покарання по «Академічній справі».

Тогочасною атмосферою цькування і загальної підозрливості професор І. Ф. Ковальова у своїх спогадах і пояснює той факт, що Ф. Р. Гольденберг читала лекції виключно за підручником ВПШ [10, с. 58, 59]. Небезпечно було висувати власні судження та тлумачення наукових проблем, адже і в студентських аудиторіях, і серед викладачів були секретні співробітники. Показовою виявилася ситуація на факультеті з викладачкою німецької мови Г. Р. Лозенко, на яку в обласному Управлінні Міністерства державної безпеки у 1947 р., за інформацією джерела «Шумського», було заведено справу-формуляр. «Шумський» звинувачував її у антирадянській діяльності, відзначав, що вона етнічна німкеня, у роки окупації отримала паспорт фольксдойче і виїхала до Німеччини, там була звільнена американськими військами і повернулася назад у місто. На заняттях з німецької мови вона користувалася підручником з граматики, виданим у Німеччині 1942 р., в якому прославлялася нацистська ідеологія.

Після довгих перевірок відповідними органами було виявлено, що цей підручник включено у список рекомендованих Міністерством вищої освіти СРСР. Справу-формуляр закрили, але на той момент викладачку вже було звільнено [33, арк. 169-172].

Під кампанію боротьби з космополітизмом потрапив і Я. Рубін. За свідченням його доньки Лаури Рубіної, донос на нього написали декілька студентів, але його попередили, що з відповідних органів до нього на лекцію придуть «товариші» і будуть її стенографувати. За словами доньки, батько включив у лекцію безліч цитат класиків марксизму. Як показував досвід, це не завжди допомагало, але в цьому випадку Якова Гавриловича врятувало високе почуття гідності та чисте серце студента. Учениця Я. Г. Рубіна, Л. В. Скрипникова, розповідає: «Студент 5-го курсу (не пригадаю його прізвища, але, як зараз, бачу міцну високу постать моряка в «тільняшці») у парткомі заявив: «кину свій партбілет, якщо зачепите Рубіна». Не зачепили. І ця молода людина, яка пройшла лихоліття війни, зважилася на такий крок в умовах загрози сталінських репресій кінця 40-х – початку 50-х років!» [31].

Основним напрямком роботи, яку розгорнув в університеті Я. Рубін, став збір матеріалу наочних зображень для лекцій з історії середніх віків. Дуже швидко матеріалів накопичилось настільки багато, що тримати його у шафах стало незручно. Незабаром ця колекція стане основою кафедрального музею, назви якого постійно змінюватимуться – від «навчального-музею всесвітньої історії» до «атеїстичного музею». У невеликій кімнаті тіснилися тематичні експозиції. Більшість із них виготовили студенти-історики. Найактивнішу участь у створенні музею взяли І. Литвинов, В. Панібудьласка, Є. Кондрашова, двоє останніх були випускниками художнього училища. Крім студентів, до створення музею долучалися і викладачі. Доцент Б. Б. Левицька готувала тематичні вишивки. У музеї було представлено низку експозицій: «Боротьба руського народу проти хрестоносної агресії у XIII ст.», «Боротьба руського народу проти татаро-монгольських завойовників у XIV ст.», «Визвольна боротьба чеського народу у першій половині XV ст.», «Розгром польсько-шляхетських інтервентів у Російській державі в XVI ст.», «Боротьба французьких народних мас проти англійських загарбників у першій половині XV ст.» та ін. Були оформлені виставки нумізматичної колекції та французьких гравюр XVIII ст. [28]. Части-

на експозицій була представлена репродукціями історичних полотен, макетами середньовічного міста, замку і т. п. Експозиції містили такі стародруки: один із оригіналів Литовського статуту, «Statuta regni poloniae» (Франкфурт, 1623 р.), чеська Біблія 1556 р., надрукована Іржі Мелантріхом, «Міське право чеського королівства» (стереотипне видання 1618 р. й оригінал 1579 р.), та ряд ін. Гравюри (оригінали): XVI ст. – «Євхаристія», XVIII ст. – «Спалення Джона Ольдкестла 1414 р.», «Коронація Леопольда II в церкві святого Варфоломія у Франкфурті на Майні у 1790 р.» та ін. [28]. Я. Рубіну вдалося налагодити збір експонатів по всьому місту. Численні експонати приходили як трофеї від студентів, які повернулися з війни [11]. У цілому створені експозиції відповідали основним тенденціям тогочасної історіографії та ідейно-політичним настановам.

Ще одним напрямком роботи Я. Г. Рубіна стало традиційне для нього застосування літератури у викладанні курсу історії середніх віків. У 1946–1947 рр. ним були написані два томи роботи «Художественно-литературная иллюстрация в лекциях по всеобщей истории. Средние века» [29]. Цю працю чекала теж невтішна доля, її не надрукували і вона у вигляді рукопису зберігалася у науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету. Зусиллями Я. Г. Рубіна на історичному факультеті була відкрита спеціалізація «медієвістика», яку закінчило декілька поколінь студентів. Студентка групи медієвістів Л. В. Скрипникова зазначала: «Студенти поважали його (Я. Г. Рубіна. – Авт.) за простоту поведінки, могутній інтелект, освіченість, всебічну обізнаність, гостре слово і гумор, бажання завжди допомогти. Свого часу ніколи не жалів, дуже любив спілкуватися зі студентами» [31]. Викладання базового курсу з історії Середніх віків, як і спецкурсів, відбувалося в дусі історіографії того часу.

Окрім Я. Г. Рубіна, студенти високо цінили викладацьку майстерність, глибоке знання предмету та артистизм Ф. Р. Гольденберг [10, с. 59].

Починаючи з 1951 р., історичне відділення припинило набирати студентів першого курсу, через що частина викладачів перейшла на неповні ставки, а згодом була звільнена. У 1955 р. відбулося злиття двох кафедр, з цього моменту існувала одна кафедра історії СРСР та всесвітньої історії [26, арк. 51, 52]. А у 1956 р. було ліквідовано й історичне відділення, відповідно зникли й кафедри, відповідальні за підготовку студентів істориків, проте ще певний час працювало заочне відділення, де готували істориків.

Нове життя кафедри пов'язане з відновленням історичної освіти в Дніпропетровському університеті у 1967 р. Завідувачем кафедри загальної історії став професор В. Я. Борщевський, що перебував на цій посаді до 1972 р. Підбираючи кадровий склад, він запросив повернутися Ф. Р. Гольденберг та З. М. Куніну, запросив на кафедру випускницю І. Ф. Ковальову. Але кадрові питання продовжувало стояти гостро, так як викладачів бракувало не лише для кафедри, але й для всього факультету. Студент тих років, а зараз професор Ю. А. Мицик згадував: «Не забувайте, що істфак відродився у 1965 р. Основна маса викладачів – це шкільні вчителі, дехто працював у музеї. Кандидатів було мало, не кажучи про докторів. Не була виключенням і каф. [едра] заг.[альної] іст.[орії]... Дуже добре читали лекції Ковальова і Гольденберг. Непогано читав Герман (нам іст.[орію] слов'ян), гірше, але на певному рівні – Бадян. Погано читав Жилін (читав суто по підручнику, нудно), правда він був аспірант, як пізніше виявилось, тяжко хворий (нирки), через що й помер. Інші читали на 3 – 3 з мінусом. Ну от Манжела. Прийшов начебто зі школи. Перший семінар з нової історії (прийшла й Гольденберг, щоб познайомитися з тим, як веде семінари новий викладач). Манжела був дядько передпенсійного віку, огрядний. Зайшов, привітався, довго дивився на клас (ми тоді вчилися у СШ № 9 (біля «1000 дрібниць»), гидливо скривився і сказав: «У вас парти нерівно стоять, поправте». Ми з задоволенням стали тягати парти (хвилин 10-15, це ж краще, ніж відповідати на семінарі), Гольденберг була вражена такою «раціональною» тратою часу. Щось він там питав, а коли прозвенів дзвінок, дав домашнє завдання студентам (!) «Які риси я хотів би взяти у Робесп'єра (!)» [13].

Отже, частина викладачів не відповідала вузівському рівню, тому керівництво шукало нові кваліфіковані кадри. В. Я. Борщевський запросив на кафедру працювати нещодавніх випускники історичного факультету Дніпропетровського університету, що закінчили аспірантури інших ВНЗ: Л. В. Скрипникову, В. А. Новодрана, запрошувалися випускники інших ВНЗ, зокрема М. Д. Мартинов, випускник Воронежського університету, та ряд інших. У ті ж роки після захисту кандидатської дисертації, полишивши партійну роботу, прийшов А. С. Зав'ялов. Тогочасні студенти відмічали високий професійний рівень окремих викладачів кафедри: Ф. Р. Гольденберг, Л. В. Скрипникової, І. Ф. Ковальової,

В. А. Новодрана. Завдяки зусиллям Ф. Р. Гольденберг на кафедрі діяв гурток всесвітньої історії, а І. Ф. Ковальової – археологічний гурток, з лав гуртка всесвітньої історії вийшли дві майбутні аспірантки Фаїни Рувимівни, а згодом викладачі кафедри – С. Й. Бобилева та Н. В. Бочарова.

Важливою з наукової точки зору постаттю був В. А. Новодран, який потрапив у лави істориків по партійній лінії. Був пропагандистом у Верхньодніпровському райкомі КП(б)У (1947–1948). У 1947 р. вступив на історичний факультет Дніпропетровського державного університету. У 1950-ті рр. виконував обов'язки лектора Львівського міськкому КП(б)У, був директором та викладачем історії КППС у вечірньому університеті марксизму-ленінізму у Львові. Викладав у Вечірньому університеті марксизму-ленінізму при райкомі КППС у Москві. Окрім того, здобув партійну освіту у Дніпропетровській обласній партшколі. Закінчив аспірантуру Академії суспільних наук ЦК КППС у Москві (1953–1957), захистивши у 1958 р. кандидатську дисертацію «Боротьба польського народу за національне та соціальне звільнення в роки другої світової війни та фашистської окупації (1933–1943 рр.)». Був керівником лекторської групи Дніпропетровського обкому у 1957–1962 рр. З 1966 по 1972 р. він займав посаду доцента кафедри загальної історії Дніпропетровського державного університету [15]. На відміну від більшості своїх колег по кафедрі, друкувався у центральних історичних виданнях Москви та Києва. Набрал груп аспірантів, які були інтегровані у викладацький склад кафедри і досліджували проблеми з історії Польщі, але з В. Новодран до Москви полоністичні студії на кафедрі практично припинились. У силу різних обставин на кафедрі залишилася працювати лише одна його аспірантка Т. Г. Медоварова.

Поступово на кафедрі загальної історії складалася досить складна морально-психологічна ситуація, обумовлена протистоянням «академічних» та «неакадемічних» істориків. Останні програли. Інструментом боротьби «академічних» істориків стало обговорення відкритих лекцій, що було слабким місцем «неакадемічної сторони». Так, обговорюючи на засіданні кафедри лекцію В. В. Бодяна, Ф. Р. Гольденберг відверто сказала, що йому не місце у вузі. І. Ф. Ковальова зазначила, що він до лекцій взагалі не готується [23, арк. 18, 19]. Через це ректор відізвав його читати лекції студентам. Вимагаючи повернення права читати лекції, В. В. Бодян відзначав, що

на кафедрі сформувалося угруповання на чолі з Ф. Р. Гольденберг, йому ж не за профілем дали вести семінари з історії Середніх віків [23, арк. 34]. Гострої критики з боку членів кафедри зазнавали лекції В. А. Новодрана [22, арк. 2].

Окрім відкритих лекцій, на засіданні кафедри обговорювали проблеми успішності студентів. Ф. Р. Гольденберг відзначала низький рівень підготовки студентів, відзначаючи, що навіть ті студенти, що прийшли зі школи, не знають основних важливих дат [21, арк. 7]. У незадовільному стані знаходилося приміщення, де розташовувалася кафедра, викладачі скаржилися, що кімната непридатна для роботи, у її вікно входе витяжна труба з кухні суспільної їдальні, через це на кафедрі стоїть кухонний чад [21, арк. 1].

У 1970-х рр. на кафедру прийшли працювати випускники її аспірантури: Л. С. Тутік, С. Й. Бобилева, Н. В. Бочарова, Т. Г. Медоварова, К. А. Марков, В. М. Калашников, Л. Ф. Кондрачук. Усі вони згодом захистили кандидатські дисертації, що відповідали профілю кафедри. Саме у цей період закладаються основи для створення окремого напрямку дослідження – історичної германістики. Його засновником і організатором вважається А. С. Зав'ялов, який з невеликою перервою, пов'язаною із захистом докторської дисертації та роботою на посаді проректора університету, завідував кафедрою протягом 1972–1989 рр. Прихід А. Зав'ялова на посаду завідувача кафедри неоднозначно був сприйнятий частиною колективу, які оцінювали його не як академічного історика, а як партійного функціонера. Ця частина кафедри, неформально очолювана Ф. Р. Гольденберг, бажала мати завідувачем М. Д. Мартинова. Розпочалося тривале протистояння, яке закінчилося звільненням Ф. Р. Гольденберг. Аби пристрасті стихли, М. Д. Мартинов у 1975 р. перейшов працювати на кафедру історіографії та джерелознавства, звідки, уникаючи конфліктів з професором В. Я. Борщевським, на кафедру загальної історії перейшов доцент М. П. Ковальський, який у 1976–1977 рр. навіть очолював кафедру, що його прихистила. Втім, ані у М. П. Ковальського, ані М. Д. Мартинова у нових колективах стосунки не склалися, тому незабаром кожен з них повернувся на материнські кафедри [14].

Ще одну групу викладачів кафедри загальної історії, що почали працювати у 1970-х рр., склали джерелознавці, які займалися переважно вивченнями джерел з історії України: Ю. А. Мицик та В. В. Підгаєцький.

Говорячи про кафедру середини 1970-х рр., професор Гарвардського університету С. М. Плохій відзначав: «У середині сімдесятих, а я поступив на історичний факультет як раз посередині десятиліття, кафедра всесвітньої (тоді загальної) історії переживала неабиякий бум. Це було пов'язано, у першу чергу, з кількістю молодих, енергійних та досить амбітних викладачів, які прийшли на кафедру у цей час. Факультет ріс – додавалися студентські місця на усіх формах навчання, а значить збільшувалася кількість ставок і з'являлася можливість набирати молоді кадри. Можна було, звичайно, набирати будь-які, але тодішній завідуючий, він же на той час проректор університету Анатолій Сергійович Зав'ялов набирав молодь. Майже без виключень це були продукти та носії міської культури та люди ширших зацікавлень, адже знали іноземні мови та вивчали не радянську історію, а невідомий, а через це покритий налітом романтики та нонконформізму Захід» [18].

З 1976 р. на кафедрі почав працювати знаний антикознавець та медієвіст професор В. Т. Сиротенко. Під час роботи на кафедрі ним було опубліковано декілька важливих робіт, присвячених пізнім часам Римської імперії та раннього середньовіччя. С. М. Плохій зазначав: «Найбільш колоритним викладачем кафедри був її єдиний на той час професор Василь Трохимович Сиротенко, найстарший за віком та наймолодший за стажем працівник кафедри – він переїхав до Дніпропетровська з Пермі, де також, як і у Дніпропетровську, викладав середні віки. Студенти захоплювалися його вільним стилем викладання, жартами та були заскочені спробами цілувати студенткам руку. ... Сиротенко додавав до нонконформістського духу кафедри, хоча і у свій досить незвичний, фестивально-бутафорський спосіб. Він був молодшим за багатьох молодих і давав нам усім зрозуміти, що можна бути іншим. Університет, навіть університет радянський, таки мав місце для ексцентриків» [18].

З 1973 р. на кафедрі видавався збірник наукових праць «Вопросы германской истории», в якому викладачі та аспіранти могли публікувати результати свої досліджень. У 1977 р. збірник набув статусу міжвузівського. Це сприяло підвищенню наукового рівня досліджень, актуалізації проблем, розширенню кола авторів, діапазону тем. Тут публікувалися матеріали з соціально-економічної і політичної історії Німеччини, Німецької Демократичної Республіки (далі – НДР) та Федеративної Республіки

Німеччини (далі – ФРН). У різні роки при формуванні «портфеля замовлень» редколегія видання дотримувалася певної тематики, що знаходило відображення у підзаголовках збірника. Так, у 1974 і 1976 рр. збірник називався «Вопросы германской истории и историографии», у 1983 р. – «Вопросы германской истории. Немецкий фашизм: история и современность». У виданні публікувалися праці фахівців-германістів, які представляли різні наукові центри Києва, Москви, Ташкента, Волгограда, Кемерова, Пензи, Липецька тощо, а також статті дослідників із колишньої НДР [7, с. 234].

Кінець 1970-х – 1980-ті рр. характеризувалися підвищеним рівнем наукової активності співробітників кафедри, що зумовлювалося фактом підготовки ряду докторських дисертацій. Щоправда, значна частина з них була захищена вже тоді, коли їх автори перейшли працювати на інші кафедри чи в інші установи. Серед викладачів кафедри, хто підготував докторські дисертації, були А. С. Зав'ялов (вивчав співпрацю демократичних партій НДР у соціалістичному будівництві, дисертацію захистив у 1983 р.), Л. В. Скрипникова (досліджувала проблеми історичного розвитку карибських колоній Великобританії, захистилася 1987 р.), М. В. Калашников (розробляв питання визвольної боротьби індіанців Північної Америки проти європейської колоніальної експансії у XVII–XVIII ст., захистився 1987 р.), Ю. А. Мицик (вивчав джерела з визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., захистився 1989 р.), К. А. Марков (досліджував організацію німців-переселенців та їх місце у партійно-політичній системі ФРН, захистився 1993 р.), В. В. Підгаєцький (вивчав соціальну структуру населення міст України у роки непу, захистився 1993 р.), С. М. Плохій (досліджував політичну та ідеологічну експансію Ватикану в Україні у XVI–XVII ст., дисертацію захистив у 1990 р.).

У 1980-х рр. на кафедрі виконувалася держбюджетна тема «Історія робітничого та національно-визвольного руху в країнах Західної Європи та Америки». Викладачі кафедри брали активну участь у республіканських та всесоюзних конференціях, Зокрема, у 1983 р. викладачі кафедри 31 раз виступили з доповідями на всеукраїнських та всесоюзних конференціях [24, арк. 9]. У 1984 р. за результатами соціалістичних змагань кафедра була визнана кращою на факультеті [25, арк. 14]. За ініціативи проф. А. С. Зав'ялова у 1988 р. при кафедрі було створено науко-

во-дослідну лабораторію «Револьюційні та демократичні рухи у німецькій історії» [7, с. 235]. А. С. Зав'ялов налагодив та підтримував тісні стосунки з германістами Інституту всесвітньої історії Академії наук СРСР, Московського, Київського, Одеського, Берлінського (НДР) та Лейпцігського університетів. Був членом наукової ради союзної Академії наук з комплексної проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху». На базі кафедри було проведено декілька резонансних конференцій з проблем німецької історії, найбільш помітна відбулася у 1989 р. – «Невивчені проблеми німецької історії та завдання радянської германістики» [8, с. 54, 55].

У 1989–1992 рр. кафедру очолював С. М. Плохій. Не дивлячись на короткий період завідування, він визначив основний науковий вектор кафедри на наступні десятиліття. Під його керівництвом розпочалася переорієнтація германістів із досліджень соціально-економічної та політичної історії Німеччини на вивчення німецького населення Російської імперії, СРСР та України [2, с. 3].

Протягом 1992–1998 рр. кафедру очолював М. Д. Мартинов, який зробив істотний внесок у забезпечення навчальної, наукової та методичної роботи кафедри. В цей час кафедра загальної історії стала кафедрою всесвітньої історії.

Керівництво Дніпропетровського національного університету, беручи до уваги підвищений інтерес політологів, соціологів, істориків у всьому світі до питань етнополітичного характеру, в 1997 р. ухвалило рішення про створення на базі кафедри всесвітньої історії Інституту українсько-німецьких досліджень, тим більше, що обсяг виконуваних робіт і рівень досягнення поставленої мети вимагали створення відповідної спеціальної структури в університеті.

У подальшому Інститут українсько-німецьких досліджень вивчав вплив західноєвропейського протестантизму на релігійне життя в Україні XVIII–XX ст. (з цієї проблеми О. В. Безносогою була підготовлена та видана збірка документів), роль менонітської промисловості в соціально-економічному розвитку Росії XIX – початку XX ст. (було видано монографію Н. В. Венгер), соціально-економічні та політичні процеси у німецько-менонітському колоністському середовищі в контексті загальнодержавного розвитку (С. Й. Бобилєва, Н. В. Венгер), вплив носіїв західноєвропейської культури на економічний розвиток окремих регіонів, взаєморегулювання

і взаємовплив національних культур, позитивні й негативні сторони цього явища (цьому присвячена колективна монографія «Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.)»). Центром також досліджувалася історія німецько-менонітського населення періоду революції, непу і колективізації (Н. В. Венгер, О. І. Безносів, С. Й. Бобилева, І. В. Толстих). За рахунок коштів німецьких партнерів була видана монографія Н. В. Венгер (Осташевої) «На переломе епох...». Вивчалися проблеми німецького населення України в роки Другої світової війни (В. К. Клець).

В Інституті виконувалася та здійснюється ряд науково-дослідних робіт, виконуваних у рамках міжнародних наукових проєктів. Зокрема, разом з Академією наук російських німців, Міжнародною асоціацією дослідників історії та культури російських німців та Інститутом культури й історії німців у Північно-Східній Європі (м. Люнебург, Німеччина) співробітники Інституту українсько-німецьких досліджень взяли участь у написанні тритомної енциклопедії «Немцы России». Директор Інституту професор С. Й. Бобилева, як заступник головного редактора цього видання й куратор по Україні, здійснила координацію роботи 59 українських авторів, які взяли участь у цьому проєкті.

Спільно з Центром менонітських досліджень Університету Торонто (Канада) здійснювався проєкт «Примирення», у рамках якого досліджувалася доля менонітських колоній України в роки революції 1917–1921 рр.

У співпраці з ученими Седертернської вищої школи (Стокгольм, Швеція) розроблявся науково-дослідний проєкт вивчення історії і культури шведського населення України (С. Й. Бобилева, О. І. Безносів, Ю. Г. Маліцька).

З 1997 р. співробітники Інституту українсько-німецьких досліджень спільно з Геттінгенським дослідним Центром (Німеччина) брали участь у роботі над проєктом «Мала батьківщина». В рамках проєкту були проведені чотири історико-етнографічні експедиції. Ряд предметів, знайдених у ході роботи, був переданий Музею імені Д. І. Яворницького. Частина матеріалів експедицій оброблена й видана у вигляді монографії з історії 20 менонітських колоній. Обробка даних матеріалів продовжується дотепер.

З 1995 р. у зв'язку з появою в Дніпропетровському національному університеті нового наукового напрямку – «Німецька і менонітська діаспори, їх роль і місце в історії України» – ка-

федральний збірник «Вопросы немецкой истории» зазнав серйозних змін. До складу його редколегії ввійшли дослідники не тільки з України, але і з країн Співдружності Незалежних Держав, Німеччини. У збірнику публікуються матеріали дослідників із різних регіонів України (Київ, Чернівці, Луцьк, Сімферополь, Одеса, Запоріжжя, Донецьк, Мелітополь, Бердянськ і т. д.), з інших країн: Росії, Німеччини, Канади, США. Зацікавленість матеріалами збірника демонструють дослідні центри Німеччини, США, Канади, Швеції, Росії, Швейцарії; на їх прохання надсилаються примірники цього видання, і, таким чином, здійснюється книгообмін, формується бібліотека Інституту українсько-німецьких досліджень, яка є найкращою в Україні з історії німецької діаспори.

Не замикаючись у вузьких рамках регіональності, редколегія видання публікує на сторінках збірника матеріали і з проблем нової і новітньої історії європейських країн, що засвідчує широкий діапазон досліджень [2, с. 3, 4].

Межа 1980–1990-х рр. стала переломною не лише для життя країни, але і для кафедри: через різні причини та обставини частина викладачів, в основному професори, змінила місце роботи, а інші – й місце проживання. З цього моменту колектив кафедри починає постійно омолоджуватись, в її складі з'являються молоді викладачі: С. І. Жук, В. К. Клець, О. І. Безносів, а в середині 1996 р. після захисту кандидатської на кафедрі прийшла працювати Н. В. Венгер. У 1996 р. С. І. Жук захистив докторську дисертацію, присвячену соціальній історії «середніх колоній» Британської Америки і невдовзі переїхав до США.

У 1998–2007 рр. кафедру очолювала проф. С. Й. Бобилева. Під її керівництвом значно зросли наукові показники кафедри, активно почали захищатися кандидатські дисертації. У 2003 р. С. Й. Бобилева написала підручник з історії Німеччини, який отримав гриф Міністерства освіти та науки України. Під її керівництвом кафедра перетворилася на авторитетний осередок дослідження історії менонітів та німців колоністів. За участі кафедри була успішно реалізована серія міжнародних наукових проєктів. Наприкінці 1990-х рр. на кафедру прийшли працювати учні засновниці дніпропетровської археологічної школи професора І. Ф. Ковальнової О. М. Каковкіна та Д. Л. Тесленко, з кафедри української історії та етнополітики перейшла працювати доцент І. В. Толстих.

Протягом 2007–2012 рр. кафедру очолював кандидат історичних наук Д. Л. Тесленко, який доклав значних зусиль для розширення дослідницьких горизонтів кафедри, особливо у напрямку археології.

Результатом багатолітнього дослідження проблем історії підприємництва менонітів у Російській імперії став захист у 2010 р. докторської дисертації Н. В. Венгер. У першу декаду XXI ст. на кафедру прийшли працювати випускники її аспірантури А. Г. Венгер, О. Є. Ходченко, В. С. Лавренко, які захистили кандидатські дисертації за спеціальністю «Всесвітня історія». У цей же час з кафедри української історії та етнополітики перейшла доцент О. В. Дяченко.

У 2012–2017 рр. кафедру очолювала доктор історичних наук Н. В. Венгер, яка разом з колективом реалізовувала ряд дослідницьких та навчальних проектів.

З 2017 р. кафедру очолює доктор історичних наук Д. В. Архірейський, який того ж року перейшов з кафедри східноєвропейської історії. Натомість на кафедру східноєвропейської історії перейшла О. В. Дяченко.

Станом на 2018 р. на кафедрі всесвітньої історії працюють два доктори історичних наук, один професор та п'ять доцентів, наукові інтереси яких охоплюють ті чи інші проблеми германістики, болгаристики, американістики, русистики та ін. За останні десять років члени кафедри одноосібно та у співавторстві видали сім монографій.

Висновки.

За сто років свого існування кафедра всесвітньої (загальної) історії, як і історичний факультет в цілому, пройшла складний шлях трансформацій. На початковому етапі (1918–1930 рр.) робота кафедри відзначалась органічним поєднанням двох моделей історичного пізнання та викладання: дореволюційної, представленої М. Бречкевичем та В. Євстаф'євим, які у своїй роботі основний упор робили на продовження дореволюційних тем дослідження з їх схематичною адаптацією до марксистської методології, та післяреволюційною – марксистської, яку представляли Б. Сербента, М. Юр'єв та ін. Друга модель характеризувалась мінімальною аналітичністю досліджень, зосередженням зусиль науково-педагогічних працівників передовсім на викладацькій та лекторській роботі, так званою боротьбою за чистоту марксистської ідеології і т. п. Представники обох моделей рано чи пізно ставали жертвами радянської тоталітарної системи.

Після ліквідації історичного факультету у другій половині 1930-х рр. припинила своє існування і кафедра загальної історії.

Новий етап в історії кафедри пов'язаний з відновленням наприкінці 1930-х рр. історичного факультету у складі Дніпропетровського державного університету. Сформований заново колектив не мав зв'язку з попередниками. Проте його робота була перервана нацистською окупацією. Після відновлення університету у післявоєнні роки кафедра наповнилася новими викладачами з різних куточків СРСР. Наукова та викладацька робота проходила у складних умовах пізньосталінських часів. Більшість наукової продукції, випущеної викладачами кафедри, залишилася у рукописах. Деякий час у межах кафедри існували спеціалізації з медієвістики та сходознавства. У цей час закладається потужний інтелектуальний фундамент та потенціал, який, на жаль, повною мірою не було реалізовано через закриття у другій половині 1950-х рр. історичного відділення, що призвело до розпорошення кадрів, переходу частини з них до інших професійних сфер.

Черговий етап в історії кафедри пов'язаний з відновленням історичного відділення та поновлення у 1967 р. роботи кафедри загальної історії. Важливо, що на кафедру в цей час прийшли викладачі, які працювали тут у 1940–1950-х рр., і що колектив кафедри поповнився випускниками історичного факультету Дніпропетровського університету. На цьому етапі, який умовно завершився розпадом СРСР, більшість членів кафедри досліджувала проблеми новітньої історії Німеччини.

З об'єднанням Німеччини та розпадом СРСР і методи, і підходи у вивченні історії Німеччини об'єктивно втратили свою актуальність, що зумовило розширення кола наукових інтересів представників кафедри. Магістральною темою досліджень стала історія етнічних німців та менонітів на землях Російської імперії та України, що принесло кафедрі міжнародне визнання та авторитет у наукових колах.

Умови сьогодення важко назвати оптимальними напевно для будь-якого вітчизняного навчального закладу. Проте кафедра всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара намагається не просто пристосовуватися до нових реалій. Неоднозначна державна гуманітарна політика, нестабільна ситуація в країні, розірвані або ненадійні наукові зв'язки з колишніми колегами по «ближньому

зарубіжжю», несподівані кадрові ротації, пов'язані в тому числі і зі зміною поколінь, щорічні ускладнення з набором абітурієнтів, проблеми навчального характеру змушують кафедру перебудовувати свою роботу, шукати підходів до студентів, докладати додаткових зусиль до справи популяризації історичних знань та історичної освіти як такої.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бекетова В. М. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: Надія Ладиженська / В. М. Бекетова, А. Г. Венгер // Питання німецької історії. – 2016. – С. 42-48.
2. Бібліографія праць викладачів кафедри всесвітньої історії / за ред. С. Й. Бобилєвої. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 2007. – 88 с.
3. Бречкевич Митрофан Васильович. Особова справа // Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 166, оп. 12. – Спр. 826.
4. Венгер А. Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: Катеринославський / Дніпропетровський період життя М. В. Бречкевича / А. Г. Венгер // Питання німецької історії. – 2017. – С. 86-98.
5. Венгер А. Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: самопрезентація В. М. Євстафієва та Б. А. Сербенто / А. Г. Венгер // Питання німецької історії. – 2017. – С. 98-105.
6. Венгер А. Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: Яків Рубін «Варіація на тему бути істориком в Країні Рад» / А. Г. Венгер // Питання німецької історії. – 2016. – С. 27-42.
7. Завьялов А. С. О научной работе кафедры всеобщей истории Днепропетровского университета / А. С. Завьялов // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 234-235.
8. Іваненко В. В. Деякі суб'єктивні штрихи до інтелектуального портрета професора А. С. Зав'ялова. (До 90-річчя від дня народження) / В. В. Іваненко // Питання німецької історії. – 2016. – С. 48-58.
9. Каплун С. У розгорнутий наступ на теоретичному фронті / С. Каплун // Зоря. – 1931. – № 95 (2639).
10. Ковалева І. Жизнь проведенная в могиле: исповедь археолога / И. Ковалева. – Днепропетровск Арт-пресс, 2008. – 191 с.
11. Литвинова І. Я. Спогади записані А. Венгером / І. Я. Литвинова // Архів А. Венгера. – Дніпропетровськ, 2014.
12. Матеріали і пропозиції к пленуму горкома (КП(б)У) по вопросу о состоянии и задачах культурного строительства на Днепропетровщине // Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 18, оп. 1. – Спр. 925.
13. Мицик Ю. А. Електронний лист до А. Г. Венгера / Ю. А. Мицик. – К.-Д., 06.06.2014.
14. Мицик Ю. А. Електронний лист до А. Г. Венгера / Ю. А. Мицик. – К.-Д., 09.06.2014.
15. Новодран В. А. Личное дело // Архів ДНУ ім. Олеса Гончара. – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 6338.
16. Орлов І. Б. Октябрьская революция и историческая наука (1917 год – начало 1930-х гг.) / И. Б. Орлов // Историография истории России: учеб. пособие. – М., 2013. – С. 193-220.
17. План роботи та звіти про науково-дослідну діяльність кафедри українознавства при Катеринославському ІНО 1922, 1924, 1925 календарних років та листування цим інститутом про надання командировки проф. М. Злотнікову в м. Петроград для роботи в центральних архівах // ЦДАВОУ. – Ф. 166, оп. 2. – Спр. 1/69.
18. Плохій С. М. Електронний лист до А. Г. Венгера / С. М. Плохій. – Бостон – Д., 8.12.2014.
19. Протокол засідань кафедри «Історії Заходу» і «Всесвіту» 1931–1932 рр. // ДАДО. – Ф. 18, оп. 1. – Спр. 976.
20. Протоколи партсобрання університета 1949 г. // ДАДО. – Ф. 666, оп. 1. – Спр. 2658.
21. Протоколи засідань кафедри всеобщей истории 1966–1967 гг. // ДАДО. – Ф. 2307, оп. 1. – Спр. 2868.
22. Протоколи засідань кафедри всеобщей истории 1970–1971 гг. // ДАДО. – Ф. 2303, оп. 1. – Спр. 3392.
23. Протоколи засідань кафедри всеобщей истории // ДАДО. – Ф. 2307, оп. 1. – Спр. 3212.
24. Протоколи засідань партбюро исторического факультета 1984–1989 гг. // ДАДО. – Ф. 666, оп. 1. – Спр. 2916.
25. Протоколи засідань партбюро исторического факультета 1983 г. // ДАДО. – Ф. 666, оп. 1. – Спр. 2921.
26. Протоколы заседаний совета и кафедр историко-филологического факультета 1953–1956 гг. // ДАДО. – Ф. 2307, оп. 1. – Спр. 749.
27. Протоколы заседания и отчёты о выполнении плана научно-исследовательской работы исторического и филологического факультета 1952–1954 гг. // ДАДО. – Ф. 2307, оп. 1. – Спр. 95.
28. Рубин Я. Г. Научно-экспозиционная разработка тематики и оформление учебно-методического музея Всеобщей истории (содержание проделанной работы): Научные труды кафедры всемирной истории за 1951 г. / Я. Г. Рубин // ДАДО. – Ф. 2307, оп. 1. – Спр. 517.
29. Рубин Я. Г. Художественно-литературная иллюстрация в лекциях по всеобщей истории. Средние века / Я. Г. Рубин. – Д., 1946/1947. – Т. I, II. – 442 с.
30. Сербенто Б. А. Особова справа / Б. А. Сербенто // ЦДАВОУ – Ф. 166, оп. 12. – Спр. 6932.
31. Скрипникова Л. В. Електронний лист до А. Г. Венгера / Л. В. Скрипникова. – Д.-Д., 09.06.2014.
32. Соيفер Марк Ильич. Личное дело доцента, и. о. зав. каф. русской литературы (8.9.1944 – 2.3.1949) // Архів ДНУ ім. О. Гончара. – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 3346.
33. УМГБ Днепропетровская область 1946–1950 гг. // Галузевий державний архів СБУ – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 175.
34. Чупрун Н. О. Луи-Антуан Сен-Жюст / Н. О. Чупрун. – Полтава 2014. – 256 с.
35. Юрьев Максим Александрович. Архивно-следственное дело // ДАДО. – Ф. 6478, оп. 2. – Спр. 3703.

REFERENCES

1. Beketova, V.M. & Vengher, A.Gh. (2016). Shtrykhy do portreta dniproetrovskyykh «vsesvitnykiv»: Nadiya Ladyzhenska [Strokes to the portrait of Dnipropetrovsk «All-World»: Nadiya Ladyzhenska]. *Pytannya nimeckoji istoriji*, 42-48 [in Ukrainian].
2. Bobylejeva, S.J. (ed.) (2007). *Bibliografija pracj vykladachiv kafedry vsesvitnoji istoriji [Bibliography of the works of teachers of the department of world history]*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU [in Ukrainian].
3. Brechkevych Mytrofan Vasylyjovych. Osobova sprava [Brechkevich Mitrofan Vasilyevich. Personal file]. *Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady Ukrainy (dali – CDAVOU)*, F. 166, op. 12. Sp. 826 [in Ukrainian].
4. Vengher, A.Gh. (2017). Shtrykhy do portreta dniproetrovskyykh «vsesvitnykiv»: Katerinoslavskyy/Dnipropetrovskyy period zhyttja M. V. Brechkevycha [Strokes to the portrait of Dnipropetrovsk «All-World»: Katerinoslavsky / Dnipropetrovsk period of life by M. V. Brechkevich]. *Pytannya nimeckoji istoriji*, 86-98 [in Ukrainian].
5. Vengher, A.Gh. (2017). Shtrykhy do portreta dniproetrovskyykh «vsesvitnykiv»: samoprezentacija V. M. Jevstafijeva ta B. A. Cerbento [Strokes to the portrait of Dnipropetrovsk «All-World»: self-presentation by V. M. Evstafiev and B. A. Cerbento]. *Pytannya nimeckoji istoriji*, 98-105 [in Ukrainian].
6. Vengher, A.Gh. (2016). Shtrykhy do portreta dniproetrovskyykh «vsesvitnykiv»: Jakiv Rubin «Variacija na temu buty istorykom v Krajini Rad» [Strokes to the portrait of Dnipropetrovsk «All-World»: Jacob Rubin «Variation on the topic of being a historian in the country of the Soviets»]. *Pytannya nimeckoji istoriji*, 27-42 [in Ukrainian].
7. Zavyalov, A.S. (1989). O nauchnoj rabote kafedry vseobshchey istorii Dnepropetrovskogo universiteta [About the scientific work of the Department of World History of Dnepropetrovsk University]. *Novaya i novejšaya istoriya*, 234-235 [in Russian].
8. Ivanenko, V.V. (2016). Dejaki sub'jektyvni shtrykhy do intelektual'nogho portreta profesora A. S. Zav'jalova. (Do 90-richchja vid dnja narodzhennja) [Some subjective touches to the intellectual portrait of Professor A. S. Zavyalov. (To the 90th anniversary of birth)]. *Pytannya nimeckoji istoriji*, 48-58 [in Ukrainian].
9. Kaplun, S. (1931). U rozzornuti nastup na teoretichnomu fronti [In a detailed offensive on the theoretical front]. *Zorya*, 95 (2639) [in Russian].
10. Kovaleva, I. (2008). *Zhizn provedennaya v mogile: ispoved arkeologa [Life held in the grave: the confession of an archaeologist]*. Dnipropetrovsk: Art-press [in Russian].
11. Lytvynova, I.Ja. (2014). *Spoghady zapysani A. Vengherom [Memoirs are written by A. Venger]*. Arkhiv A. Venghera. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
12. Materialy i predlozheniya k plenumu gorkoma (KP(b)U) po voprosu o sostoyanii i zadachakh kulturnogo storitelstva na Dnepropetrovshchine [Materials and proposals for the plenum of the city committee (KP (b) U) on the status and tasks of cultural development in the Dnipropetrovsk region]. *Derzhavnyj arkhiv Dnipropetrovskoï oblasti (dali – DADO)*, F. 18, op. 1. Sp. 925 [in Russian].
13. Mycyk, Ju.A. (2014). *Elektronnyj lyst do A. Gh. Venghera [Email to A. G. Venger]*. Kyiv – Dnipropetrovsk, 06.06 [in Ukrainian].
14. Mycyk, Ju.A. (2014). *Elektronnyj lyst do A. Gh. Venghera [Email to A. G. Venger]*. Kyiv – Dnipropetrovsk, 09.06 [in Ukrainian].
15. Novodran, V. A. Lichnoe delo [Personal file]. *Arkhiv DNU im. Olesja Ghonchara*, F. 1, op. 1. Sp. 6338 [in Russian].
16. Orlov, I.B. (2013). Oktyabrskaya revolyutsiya i istoricheskaya nauka (1917 god – nachalo 1930-kh gg.) [October revolution and historical science (1917 – early 1930s)]. *Istoriografiya istorii Rossii: ucheb. posobie*. (pp. 193-220) Moscow [in Russian].
17. Plan roboty ta zvity pro naukovo-doslidnu dijalnistj kafedry ukrajinoznavstva pry Katerinoslavskomu INO 1922, 1924, 1925 kalendarnykh rokiv ta lystuvannja cym instytutom pro nadannja komandyrovky prof. M. Zlotnikovu v m. Petrohrad dlja roboty v centralnykh arkhivakh [The work plan and reports on the research activities of the Department of Ukrainian Studies under the Ekaterinoslav Institute of Informatics 1922, 1924, 1925 calendar years and correspondence with this institute on the assignment of a professor. M. Zlotnikov in Petrograd for work in the central archives]. *CDAVOU*, F. 166, op. 2. Sp. 1/69 [in Ukrainian].
18. Plokhij, S. M. (2014). *Elektronnyj lyst do A. Gh. Venghera [Email to A. G. Venger]*. Boston – Dnipropetrovsk, 8.12 [in Ukrainian].
19. Protokol zasidanj kafedry «Istoriji Zakhodu» i «Vsesvitu» 1931–1932 rr. [Protocol of the sessions of the Department «History of the West» and «Universe» 1931–1932 biennium.]. *DADO*, F. 18, op. 1. Sp. 976 [in Ukrainian].
20. Protokoly partsobraniya universiteta 1949 g. [Protocols of the Party Meeting of the University of 1949]. *DADO*, F. 666, op. 1. Sp. 2658 [in Russian].
21. Protokoly zasidaniy kafedry vseobshchey istorii 1966–1967 gg. [Protocols of the meetings of the Department of General History of 1966–1967]. *DADO*, F. 2307, op. 1. Sp. 2868 [in Russian].
22. Protokoly zasidaniy kafedry vseobshchey istorii 1970–1971 gg. [Protocols of the meetings of the Department of General History of 1970–1971]. *DADO*, F. 2303, op. 1. Sp. 3392 [in Russian].
23. Protokoly zasidaniy kafedry vseobshchey istorii [Protocols of the meetings of the Department of General History]. *DADO*, F. 2307, op. 1. Sp. 3212 [in Russian].
24. Protokoly zasidaniy partbyuro istoricheskogo fakulteta 1984–1989 gg. [Protocols of the meetings of the Party Bureau of the Historical Faculty of 1984–1989]. *DADO*, F. 666, op. 1. Sp. 2916 [in Russian].
25. Protokoly zasidaniy partbyuro istoricheskogo fakulteta 1983 g. [Protocols of the meetings of the Party Bureau of the Historical Faculty of 1983]. *DADO*, F. 666, op. 1. Sp. 2921 [in Russian].
26. Protokoly zasidaniy sojeta i kafedr istoriko-filologicheskogo fakulteta 1953–1956 gg. [Protocols of the meetings of the Council and the departments of the History and Philology Faculty of 1953–1956]. *DADO*, F. 2307, op. 1. Sp. 749 [in Russian].
27. Protokoly zasidaniya i otcheti o vypolnenii plana nauchno-issledovatel'skoy raboty istoricheskogo i filologicheskogo fakulteta 1952–1954 gg. [Protocols of the meeting and reports on the fulfillment of the plan for the research work of the Historical and Philological Faculty of 1952–1954]. *DADO*, F. 2307, op. 1. Sp. 95 [in Russian].
28. Rubin, Ya.G. Nauchno-ekspozitsionnaya razrabotka tematiki i oformlenie uchebno-metodicheskogo muzeya Vseobshchey istorii (soderzhanie prodelannoy raboty): Nauchnye trudy kafedry vseмирnoy istorii za 1951 g. [Scientific and exposition development of subjects and design of the educational-methodical museum of the Universal History (contents of the done work): Scientific works of the Department of World History for 1951]. *DADO*, F. 2307, op. 1. Sp. 517 [in Russian].

29. Rubin, Ya.G. (1946/1947). Khudozhestvenno-literaturnaya illyustratsiya v lektsiyakh po vseobshchey istorii. Srednie veka [Artistic and literary illustration in lectures on universal history. Middle Ages] (Vol. I–II). Dnipropetrovsk [in Russian].
30. Serbento, B.A. Osobova sprava [Personal file]. *CDAVOU*, F. 166, op. 12. Sp. 6932 [in Ukrainian].
31. Skrypnykova, L.V. (2014). *Elektronnyj lyst do A. Gh. Venghera [Email to A. G. Venger]*. Dnipropetrovsk – Dnipropetrovsk, 09.06 [in Ukrainian].
32. Soyfer Mark Ilich. Lichnoe delo dotsenta, i. o. zav. kaf. russkoy literatury (8.9.1944 – 2.3.1949) [Soifer Mark Ilyich. Personal file of the senior lecturer, acting head of the department of Russian literature (8.9.1944 – 2.3.1949)]. *Arkhiv DNU im. O. Ghonchara*, F. 1, op. 1. Sp. 3346 [in Russian].
33. UMGB Dnepropetrovskaya oblast 1946–1950 gg. [Department of the Ministry of State Security Dnipropetrovsk region 1946–1950]. *Ghaluzevyy derzhavnyj arkhiv SBU*, F. 1, op. 1. Sp. 175 [in Russian].
34. Chuprun, N.O. (2014). *Lui-Antuan Sen-Zhyust [Louis-Antoine Saint-Just]*. Poltava [in Russian].
35. Yurev Maksim Aleksandrovich. Arkhivnosledstvennoe delo [Archival and investigative case]. *DADO*, F. 6478, op. 2. Sp. 3703 [in Russian].

Архірейський Дмитро Володимирович

Доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри
всесвітньої історії
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Arkhireiskyi Dmytro

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of World History
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Венгер Альберт Григорович

Кандидат історичних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Venher Albert

PhD in History, Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: siverin47@ukr.net

Цитування: Архірейський Д. В. Кафедра всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: минуле і сьогодення / Д. В. Архірейський, А. Г. Венгер // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 37-53.

Citation: Arkhireiskyi, D. V. & Venher, A. G. (2018). Kafedra vsesvitnoi istorii Dniprovskoho natsionalnogo universytetu imeni Olesia Honchara: mynule i sohodennia [Department of World History of Oles Honchar Dnipro National University: past and present]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 37-53.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 07.10.2018

Участь США у роботі міжурядового комітету з питань біженців у 1943 році

Юшкевич В. В., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті висвітлюється питання відновлення активної роботи Міжурядового комітету з питань біженців через призму діяльності США в межах цієї структури. Створений за ініціативою американського лідера Ф. Рузвельта у 1938 р. для допомоги біженцям з Австрії та Німеччини, МКБ після початку Другої світової війни фактично не діяв. Звертається увага на чинники, що посприяли ревіталізації діяльності зазначеної структури. Підкреслено, що відродження організації стало можливим завдяки відповідним ініціативам, що виходили від британської та американської сторони на початку 1943 р. Визначено, що стратегічні і тактичні завдання були обговорені та прийняті за підсумками міжсоюзницької Бермудської конференції з питань біженців. Окремо відзначено роботу американських представників американської делегації на чолі з ректором Принстонського університету Гарольдом Доддсом.

Здійснено аналіз порядку денного та рішення поновлених засідань Виконкому Міжурядового комітету з питань біженців. Встановлено основне коло питань, над яким довелося працювати Директорату організації: поновлення членства двадцяти дев'яти країн та подальше розширення організації за рахунок запрошення двадцяти нових держав-учасниць, кооптація нових представників нових країн-членів до керівного органу структури, зміна підходів до фінансування та запровадження принципу обов'язковості рішень, підготовка до скликання загального конгресу.

Наведено питання, які окремо розглядалися на засіданнях Виконкому – розширення територіального мандату МКБ, радянсько-польські суперечності, визначення представника французької делегації у зв'язку боротьбою за лідерство у Русі Опору, створення таборів для біженців у Північній Африці. Оцінено вплив на прийняття рішень американських представників у Виконкомі МКБ – Патріка Маліна та Джона Вінанта.

Розглянуто джерельний потенціал дипломатичної переписки документів американського зовнішньополітичного відомства. Звертається увага на аналіз даного питання в працях зарубіжних істориків.

У статті з'ясовано, що формування нової системи міжнародної опіки над біженцями, проголошене 1938 р. Ф. Рузвельтом, відбувалося у складних зовнішньополітичних обставинах. Зміна ситуації на фронтах, визрівання громадської думки та нові підходи британської сторони дозволили у першій половині 1943 р. повернутися до розбудови інструментів та механізмів допомоги біженцям війни через реалізацію проєктів МКБ.

Ключові слова: США; МКБ; Бермудська конференція; Ф. Рузвельт; політичні біженці; ЮНППА

US participation in Intergovernmental Committee on Refugees activity during 1943

Yushkevych V. V., Taras Shevchenko Kyiv National University

The article covers the resumption of the active work of the Intergovernmental Committee on Refugees through the prism of US activity within this structure. Created on the initiative of American leader F. Roosevelt in 1938 to help refugees from Austria and Germany, IGCR in reality appeared dysfunctional with the outburst of the Second World War. The article examines factors that revitalized activities of the defined structure. It was emphasized that the organization's revival was made possible by appropriate initiatives originating from the British and American parties in early 1943. It was determined that strategic and tactical tasks were discussed and adopted on the basis of the results of an Inter-allied Bermuda Refugee Conference. Special mention was made to the work of American representatives of the American delegation headed by the Rector of Princeton University - Harold Dodds.

The article reveals agenda of the resumed meetings of the Executive Committee of the Intergovernmental Committee on Refugees, analysis its results. The main range of issues that the Directorate of the IGCR had to deal with: the renewal of the membership of twenty-nine countries and the further expansion of the organization through the invitation and involvement of twenty new member states, the co-optation of new representatives of the new member states into the governing and executive body of the organization, changing approaches to

funding, and introduction of the principle of “binding decisions”, preparation for the convening of a General congress.

The questions, which were separately considered at the meetings of the Executive Committee - expansion of the territorial mandate of the IGCR, Soviet-Polish contradictions, the definition of the representative of the French delegation in connection with the struggle for leadership in the resistance of Russia, the creation of refugee camps in North Africa. It has been evaluated the influence on decision-making process of American representatives in the Executive Committee of the IGCR - Patrick Malin and John Winant.

During the preparation of the article a potential source as the diplomatic correspondence of documents of the American foreign policy department are researched. Attention is drawn to the analysis of this matter in the investigations and research work of foreign historians.

The article clarifies that the formation of a new system of international protection of refugees proclaimed F. Roosevelt in 1938 took place in complicated foreign policy circumstances. The change of the situation on the fronts, the emergence of public opinion and the new approaches of the British government allowed in the first half of 1943 to return to the development of instruments and mechanisms to conduct relief work and assistance to war refugees through the implementation of IGCR's projects.

Keywords: USA; IGCR; Bermuda Conference; FDR; political refugees; UNRRA

Участие США в работе межправительственного комитета по вопросам беженцев в 1943 году

Юшкевич В. В., Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

В статье освещается вопрос возобновления активной работы Межправительственного комитета по вопросам беженцев в свете деятельности США в рамках этой структуры. Созданный по инициативе американского лидера Ф. Рузвельта в 1938 г. для помощи беженцам из Австрии и Германии, МКБ после начала Второй мировой войны фактически бездействовал. Обращается внимание на факторы, которые способствовали ревитализации деятельности указанной структуры. Подчеркнуто, что возрождение организации стало возможным благодаря соответствующим инициативам, которые исходили от британской и американской стороны в начале 1943 г. Определено, что стратегические и тактические задачи были обсуждены и приняты по итогам межсоюзнической Бермудской конференции по вопросам беженцев. Отдельно отмечена работа американских представителей американской делегации во главе с ректором Принстонского университета Гарольдом Доддсом.

Осуществлен анализ повестки дня и решения возобновленных заседаний Исполкома Межправительственного комитета по вопросам беженцев. Установлено основной круг вопросов, над которыми пришлось работать Директорату организации: восстановление членства двадцати девяти стран и дальнейшее расширение организации за счет приглашения двадцати новых государств-участников, кооптация новых представителей новых стран-членов в руководящий орган структуры, изменение подходов к финансированию и введение принципа обязательности решений, подготовка к созыву общего конгресса.

Приведены вопросы, которые отдельно рассматривались на заседаниях Исполкома – расширение территориального мандата МКБ, советско-польские противоречия, определение представителя французской делегации в связи борьбой за лидерство в Движении Сопrotивления, создание лагерей для беженцев в Северной Африке. Оценено влияние на принятие решений американских представителей в Исполкоме МКБ – Патрика Малина и Джона Винанта.

Рассмотрены исходный потенциал дипломатической переписки документов американского внешнеполитического ведомства. Обращается внимание на анализ данного вопроса в трудах зарубежных историков.

В статье установлено, что формирование новой системы международной опеки над беженцами, провозглашенное 1938 г. Ф. Рузвельтом, происходило в сложных внешнеполитических обстоятельствах. Изменение ситуации на фронтах, вызревание общественного мнения и новые подходы британской стороны позволили в первой половине 1943 г. вернуться к развитию инструментов и механизмов помощи беженцам войны через реализацию проектов МКБ.

Ключевые слова: США; МКБ; Бермудская конференция; Ф. Рузвельт; политические беженцы; ЮНПРА

Постановка проблеми.

Масова поява біженців традиційно пов'язана з різноманітними соціальними катаклізмами – війнами, природними катастрофами, політичними переслідуваннями тощо. Напередодні Другої світової війни створений у рамках Ліги Націй інструментарій із допомоги вимушеним мігрантам явно не спрацював. На виклики нового часу в 1938 р. спробував відреагувати Президент США Ф. Рузвельт, проте з початком війни іноземні партнери відмовилися від активної участі у американських проєктах. До віднайдення можливостей «перезапуску» американських ініціатив повернулися 1943 р. після настання докорінного перелому у війні. Актуальність дослідження пов'язана з важливим місцем Сполучених Штатів у процесах формування міжнародної системи опіки біженцями та аналізом перших кроків на шляху до цієї мети, здійснених 1943 р.

Аналіз досліджень і публікацій.

Проблема американської участі у полегшенні долі політичних біженців досліджувалась у загальному контексті переслідування єврейської спільноти у Німеччині і науково була поширена й актуалізована у працях Девіда Вімана [12] і Малколма Праудфута [7], які також розглядали «достатність» політики офіційних кіл США у справі порятунку євреїв від знищення. Окремо роботу Міжурядового комітету у справах біженців розглянув у своєму спеціальному дослідженні Томмі Сйоберг [10]. Також деякі аспекти допомоги європейським вигнанцям розглядалися у контексті американської міграційної політики [2, 5, 9, 11].

Варто зазначити, що значним джерельним потенціалом для аналізу даної проблеми володіють матеріали американського зовнішньополітичного відомства. Мова йде про листування (інструкції для делегатів, звіти за день роботи, узгодження текстів підсумкових декларацій) між представниками Держдепу (Кордел Халл та Самнер Веллес) і американськими делегатами на Бермудах (Гарольд Доддс) та у Виконкомі МКБ (Патрік Малін та Джон Вінант) [6].

Мета дослідження пов'язана з ґрунтовним аналізом порядку денного роботи Бермудської конференції та Виконкомів МКБ для з'ясування внеску американської делегації у справу формування міжнародної системи опіки над біженцями та залучення в науковий обіг невідомих сюжетів, не висвітлених у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Виклад основного матеріалу.

Після офіційного вступу Великої Британії та Франції у Другу світову війну в 1939 р. питання допомоги європейським біженцям на тривалий час було зняте з порядку денного міждержавних відносин всередині Антигітлерівської коаліції. Скликаний за ініціативи Ф. Рузвельта й створений за рішеннями Евіанської конференції (6-14 липня 1938 р.) Міжурядовий комітет з питань біженців так і не зміг запрацювати у широкому форматі. Обраний з представників п'яти країн Виконком після засідання у Вашингтоні (жовтня 1939 р.) декілька років не збирався. Робота МКБ фактично була «поставлена на паузу» [10, р. 126].

Практична можливість відновлення діяльності Міжурядового комітету з'явилася наприкінці 1942 р. З одного боку, військові успіхи союзників давали надію на переможне завершення війни, а з іншого – інформація про звірства нацистів стосовно євреїв та інших дискримінованих категорій населення, одержувана з різних джерел (у тому числі «нота Рачинського») [1], збільшувала тиск громадськості на свої уряди [8].

Реальним проєктом могло стати відродження МКБ з посиленими функціями. Для оцінки перспектив та способів втілення в життя цієї ідеї з 19 по 30 квітня 1943 р. в місті Гамільтон пройшла Бермудська конференція з питань біженців. В її роботі взяли участь винятково представники США та Великої Британії. Серед ключових питань, що обговорювалися на зустрічі стало відновлення роботи та реформування МКБ. Також на конференції, за активної участі американської делегації на чолі з Г. Доддсом, обговорювали можливість вивезення євреїв з Румунії до Палестини, облаштування таборів для біженців у Північній Африці, допомога польським вигнанцям в Ірані, грецьким – на Кіпрі. Окремо обговорювалося «Іспанське питання», пов'язане з вивезенням із країни 22 тисяч втікачів різних національностей [10, 131-133]. За підсумками конференції було ініційовано низку пропозицій, що були покликані суттєво і якісно реформувати МКБ вже у 1943 р. Мова йде про значне розширення державного представництва, посилення фінансової та адміністративної вертикалі організації, розширення повноважень і території діяльності, проведення регулярних зустрічей Директорату тощо [10, р. 140].

Невдовзі після завершення конференції американський держсекретар Кордел Халл запропонував Ф. Рузвельту провести нову конференцію з питань біженців у Оттаві, щоправда пропози-

ція лишилася без наслідків. Вже 18 червня один із найдосвідченіших американських експертів із питань біженців Майрон Тейлор зустрівся з лордом Галіфаксом для обговорення питань імплементації Бермудських домовленостей. Високопосадовці вели мову про укладання британсько-американської угоди на міжурядовому рівні стосовно низки питань – місць тимчасово розташування біженців, спільне відшкодування витрат, розмежування повноважень з майбутньою Адміністрацією Об'єднаних Націй з питань допомоги та відбудови. Також було обговорено реалізацію практичних кроків, без яких скликання Виконкому МКБ «втрачало б свій сенс». Лондонський офіс директора організації мав розпочати підготовчу роботу стосовно поновлення членства «Евіанської групи» та залучення нових країн, збору членських внесків, аналізу пропозицій латиноамериканських та інших членів МКБ щодо можливостей прийому великих та незначних груп біженців у себе, невідкладного формування бюджету для транзиту та утримання вигнанців у місцях тимчасово притулку [6, р. 317-319].

На Бермудській конференції постало питання легітиматії французького представника, проте оскільки вирішення конфлікту де Голль – Жиро перебувало в геополітичній площині міжсоюзницьких відносин, тож місце Франції у Виконкомі тимчасово залишалося вакантним. Проте, після того як Рух Опору на території Франції 27 травня сформував у Парижі Національну раду супротиву, де ініціативу перехопили голлісти, 3 червня створено Французький комітет національного визволення, співголовами якого стали Де Голль та Жиро. Але більшість в організації вже належала прихильникам першого. 2 жовтня 1943 р. де Голль одноосібно очолив ФКНВ, а у листопаді генерала Жиро було виключено зі складу названої структури. В межах МКБ французьку суперечку вирішили на користь де Голля. Представляти країну мав голліст П'єр В'єно.

Перше за майже чотири роки засідання Виконкому МКБ відбулося 4 серпня 1943 р. у Лондоні в приміщенні британського МЗС. У його роботі взяли участь представники США (посол США у Лондоні Джон Гілберт Вінант), Великої Британії (лорд Вінтертон, головуєчий), Аргентини (посол дон Мігель Анхель Каркано), Бразилії (посол Моніс ді Арагао), Франції (представник Французького комітету національного визволення П'єр В'єно) та Нідерландів (посол Йонкір Міхілс ван Вердайнен) та діючий директор МКБ сер Герберт Вільям Емерсон (колишній

губернатор провінції Пенджаб, журналіст і письменник).

Одним із перших рішень учасники засідання ухвалили продовжити головування британця Емерсона та перебування штаб-квартири організації у Лондоні. Тоді ж американця Патріка Меліна обрали на посаду заступника Голови виконкому. Секретарем Директорату мав стати представник Нідерландів, але його кандидатура не була підтримана іншими.

12 серпня директор Виконкому МКБ Емерсон поширив Меморандум стосовно власного бачення подальшого розвитку організації. Важливим моментом вбачалося налагодження ефективної співпраці з громадськими організаціями. Ще за часів діяльності Ф. Нансена вони проявили себе належним чином у роботі з українськими, російськими, вірменськими, іспанськими, німецькими, австрійськими та чеськими біженцями. В умовах Другої світової війни ним відзначалася робота польських та грецьких неурядових структур.

Одним із завдань відродженого МКБ стало максимальне залучення країн світу до членства в організації. Окрім повторного запрошення країн-засновниць з формулюванням «відновлення своєї участі після 1940 р.», запрошувалися представники урядів нейтральних та екзильних окупованих країн. Навіть розглядалася та називалася бажаною участь або співпраця Румунії в комітеті.

Загалом представниками офісу Директора Виконкому МКБ було розіслано запрошення долучитися до роботи «реформованого» МКБ урядам 49 країн (Австралія, Аргентина, Бельгія, Болівія, Бразилія, Велика Британія, Венесуела, Греція, Гватемала, Гаїті, Гондурас, Данія, Домініканська республіка, Еквадор, Ефіопія, Єгипет, Індія, Ірак, Іран, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Канада, Колумбія, Коста-Ріка, Куба, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Нікарагуа, Нова Зеландія, Норвегія, Панама, Парагвай, Перу, Південно-Африканський Союз, Польща, Португалія, Сальвадор, СРСР, США, Туреччина, Уругвай, Франція, Чехословаччина, Чилі, Швеція, Швейцарія, Югославія). До 29 «евіанських» членів МКБ запросили ще 20 нових.

У розширеному складі 14-16 серпня 1943 р. було підготовлено Декларацію про підтримку та репатріацію біженців у нейтральних країнах (Declaration on maintenance and repatriation of refugees in neutral states). Її текст надіслали радянським союзникам для погодження, проте за

два місяці з Москви не було жодної реакції. Декларацію з поправками радянський уряд погодив тільки 11 листопада 1943 р., що дало змогу невдовзі її оприлюднити.

Наступне засідання Виконкому мало відбутися у Вашингтоні, але пройшло 30 вересня 1943 р. у Лондоні. На порядку денному цього зібрання стояли наступні питання: обрання секретаря, визначення розмірів членських внесків, впорядкування відносин із волонтерськими організаціями, розгляд можливості включення до складу МКБ приватних осіб. Офіційно підтверджувалися рішення Бермудської конференції стосовно значного розширення територіального мандату діяльності організації. Якщо починаючи з 1938 р. повноваження МКБ обмежувалися питаннями німецьких, австрійських та судетських біженців, то тепер її компетенцію поширити на всю Європу [10, р. 146]. У фокус потрапляли особи, «які у результаті подій у Європі виїхали або мали залишити країну свого проживання через небезпеку для власного життя або переслідування на расовому, релігійному чи політичному ґрунті». Також було підтримано іншу Бермудську ініціативу, яка стосувалася набуття виконкомом повноважень для проведення переговорів із нейтральними чи союзними державами та організаціями для надання підтримки і транспортування біженців.

Нове засідання Виконкому МКБ відбулося 18 листопада 1943 р. На ньому погодили призначення швейцарця Густава Герарда Куллманна (Deputy High Commissioner for Refugees under the League of Nations) на посаду заступника директора МКБ [10, р. 142]. Також було заплановано відкрити невеличкі представництва організації в Алжирі, Наполі, Ліссабоні, Мадриді та Анкарі. Декларувалося відкриття в Північній Африці «Центру для втікачів від нацистського переслідування». Окрім того, визначалося, що фінансування кожного проекту мало б бути індивідуальним. Передбачався чіткий розподіл обов'язків між виконавцями.

Тоді ж у США паралельно відбувалася установча конференція Ради ЮНРРА в Атлантик-Сіті. Угоду про заснування організації 9 листопада 1943 р. підписали 44 країни світу. Для уникнення дублювання функцій з ЮНРРА щодо біженців, на думку Директорату МКБ, дві організації мали працювати в різних районах Європи. Проте чіткий розподіл обов'язків між МКБ та ЮНРРА мав регулюватися окремою угодою.

28 грудня 1943 р. Радянський Союз повідомив про свою згоду приєднатися до МКБ, з від-

веденням місця у Виконкомі організації. Тоді ж лідери Країни Рад підтвердили бажання одержувати допомогу у рамках реалізації програм ЮНРРА. Надання СРСР додатково місця у Директораті актуалізували питання розширення кількості його членів із шести до дев'яти. За британським задумом, окрім СРСР, до керівного органу МКБ мала увійти Канада та Польща. Остання мала особливий інтерес в «єврейському питанні», адже на теренах окупованої нацистами Польщі розташовувалося декілька найбільших «фабрик смерті». Окрім того, помітна кількість біженців, військовополонених і в'язнів польської національності зобов'язувала до активізації міжнародних зусиль уряду у вигнанні [10, р. 144].

Проте включення до складу Виконавчого комітету МКБ представника польського емігрантського уряду наштовхувалося на різкий протест із боку радянської сторони. Навесні 1943 р. Радянський Союз вирішив скористатися із «Катинського викриття», щоб відмовитися від взятих союзницьких зобов'язань щодо поляків та звинуватити останніх у підриві приятних відносин та поширенні «геббельсівських фальшивок». Від квітня 1943 р. Москва не вважала за необхідне відмовлятися після війни від територіальних придбань 1939 р., що мало відбутися за договором 1941 р. з міграційним урядом. В цьому ключі Москва повідомила, що вважатиме мешканців анексованих територій власними громадянами. Для США та Великої Британії стало зрозуміло, що нормальна робота МКБ за умови одночасного перебування у його Директораті представників Польщі та СРСР не можлива. Тому союзники пішли більшовикам на поступки й у липні 1944 р. віддали перевагу входженню до складу Виконкому чехословацького представника, який вже не був «незручним» для них [10, р. 145].

У вересні 1943 р., під час розгляду питання щодо включення до складу організації нових членів, постало питання зміни принципів ухвалення рішень. Якщо раніше голосування було відкритим, рішення ухвалювалися шляхом усного опитування головуючим членів Виконкому, то з імовірним приходом СРСР було вирішено запровадити систему таємного голосування [10, р. 145-146]. При цьому як і раніше рішення вважалося прийнятним за умови зібрання на свою підтримку простої більшості голосів.

Нове засідання Виконкому МКБ було призначене на 4 січня 1944 р., проте порядок денний готувався раніше. Так, членами Директорату мали розглядатися проблеми і перспективи від-

криття зарубіжних представництв організації [6, р. 398]. Окремо мало розглядатися питання про табір Федала (Fedhala) в Алжирі [3, р. 359-360]. Незважаючи на те, що ще влітку на кошти Президентського допомогового фонду розпочалося створення і господарське облаштування табору для розміщення в ньому біженців з Іспанії, більшість із них відмовлялася залишати піренейську країну або вирушали в іншому напрямі – в Північну Америку або Палестину. Також мали розглянути надання допомоги біженцям в окупованій нацистами Європі або через нейтральні країни (Швецію).

У листі від 5 грудня 1943 до держсекретаря США Халла підводилися підсумки реалізації «Бермудської програми» [6, р. 388-389]. Так, серед іншого частина польських біженців вивезли з Ірану до Східної Африки, Індії, Палестини та Мексики через зусилля відповідних урядів. Були проведені успішні переговори з Французьким комітетом національного визволення з метою створення табору біженців в Марокко, до якого мали переселяти біженців, які втекли з окупованої території до Іспанії. Уряди США та Британії погодилися взяти утримання табору на себе. Введення в експлуатацію північноафриканських таборів мало сприяти вивезенню більшості біженців, що опинилися в країнах Піренейського півострова.

Відповідно до рекомендації Бермудської конференції було підготовлено спільну міжсоюзницьку декларацію з метою заспокоєння нейтральних держав щодо заохочення їх до надання тимчасового притулку біженцям. Розпочалося обговорення з нейтральними державами питання про надання ним фінансової допомоги у зв'язку з утриманням та іншими витратами, понесеними ними під час прийому біженців. Так, окрім

Іспанії і Португалії, мова йшла про Швейцарію і Швецію. Якщо країна вічного нейтралітету на кінець 1943 р. надала притулок для 64 тисяч біженців, то шведи упродовж декількох тижнів змогли прийняти 8 тисяч данських євреїв.

10 грудня була виголошена спільна американсько-британська заява до країн Америки. Союзники відзначили, що країни регіону традиційно позитивно відгукувались стосовно ініціатив з допомоги біженцям. Зазначалося, що єдиною країною, що не входила до МКБ був Сальвадор, а Коста-Ріки, Гватемала та Панама поки не брали участь у роботі відновленого Комітету [6, р. 390-392].

Висновки.

Отже, аналіз зарубіжної історіографії показав, що питання американської участі міжсоюзницьких структурах з допомоги європейським біженцям знайшло часткове відображення в деяких наукових роботах. Проаналізувавши документи американського Держдепу вдалося встановити, що Сполучені Штати взяли активну участь у роботі відродженого Директорату МКБ. Основи «перезавантаження» організації були закладені на «конфіденційній» американсько-британській зустрічі на Бермудських островах у квітні 1943 р. Проаналізувавши листування Держсекретаря К. Халла з американськими делегатами у Директораті Міжурядового комітету було підтверджено, що одним з важливих напрямів гуманітарної діяльності адміністрації Ф. Рузвельта продовжувала залишатися урядова допомога особам, примушеним мігрувати за політичними мотивами. У результаті дослідження було показано, що рішення Бермудської англо-американської конференції з питань біженців, на яких було намічено комплекс завдань з ревіталізації МКБ на 1943 р., в основному вдалося виконати.

REFERENCES

1. 11 Allies condemn Nazi war on Jews. United Nations Issue Joint Declaration of Protest on Cold-Blooded Extermination (1942). *The New York Times*. December 18. 1.
2. Bramwell, A.C. (1988). *Refugees in the age of total war*. London: Unwin Hyman.
3. Brynteson, M. (2008). *The Bermuda Conference: The Use of Refugees for Public Relations*, Forest Grove: History Thesis Spring.
4. Farago, L. (1947). Refugees: The Solution of F. D. R. Saw it. *United Nations World*, (pp. 14-15).
5. Jaeger, R. (2016). *Closed doors: America and the 1938 – 1940 Refugee Crisis*. Candidate's thesis. University of Delaware.
6. Perkins, E.R. (1963). *Foreign relations of the United States, 1943, Volume I. General*. Washington: United States Government Printing Office.
7. Proudfoot, M.J. (1957). *European refugees: 1939-53: A study in forced population movement*. Evanston: Northwestern university press.
8. Raczynski, E. (1942). *The Mass Extermination of Jews in German Occupied Poland*. London, New York, Melbourne: Hutchinson and Co. LTD.

9. Schenderlein, A.C. (2014). «*Germany on Their Minds?*»: *German Jewish Refugees in the United States and Relationships to Germany, 1938–1988*. Ph. D. dissertation, University of California.
10. Sjöberg, T. (1991). *The Powers and the Persecuted. The Refugee Problem in the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR), 1938–1947*. Lund: Lund University Press.
11. Tichenor, D.J. (2002). *Dividing lines. The politics of immigration control in America*. Princeton: Princeton University Press.
12. Wyman, D. (1968). *Paper walls. America and the refugee crisis, 1938–1941*. Amherst: University of Massachusetts Press.

Юшкевич Володимир В'ячеславович

Докторант

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60**Yushkevych Volodymyr**

Doctoral student

Taras Shevchenko Kyiv National University
60, Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine

Email: volodymyr_yushkevych@ukr.net ORCID: 0000-0001-6338-8557

Цитування: Юшкевич В. В. Участь США у роботі міжурядового комітету з питань біженців у 1943 році / В. В. Юшкевич // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 54-60.

Citation: Yushkevych, V.V. (2018). Uchast SShA u roboti mizhuriadovoho komitetu z pytan bizhentsiv u 1943 rotsi [US participation in IGCR activity during 1943]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 54-60.

Стаття надійшла / Article arrived: 03.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 16.10.2018

Жорж Гурвіч – предтеча створення соціологічної школи в Дніпровському університеті

Кривошеїн В. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Визначена роль і місце Жоржа Гурвіча у створенні соціологічної школи в Дніпровському університеті. З'ясовано, що на початку своєї академічної кар'єри Жорж Гурвіч, корифей Паризької соціологічної школи, деякий час працював у Катеринославському університеті, тим самим заклавши, хоча б на імпліцитному рівні, паростки соціологічної освіти в Придніпровському регіоні. Описано перебіг подій, що передували відкриттю в Катеринославі класичного університету. Окремо зауважується, що при відкритті юридичного факультету названого вишу особливу роль було приділено забезпеченню соціологічної складової підготовки майбутніх правників. Спираючись на досвід західноєвропейських і особливо американських університетів, було запропоновано при відкритті юридичного факультету у Катеринославі заснувати кафедру соціології. Задля виконання цієї місії до Катеринославського університету був запрошений талановитий випускник Петроградського університету Георгій (Жорж) Гурвіч, який є учнем інтелектуальних лідерів російської правничої школи Л. Петражицького, П. Новгородцева, Ф. Тарановського. Працюючи на кафедрі енциклопедії, історії філософії права, він заклав основи соціологічної культури в цьому закладі вищої освіти. Охарактеризовані соціологічні погляди Жоржа Гурвіча, відзначено, що його соціологію відрізняє принципова увага до теоретико-методологічних питань, феноменологічний ракурс розгляду соціальних проблем, з'ясування історико-генетичних підвалин соціальних процесів. Підкреслено, що саме такий фокус розгляду проблем притаманний соціологічній школі, що сформована в Дніпровському університеті.

Ключові слова: Катеринославський університет; гіперемпірична діалектика; соціальний феномен; мікросоціологія; макросоціологія; соціальний час; соціологія права

Georges Guerwich is the forerunner of the foundation of a sociological school at the Dnipro University

Kryvoshein V.V., The Oles Honchar Dnipro National University

The role and place of Georges Guerwich in the foundation of a sociological school at the University of Dnipro. It was found out that at the beginning of his academic career, Georges Guerwich, a coryphae of the Paris School of Sociology, worked for some time at the University of Katerynoslav, thus having laid, at least implicitly, the seeds of sociological education in the Pridneprovsky region. The course of events preceding the opening of the classical university in Katerynoslav is described. It is also noted that when opening the Faculty of Law of the named above, special attention was paid to ensuring the sociological component of the training of future lawyers. Relying on the experience of Western European and especially American universities, it was proposed at the opening of the Faculty of Law in Katerynoslav to establish a department of sociology. For this mission to the University of Katerynoslav, a talented graduate of the Petrograd University George George Gurvich was invited, who is a pupil of intellectual leaders of the Russian law school L. Petrazhitzky, P. Novgorodtsev, F. Taranovsky. While working at the Department of Encyclopedia, History of Philosophy of Law, he laid the foundations of sociological culture at this institution of higher education. It is proved that his general sociological views have a phenomenological basis. G. Gurvich determined that the object of sociology is sui generis phenomena, which are neither reduced to physical nor chemical, biological or psychological phenomena, and the explanation of their main attributes is the main task of sociology. In this case, the main attributes of social phenomena may be in agreement or in conflict. Characterized by the sociological views of Georges Gurvich, it was noted that his sociology is distinguished by the principal attention to theoretical and methodological issues, the phenomenological angle of considering social problems, the elucidation of the historical and genetic foundations of social processes. It was emphasized that it is precisely this focus of the problem's consideration that is inherent in a sociological school formed at the Dnipro University. Georges Guerwich's intellectual heritage, academic and scientific-organizational activities are of great importance for the development of world sociology. He co-operated with P. Sorokin, N. Timashev, F. Stepun, P. Struve, and maintained friendly relations with L. Brunswick, L. Lévy-Bruhl, M. Mouss, M. Halbwachs, T. Parsons, R. Merton and others luminaries of modern sociological science. His lectures were attended by J.-P. Sartre and J. Lacan.

Keywords: University of Katerynoslav; hyperempirical dialectics; social phenomenon; microsociology; macrosociology; social time; sociology of law

Жорж Гурвич – предтеча создания социологической школы в Днепропетровском университете

Кривошеин В.В., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Определена роль и место Жоржа Гурвича в создании социологической школы в Днепропетровском университете. Установлено, что в начале своей академической карьеры Ж. Гурвич, корифей Парижской социологической школы, некоторое время работал в Екатеринославском университете, тем самым заложив, хотя бы на имплицитном уровне, основы социологического образования в Приднепровском регионе. Описано ход событий, предшествовавших открытию в Екатеринославе классического университета. Отдельно отмечается, что при открытии юридического факультета названного вуза особую роль было уделено обеспечению социологической составляющей подготовки будущих юристов. Опираясь на опыт западноевропейских и особенно американских университетов, было предложено при открытии юридического факультета в Екатеринославе учредить кафедру социологии. Для выполнения этой миссии в Екатеринославский университет был приглашен талантливый выпускник Петроградского университета Георгий (Жорж) Гурвич, который является учеником интеллектуальных лидеров российской юридической школы Л. Петражицкого, П. Новгородцева, Ф. Тарановского. Работая на кафедре энциклопедии, истории философии права, он заложил основы социологической культуры в этом вузе. Охарактеризованы социологические взгляды Жоржа Гурвича, отмечено, что его социологию отличает принципиальное внимание к теоретико-методологическим вопросам, феноменологический ракурс рассмотрения социальных проблем, прояснение историко-генетических основ социальных процессов. Подчеркнуто, что именно такой фокус рассмотрения проблем присущ социологической школе, сформировавшейся в Днепропетровском университете.

Ключевые слова: *Екатеринославский университет; гиперэмпирическая диалектика; социальный феномен; микросоциология; макросоциология; социальное время; социология права*

Постановка проблеми.

Відзначаючи сторічний ювілей Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (далі – ДНУ), не можна не згадати тих постатей, завдяки яким стало можливим відкриття у 1918 році в Катеринославі класичного університету, до складу якого увійшло чотири факультету – історико-філологічний, юридичний, медичний і фізико-математичний. Однією з таких постатей був Жорж (Георгій) Гурвич (1894–1965) – у майбутньому засновник Паризької соціологічної школи, ініціатор створення Міжнародної асоціації франкомовних соціологів. Його інтереси «охоплювали сферу права, соціології, філософії та історії історичної науки», він «зробив важливий внесок у ці сфери», «став загальним надбанням західної науки» [12, с. 143]. Можна сказати, що академічна кар'єра Ж. Гурвича практично розпочалася саме у Катеринославському університеті – до нього він прибув у 1918 році на запрошення свого вчителя Ф. Тарановського, який на той час був деканом юридичного факультету. Хоча Ж. Гурвич працював у Катеринославі лише один навчальний рік, він заклав міцний камінець у створенні Дніпровської соціологічної школи. Як зазначає В. Іваненко, «соціологічна освіта і наука у Дніпропетровському (Катеринославсь-

кому) університеті була започаткована з моменту заснування навчального закладу» і доленосну роль в цьому процесі відіграла постать Ж. Гурвича [13, с. 4-5].

Фундатором Дніпровської соціологічної школи можна вважати Віктора Городяненка, який був одним із ініціаторів створення соціологічних лабораторій на виробництві – за його безпосереднім керівництвом було проведено одне із перших соціологічних досліджень у місті на Дніпрі, яке було присвячено вивченню бюджету часу й умов життя трудящих найбільших промислових підприємств регіону [9, с. 76; 10, с. 137-138]. Вагомий внесок зробив В. Городяненко і для становлення соціологічної освіти в Придніпровському регіоні – він був першим завідувачем кафедри соціології ДНУ. До цієї когорти по праву можна зарахувати Євгена Суїменка, який, на жаль, нещодавно покинув цей світ. Він був першим керівником науково-дослідної групи конкретних соціологічних досліджень при кафедрі філософії ДДУ (зараз – це навчально-методична лабораторія з соціології ДНУ). Яскравими представниками Дніпровської соціологічної школи є такі відомі в Україні соціологи, які працювали в ДНУ: Валерія Голуб, Олександр Гугнін, Наталія Ліповська, Олена Лісеєнко, Андрій Решетнічен-

ко, Володимир Судаков, Валентина Судакова, Юрій Сурмін та ін. Або які є випускниками ДНУ – Костянтин Богомаз, Юлія Бродецька, Вадим Ніколенко, Олена Ходус та ін. Така плеяда науковців-соціологів по праву становить інтелектуальне надбання вітчизняної соціологічної науки.

Аналіз досліджень і публікацій.

В Україні постать і наукові доробки Ж. Гурвіча є малодослідженими. Тут варто виокремити праці М. Полякова [18], В. Савчука [18; 21], С. Світленка [18], Л. Мудрієвської [17] та ін. На Заході інтелектуальна спадщина і творчий шлях відомого соціолога досліджували Пітирим Сорокін [41], Фернан Бродель [29], Річард Сведберг [42-44], Філіп Боссерман [26-27], Готфрід Ейзерманн [37], а також П. Ансарт [22], Р. Банакар [23], Р. Бастід [24], Дж. Беллі [25], Ф. Буррікат [28], Ж. Карбоньє [30], Дж. Казеньє [31], Дж. Коенен-Херт [32], М. Хенце [38], П. Мак-Дональд [39], Г. Ріхерс [40], Р. Тулемонт [45], Р. Тревс [46] та ін. За радянські часи наукова спадщина Ж. Гурвіча розкривалася здебільшого з критичних позицій (див., наприклад: [15; 19]. Серед сучасних авторів плідно вивчають постать Жоржа Гурвіча М. Антонов [1-4], Н. Веселкова [6], Р. Гергілов [8], І. Голосенко [8], Ю. Дойков [12], М. Майор [16], А. Піджаков [16], А. Поляков [4] та ін.

Мета дослідження – визначити роль і місце Жоржа Гурвіча у створенні соціологічної школи в Дніпровському університеті.

Виклад основного матеріалу.

Георгій Давидович Гурвіч (на Заході більш відомий як Жорж Гурвіч) народився у Новоросійську Чорноморської губернії 20 жовтня (за новим стилем 2 листопада) 1894 р. Після закінчення Миколаївської гімназії у м. Рига, у 1912 р. він був зарахований до юридичного факультету Юр'ївського університету, де навчався до 1915 р. Навчаючись в Юр'ївському університеті, Ж. Гурвіч демонстрував високі академічні результати – за твір «Правда, волі монаршої» Феофана Прокоповича (історія філософії права) отримав золоту нагороду. Його науковий керівник Федір Тарановський згодом опублікував цю працю у своїй збірці.

Згодом Ж. Гурвіч був переведений до Петроградського університету, який він закінчив у 1917 р., отримавши магістерський ступінь. За вагомі успіхи в навчанні талановитий випускник був залишений у вищій для підготовки до професорського звання.

У 1918 р. на запрошення свого вчителя з Юр'ївського університету Ф. Тарановського випускник Петроградського університету Жорж (тоді ще Георгій) Гурвіч потрапив до щойно створеного Катеринославського університету.

Нас цікавить саме цей період в академічній кар'єрі Ж. Гурвіча, тому важливо прояснити цей епізод більш детально.

За твердженням М. Полякова, В. Савчука і С. Світленка, у 1915 р. Катеринославська Міська Дума ініціювала питання про відкриття у Катеринославі університету. При цьому обговорювалося два шляхи. Перший передбачав переведення до Катеринослава або Варшавського, або Юр'ївського університету, які тоді потрапили в горнило Першої світової війни, а другий – створення Катеринославського університету на власній основі [18, с. 7]. Найбільш перспективним виявився варіант з переведенням до міста Юр'ївського університету, який попередньо передбачалося евакуювати в Уфу, Перм або Катеринбург [18, с. 8].

У складі делегації Юр'ївського університету, яка на місці знайомилася з умовами переведення цього вишу до Катеринослава, був професор Ф. Тарановський. По завершенні своєї місії він виступив перед членами вченої ради університету з палкою промовою «Щодо питання евакуації Юр'ївського університету», завіривши зібрання в тому, що «Катеринослав пропонує нам чудові, можна казати, блискучі умови. Не підлягає також сумніву, що з погляду закладу нового вогнища вищої освіти на місці евакуації Юр'ївського університету та при сприянні особистого його складу у Катеринослава [є] всі переваги перед Перм'ю... Катеринослав виріс в умовах кипучої діяльності південного району, і йому належить блискуче майбутнє. Це місто може і повинно мати свій університет» [20, с. 5-6].

Незважаючи на значні зусилля Ф. Тарановського з переведення до Катеринослава Юр'ївського університету, цьому статися не судилося – його було евакуйовано до Воронежу. Проте Ф. Тарановського не покидала мрія запалити в Катеринославі «вогнище вищої освіти» – він виношував ідею створення в омріяному ним місті юридичного факультету. У травні 1918 р. на одному із засідань ради Товариства сприяння вищій жіночій освіті у Катеринославі Ф. Тарановський запропонував відкрити на базі Вищих жіночих курсів юридичний факультет. Обґрунтовуючи цю ідею, він, зокрема, зауважив, що «соціологічне розуміння права є у теперішній

час прямим надбанням наукової юриспруденції і впроваджується як у наукових дослідженнях, так і у викладанні. Тим не менш, соціологія як така не отримала у нас прав академічного громадянства і не має самостійної університетської кафедри. Прагнучи до [максимально] можливої наукової повноти викладання і слідуючи в цьому відношенні прикладу багатьох західноєвропейських та величезної більшості американських університетів, юридичний факультет у Катеринославі із самого свого заснування створює кафедру соціології» [14]. За твердженням В. Савчука, першими кафедрами, що відкривалися, повинні були стати кафедра енциклопедії права, історії римського права, історії руського права, історії західно-руського (українського) права, політичної економії, соціології [21, с. 127]. Проте, незважаючи на те, що на юридичному факультеті з моменту його заснування здійснювалося викладання соціології, лекційний курс був розроблений доцентом С. І. Гальперініним, здійснити відкриття кафедри соціології не судилося через відсутність професора із соціології [13, с. 5].

У вересні 1918 р. міністр народної освіти М. Василенко затвердив статут Катеринославського університету і дозволив відкрити прийом студентів. За цим документом передбачалася організація 74 кафедр: на медичному факультеті – 26, фізико-математичному – 16, історико-філологічному – 17 і на юридичному – 15 [17, с. 18].

Перший декан юридичного факультету Катеринославського університету Ф. Тарановський запросив свого талановитого учня Георгія Гурвіча асистентом кафедри енциклопедії, історії, філософії і права.

Часи були надзвичайно важкими для молодого викладача. Як згадує Євген Тарле у листі до В. Грабаря, «на похороні Лаппо-Данилевського я зустрівся з Гурвічем, учнем Федора Васильовича Тарановського, який приїхав із Катеринославу... Дуже все там неважно і нехорошо...» [7, с. 323]. Тому не дивно, що наступний навчальний рік Ж. Гурвіч зустрічав в іншому виші – його було обрано асистентом при кабінеті державних наук Петроградського університету. Одночасно він працював викладачем історії філософії права II Державного Педагогічного інституту. У 1920 році, склавши магістерський екзамен, Ж. Гурвіч був допущений до викладання у Петроградському університеті і одночасно був обраний професором загальної теорії права в Томському університеті. Проте працювати в Радянській Росії йому не судилося – пізньої осені

1920 року він вирушає за кордон – спочатку в Чехію, нетривалий час перебував у Німеччині, і з 1923 року його доля пов'язана з Францією, де з деякою перервою Ж. Гурвіч прожив до самої своєї смерті у 1965 році після хвороби, що сталася внаслідок вибуху бомби, кинуті правими терористами в його квартирі у 1962 році.

Становлення соціологічного світогляду Ж. Гурвіча відбувалося під значним впливом західноєвропейських мислителів кінця XIX – початку XX ст. Так, перебуваючи на історико-філологічному факультеті Гейдельберзького університету, Ж. Гурвіч відвідував лекції Еміля Ласка, ідеї якого сприяли формуванню його власної версії феноменології. У студентські роки він також захопився ідеями Гегеля і Маркса стосовно діалектики як методу наукового пізнання. Його вчителями були Л. Петражицький, П. Новгородцев, Ф. Тарановський. За роки навчання в Юр'ївському та Петроградському університетах Жорж Гурвіч зблизився з майбутніми корифеями західної соціології Пітиримом Сорокініним, Миколою Тімашевим, Федором Степуном, Петром Струве та ін. У Франції він товаришував з Леоном Брюнсвіком, Люс'єном Леві-Брюлем, Марселем Моссом, Морісом Гальбваксом, а в короткій американській період близько спілкувався з Толкоттом Парсонсом і Робертом Мертоном. Лекції Ж. Гурвіча у Сорбонні відвідували Ж.-П. Сартр і Ж. Лакан.

Внесок Жоржа Гурвіча у розвиток західної соціології є вагомим. Один із найавторитетніших французьких соціологів-емпіриків Жан Стетцель ще в 1957 році писав, що у царині загальної соціології «найбільш видатними вважаються праці Жоржа Гурвіча» [5, с. 736]. Пітирим Сорокін, оцінюючи теоретичний доробок Ж. Гурвіча, писав: «Його (Ж. Гурвіча – В. К.) система загальної соціології є більш систематизованою, організованою і розвинутою за більшість сучасних теорій у цій царині. Його екстраординарна ерудиція у філософії, соціальних науках і соціологічних теоріях, ясність його думок, розмаїття життєвого досвіду зробила його головні праці пізнавально важливими, такими, що постійно стимулюють думку і є справді просвітницькими. Жодна теорія загальної та спеціальної соціології середини XX ст. не може пройти повз них мовчки. Вони вже посіли одне з почесних місць у соціології цього періоду» [41, р. 478].

Загальносоціологічні погляди Ж. Гурвіча мають феноменологічну основу. На його думку, предмет соціології складають феномени *sui generis*, які не зводяться ані до фізичних, ані до

хімічних, ані до біологічних, ані до психологічних явищ, а пояснення їх головних атрибутів є головним завданням соціології. Головні атрибути соціальних феноменів можуть перебувати між собою в згоді або в конфлікті. Останній французький соціолог вважав неусувним атрибутом соціального життя людей. Соціум здатний генерувати і акумулювати деструктивну енергію конфліктів, давати їй накопичуватися до критичної межі, а потім бути свідком і жертвою руйнівних спалахів і вибухів.

На думку Ж. Гурвіча, перехід від однієї класифікації соціальних феноменів до іншої має тенденцію безперервної перебудови систем соціального знання і, таким чином, постійного поглиблення проблем. Саме це Ж. Гурвіч називає «гіперемпіричною діалектикою», маючи на увазі, що «емпірична» у цій назві означає, що висновки соціологів мають спиратися на методологічно вивірені факти, «гіпер» орієнтує на максимальне охоплення цими фактами, а «діалектика» пояснює, що процеси в соціальній онтології і їх відображення в соціальній гносеології взаємопов'язані і подібні, хоча суб'єктивна діалектика в силу відносності людського пізнання поступається багатству об'єктивної діалектики [36].

Соціологія структурно поділяється на мікро- і макросоціологію, які розрізняються за своїми завданнями, сюжетами, апаратом, методами дослідження. Так, мікросоціологія має вивчати найпростіші прояви соціальної реальності, які Ж. Гурвіч називає «соціабельністю». До них належать форми безпосередніх міжособистісних взаємодій і спілкувань та створені ідентифікацією в ході цього спілкування конкретні соціальні єдності – «ми» і «наш». Серед безлічі конкретних форм «ми» він виокремлює три головні з них. Найменш інтенсивним станом «ми», що характеризується пасивно-вимушеним і механічним спілкуванням, є «маси»; середнім за інтенсивністю контактів станом «ми», що характеризується частково добровільним і частково примусовим спілкуванням, є «група»; вищий за інтенсивністю контактів станом «ми», що характеризується високим ступенем добровільності та усвідомленості, є «комуни».

При цьому мікросоціологічний тип соціальної реальності досить плюралістичний: він заснований на різних критеріях – наприклад, характер спілкування (формальний або неформальний), вид функціонування (побудоване на симпатії, солідарності або антагонізмах), походження (добровільне злиття або примусове об'єднання) та

ін. Тобто мікросоціологія фіксує всі форми «соціабельності» в горизонтальному вимірі [33].

Макросоціологія, за задумом Ж. Гурвіча, має досліджувати вертикальний вимір соціального буття, тобто різноглибинні рівні і сектори тотальної соціальної реальності в її структуроздатних і структурованих ансамблях: групах, класах і глобальних спільнотах. На підставі суто феноменологічного критерію він виокремив рівні «глибини соціальної реальності», починаючи з явищ повсякденності, що легко виявляються органами почуттів, і закінчуючи найбільш прихованими і важко вловимими розумово-інтуїтивними явищами [8].

За Ж. Гурвічем, головне завдання соціологічної науки полягає в тому, щоб вивчати соціальні «мікровідносини» між людьми, що зв'язують їх в різномасштабні «макрогрупи». Сенси цих відносин визначаються дією трьох провідних принципів – фаталізму, детермінізму і свободи. Стосовно останнього принципу французький соціолог стверджує, що суспільство не допускає того, щоб свобода була абсолютною. Різноманітні соціальні причини обмежують свободу і надають діям кожної конкретної людини в кожній окремій ситуації особливий характер. Тому соціологія повинна, в першу чергу, досліджувати ці конкретні «мікромалюнки», «мікросхеми» соціальної поведінки людей і виявляти на їх основі найбільш типові моделі. З сукупностей цих типових форм складаються загальні картини соціальної реальності.

Обґрунтовуючи свою загальносоціологічну теорію («гіперемпіричну діалектику»), Ж. Гурвіч приділяє особливу увагу питанню соціального простору і часу, зв'язуючи їх в єдине ціле. Саме соціальний час виступає ключовим атрибутом розкриття змісту соціальної структури. Соціальний час обумовлений «координацією рухів або подій, які в ході проходження одного за іншим тривають і в тривалості слідує один за одним» [34, р. 44].

Кожен тип соціального цілого (групи, класу, глобального суспільства) характеризується властивим йому спектром соціального часу [35, р. 325-330]. Будь-який прояв соціальної активності (в економіці, в релігії, в політиці, в техніці і т.д.) схильний до зміни в часі, часто незалежному від часу інших у цьому цілісному бутті видів активностей, що розвиваються. Ж. Гурвіч переконаний, що не існує єдності не тільки між типами часу в родині, школі, фабриці і т. д., але і між способами приведення у відповідність різних видів часу в патріархальному чи феодальному суспільстві, в античному місті-державі і в капіталістичних або колективістських суспільствах [35, р. 325].

На основі своїх загальносоціологічних уявлень Ж. Гурвіч обґрунтував інтегральне, синтезоване розуміння права, яке розглядається ним як «позитивний порядок, який являє собою спробу реалізації справедливості (як попереднього примирення трансперсональних і персональних цінностей на основі логізації морального ідеалу, для якого така логізація виступає в якості невід'ємного і апіорного засобу) в певному соціальному середовищі за допомогою системи, що володіє імперативно-атрибутивним характером багатосторонніх правил, які корелюють обов'язками і вимогами, знаходять свою зобов'язуючу силу в «нормативних фактах» і які в деяких випадках допускають можливість своєї реалізації шляхом примусу, не вимагаючи такого примусу як необхідної умови» [11, с. 139-140]. Відповідно до цього праворозуміння соціологія права містить: 1) систематичну частину, що вивчає прояв права або «правові маніфестації» як функцію форм соціабельності; 2) диференціальну частину, що вивчає прояв права як функції реальних колективних

єдиниць – груп, класів і соціальних структур; 3) генетичну частину, що вивчає закономірності виникнення і зміни, розвитку і занепаду права в різних конкретних типах глобального суспільства.

Висновки.

Характеризуючи соціологічні погляди Жоржа Гурвіча, варто підкреслити, що його соціологію відрізняє принципова увага до теоретико-методологічних питань, феноменологічний ракурс розгляду соціальних проблем, з'ясування історико-генетичних підвалин соціальних процесів. На нашу думку, саме такий фокус розгляду проблем притаманний соціологічній школі, що сформована в Дніпровському університеті. На початку своєї академічної кар'єри Жорж Гурвіч, корифей Паризької соціологічної школи, деякий час працював у Катеринославському університеті, тим самим заклавши, хоча б на імпліцитному рівні, паростки соціологічної освіти в Придніпровському регіоні. Його, безсумнівно, можна назвати предтечою створення соціологічної школи в Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Антонов М. В. Георгий Давидович Гурвич (1894–1965): проект социологии права / М. В. Антонов // Право. Журнал Высшей школы экономики. – 2014. – № 4. – С. 63-74.
2. Антонов М. В. Право и общество в концепции Г. Д. Гурвича / М. В. Антонов. – Москва: Издательский Дом Высшей школы экономики, 2013. – 448 с.
3. Антонов М. В. Социология права Г. Д. Гурвича / М. В. Антонов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 218-234.
4. Антонов М. В. Г. Д. Гурвич и русская постклассическая правовая мысль конца XIX – начала XX века / М. В. Антонов, А. В. Поляков // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2005. – № 4. – С. 131-137.
5. Беккер Г. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении / Г. Беккер, А. Босков. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1961. – 896 с.
6. Веселкова Н. В. Социология времени и Жорж Гурвич / Н. В. Веселкова // Рубеж. – 2003. – № 18. – С. 50-64.
7. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 2: Листування: Д-Я. Ч. 2: О-Я. – Київ, 2012. – 692 с.
8. Голосенко И. А. Жорж Гурвич как социолог / И. А. Голосенко, Р. Е. Гергилов // Журнал социологии и социальной антропологии. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 17-33.
9. Городяненко В. Г. Социологическое образование в Днепропетровском регионе: становление и тенденции развития / В. Г. Городяненко // Научно-теоретический альманах «Грані». – 2012. – Т. 15. – № 1. – С. 76-78.
10. Городяненко В. Г. Становление и развитие социологической науки в Днепропетровском регионе / В. Г. Городяненко // Научно-теоретический альманах «Грані». – 2013. – Т. 16. – № 8. – С. 137-140.
11. Гурвич Г. Д. Философия и социология права: Избранные сочинения / Г. Д. Гурвич. – Санкт-Петербург: Издательский Дом Санкт-Петербургского государственного университета, Издательство юридического факультета Санкт-Петербургского государственного университета, 2004. – 848 с.
12. Дойков Ю. В. Жорж Гурвич – социолог первой волны эмиграции / Ю. В. Дойков // Социс. – 1996. – № 23. – С. 142-147.
13. Іваненко В. В. ДНУ – флагман соціологічної освіти в Придніпровському регіоні. / В. В. Іваненко // Придніпровські соціологічні читання: Матеріали Регіональної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 30 вересня 2016 р.). – Дніпро: Видавництво «Грані», 2016. – С. 4-7.
14. К открытию юридического факультета // Приднепровский край. – 1918. – 29 (16) мая. – С. 5.
15. Луковская Д. И. Социологическое направление во французской теории права / Д. И. Луковская. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1972. – 127 с.
16. Майор М. Социология права Г. Д. Гурвича / М. Майор, А. Пиджаков // Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований. – 2010. – № 2. – С. 31-34.
17. Мудрієвська Л. М. Роль Ф. В. Тарановського у становленні юридичної науки в Україні / Л. М. Мудрієвська // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Юридичні науки. – 2012. – № 1. – С. 17-22.

18. Поляков М. В. У витоків Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара / М. В. Поляков, В. С. Савчук, С. І. Світленко. – Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 6. – С. 5-12.
19. Попов П. Н. Критика диалектического гиперэмпиризма: микросоциология школы Жоржа Гурвича: философские основы, концепции, классовая сущность / П. Н. Попов. – Москва: Прогресс, 1981. – 318 с.
20. Речь профессора Ф. В. Тарановского, произнесенная в заседании Совета Императорского Юрьевского университета 27 февраля 1916 года «По вопросу об эвакуации Юрьевского университета». – Юрьев, 1916. – 8 с.
21. Савчук В. С. Федір Васильович Тарановський: тернистий шлях до еміграції (До 135-річчя від дня народження) / В. С. Савчук // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 1. – С. 124-131.
22. Ansart P. Dialectique et sociologie selon Georges Gurvitch / P. Ansart // Revue de Métaphysique et de Morale. – 1964. – № 1. – P. 101-115.
23. Banakar R. Integrating Reciprocal Perspectives: On Gurvitch's Theory of Immediate Jural Experience / R. Banakar // Canadian Journal of Law and Society. – 2001. – № 1. – P. 67-91.
24. Bastide R. La sociologie de Georges Gurvitch / R. Bastide // Bastidiana. Sociologie de la connaissance. – 2001. – № 35-36. – P. 69-95.
25. Belley J.-G. Georges Gurvitch et les professionnels de la pensée juridique / J.-G. Belley // Droit et Société. – 1986. – № 4. – P. 435-456.
26. Bosserman Ph. Dialectical Sociology: An Analysis of the Sociology of Georges Gurvitch / Ph. Bosserman. – Boston: Extending Horizons, 1968. – 316 p.
27. Bosserman Ph. Georges Gurvitch et les durkheimiens en France, avant et après la Seconde Guerre mondiale / Ph. Bosserman // Cahiers internationaux de Sociologie. – 1981. – Vol. 70. – P. 107-126.
28. Bourricaud F. Les trois méthodes d'analyse dans la «sociologie en profondeur» de Georges Gurvitch / F. Bourricaud // Critique. – 1956. – Vol. 12. – P. 251-253.
29. Braudel F. Georges Gurvitch et la discontinuité du social / F. Braudel // Annales (Economies, sociétés, civilisations). – 1953. – Vol. 8. – P. 347-361.
30. Carbonnier J. Gurvitch et les jurists / J. Carbonnier // Droit et Société. – 1986. – № 4. – P. 429-434.
31. Cazeneuve J. La sociologie de Georges Gurvitch / J. Cazeneuve // Revue française de sociologie. – 1966. – № 1. – P. 5-13.
32. Coenen-Huther J. Parsons et Gurvitch: exigence de totalité et réciprocité des perspectives / J. Coenen-Huther // Sociologie et Sociétés. – 1989. – Vol. 21. – P. 87-96.
33. Gurvitch G. Essai d'une classification pluraliste des formes de sociabilité / G. Gurvitch // Année Sociologique. – 1938. – P. 1-48.
34. Gurvitch G. La multiplicité des temps sociaux / G. Gurvitch. – Paris: Centre de documentation universitaire, 1961. – 129 p.
35. Gurvitch G. La Vocation Actuelle de la Sociologie. Vers une sociologie différentielle / G. Gurvitch. – Paris: Presses Universitaires de France, 1950. – 607 p.
36. Gurvitch G. L'Hyperempirisme dialectique: Ses applications en Sociologie / G. Gurvitch // Cahiers Internationaux de Sociologie. – 1953. – Vol. 15. – P. 3-33.
37. Eisermann G. In memoriam. Georges Gurvitch / G. Eisermann // Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. – 1966. – Jahrgang 18. – S. 223-226.
38. Henze M. Gurvitch und die soziale Realität. Neue Richtlinien der Wirtschaftssoziologie / M. Henze. – Berlin: Duncker und Humblot, 1976. – 178 s.
39. McDonald P. The Legal Sociology of Georges Gurvitch / P. McDonald // Sociological Perspectives on Law. – Vol. 1. – London, 2001. – P. 303-331.
40. Riechers G. Die Normen und Sozialtheorie des Rechts bei und nach Georges Gurvitch / G. Riechers. – Berlin: Duncker und Humblot, 2003. – 401 s.
41. Sorokin P. A. Sociological Theories of Today / P. A. Sorokin. – New York; London: Harper and How, 1966. – 679 p.
42. Swedberg R. Georges Gurvitch. A Study of the Relationship between Class Strategy and Social Thought / R. Swedberg. – Boston: Boston College, 1978. – 395 p.
43. Swedberg R. Georges Gurvitch: The Unhappy Positivist / R. Swedberg // The Journal of the History of Sociology. – 1982. – № 4. – P. 66-93.
44. Swedberg R. Sociology as disenchantment: The Evolution of the Work of Georges Gurvitch / R. Swedberg. – Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1982. – 201 p.
45. Toulemont R. Sociologie et pluralisme dialectique: introduction à l'oeuvre de Georges Gurvitch / R. Toulemont. – Paris: Nauwelaerts, 1955. – 276 p.
46. Trèves R. La sociologie du droit de Georges Gurvitch / R. Trèves // Cahiers Internationaux de Sociologie. – 1968. – Vol. 45. – P. 51-66.

REFERENCES

1. Antonov, M.V. (2014). Georgiy Davidovich Gurvich (1894–1965): proekt sociologii prava [George Davidovich Gurvich (1894–1965): project of the sociology of law]. *Pravo. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki*. 4, 63-74 [in Russian].
2. Antonov, M.V. (2013). *Pravo i obschestvo v koncepcii G.D. Gurvicha* [Law and society in the concept of G.D. Gurvich]. Moscow: Izdatelskiy Dom Vysshey shkoly ekonomiki. [in Russian].
3. Antonov, M.V. (2003). Sociologiya prava G. D. Gurvicha [G.D. Gurvich' Sociology of law]. *Izvestiya vysshih uchebnykh zavedeniy. Pravovedeniye*. 2, 218-234 [in Russian].

4. Antonov, M.V., & Polyakov, A.V. (2005). G. D. Gurvich i russkaya postklassicheskaya pravovaya mysl konca XIX – nachala XX veka [G.D. Gurvich and the Russian postclassical legal thought of the end of XIX – the beginning of the XX century]. *Izvestiya vysshih uchebnyh zavedeniy. Pravovedenie*, 4, 131-137 [in Russian].
5. Bekker, G., & Boskov, A. (1961). *Sovremennaya sociologicheskaya teoriya v ee preemstvennosti i izmenenii* [Modern sociological theory in its continuity and change]. Moscow: Izdatelstvo inostrannoy literatury [in Russian].
6. Veselkova, N.V. (2003). Sociologiya vremeni i Zhorzh Gurvich [Sociology of time and Georges Gurvich]. *Rubezh*, 18, 50-64 [in Russian].
7. *Vybrani naukovyi praci akademika V. I. Vernads'kogo* [Selected scientific works of Academician V. I. Vernadsky] (2012). 2: Volody'my'r Ivanovy'ch Vernads'ky'j. Ly'stuvannya z ukrayins'ky'my' vcheny'my'. (2): Ly'stuvannya: D-Ya. 2: O-Ya. Kiev [in Ukrainian].
8. Golosenko, I.A., & Gergilov, P.E. (2000). Zhorzh Gurvich kak sociolog [Georges Gurvich as a sociologist]. *Zhurnal sociologii i socialnoy antropologii*, 3 (1), 17-33 [in Russian].
9. Gorodyanenko, V.G. (2012). Sociologicheskoe obrazovanie v Dnepropetrovskom regione: stanovlenie i tendencii razvitiya [Sociological education in the Dnipropetrovsk region: the formation and development trends]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 15 (1), 76-78. [in Russian]
10. Gorodyanenko, V.G. (2013). Stanovlenie i razvitie sociologicheskoy nauki v Dnepropetrovskom regione [Formation and development of sociological science in the Dnipropetrovsk region]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 16 (8), 137-140. [in Russian]
11. Gurvich, G.D. (2004). *Filosofiya i sociologiya prava: Izbrannye sochineniya* [Philosophy and Sociology of Law: Selected Works]. St. Petersburg: Izdatelskiy Dom Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, Izdatelstvo yuridicheskogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
12. Doykov, Yu.V. (1996). Zhorzh Gurvich – sociolog pervoy volny emigracii [Georges Gurvich – sociologist of the first wave of emigration]. *Socis*, 23, 142-147 [in Russian].
13. Ivanenko, V.V. (2016) DNU – flagman sociologichnoyi osvity' v Pry'dniprovs'komu regioni [DNU is the flagship of sociological education in the Prydniprov'ia's region]. *Pry'dniprovs'ki sociologichni chy'tannya: Materialy' Regional'noyi naukovoprakty'chnoyi konferenciyi (m. Dnipro, 30 veresnya 2016 r.)*. Dnipro: Vy'davny'ctvo «Grani», 4-7. [in Ukrainian]
14. K otkrytiyu yuridicheskogo fakulteta [To the opening of the Faculty of Law] (1918). *Pridneprovskiy kray*, 29 (16) maya, 5 [in Russian].
15. Lukovskaya, D.I. (1972). *Sociologicheskoe napravlenie vo francuzskoy teorii prava* [Sociological school in the French theory of law]. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
16. Mayor, M., & Pidzhakov, A. (2010). Sociologiya prava G. D. Gurvicha [G.D. Gurvich' The sociology of law]. *Teleskop: zhurnal sociologicheskikh i marketingovykh issledovaniy*, 2, 31-34 [in Russian].
17. Mudriyevs'ka, L.M. (2012). Rol' F.V. Taranovs'kogo u stanovlenni yury'dy'chnoy nauky' v Ukraini [Role of F. V. Taranovsky in the development of legal science in Ukraine]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universy'tetu imeni Al'freda Nobelya. Seriya: Yury'dy'chni nauky'*, 1 (2), 17-22 [in Ukrainian].
18. Polyakov, M.V., Savchuk, V.S., & Svitlenko, S.I. (2018). U vy'tokiv Dniprovs'kogo nacional'nogo universy'tetu imeni Olesya Gonchara [The beginning of the Oles Honchar Dnipro national university]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21 (6), 5-12 [in Ukrainian].
19. Popov, P.N. (1981). *Kritika dialekticheskogo giperempirizma: mikrosociologiya shkoly Zhorzha Gurvicha: filosofskie osnovy, koncepcii, klassovaya suschnost* [Critique of dialectical hyperempiricism: the microsociology of the school of Georges Gurvich: philosophical foundations, concepts, class essence]. Moscow: Progress [in Russian].
20. Rech professora F. V. Taranovskogo, proiznesennaya v zasedanii Soveta Imperatorskogo Yurevskogo universiteta 27 fevralya 1916 goda «Po voprosu ob evakuacii Yurevskogo universiteta» [The speech of Professor F.V. Taranovsky, uttered in the meeting of the Council of the Imperial University of Yuryev on February 27, 1916 «On the issue of the evacuation of the St. George's University»] (1916). Yuryev [in Russian].
21. Savchuk, V.S. (2010). Fedir Vasy'l'ovy'ch Taranovs'ky'j: terny'sty'j shlyah do emigraciyi (Do 135-richchya vid dnya narodzhennya) [Fedir Vasilievich Taranovsky: The Thorny Path to Emigration (To the 135th Anniversary of Birth)]. *Chornomors'ky'j litopy's*, 1, 124-131 [in Ukrainian].
22. Ansart, P. (1964). Dialectique et sociologie selon Georges Gurvitch. *Revue de Métaphysique et de Morale*, 1, 101-115 [in French].
23. Banakar, R. (2001). Integrating Reciprocal Perspectives: On Gurvitch's Theory of Immediate Jural Experience. *Canadian Journal of Law and Society*, 1, 67-91.
24. Bastide, R. (2001). La sociologie de Georges Gurvitch. *Sociologie de la connaissance*, 35-36, 69-95 [in French].
25. Belley, J.-G. (1986). Georges Gurvitch et les professionnels de la pensée juridique. *Droit et Société*, 4, 435-456 [in French].
26. Bosserman, Ph. (1968). *Dialectical Sociology: An Analysis of the Sociology of Georges Gurvitch*. Boston: Extending Horizons.
27. Bosserman, Ph. (1981). Georges Gurvitch et les durkheimiens en France, avant et après la Seconde Guerre mondiale. *Cahiers internationaux de Sociologie*, 70, 107-126 [in French].
28. Bourricaud, F. (1956). *Les trois méthodes d'analyse dans la «sociologie en profondeur» de Georges Gurvitch*. *Critique*, 12, 251-253 [in French].
29. Braudel, F. (1953). Georges Gurvitch et la discontinuité du social. *Annales (Economies, sociétés, civilisations)*, 8, 347-361 [in French].
30. Carbonnier, J. (1986). Gurvitch et les jurists. *Droit et Société*, 4, 429-434 [in French].
31. Cazeneuve, J. (1966). La sociologie de Georges Gurvitch. *Revue française de sociologie*, 1, 5-13 [in French].
32. Coenen-Huther, J. (1989). Parsons et Gurvitch: exigence de totalité et réciprocité des perspectives. *Sociologie et Sociétés*, 21, 87-96 [in French].
33. Gurvitch, G. (1938). Essai d'une classification pluraliste des formes de sociabilité. *Amnye Sociologique*, 1-48 [in French].
34. Gurvitch, G. (1961). *La multiplicité des temps sociaux*. Paris: Centre de documentation universitaire [in French].
35. Gurvitch, G. (1950). *La Vocation Actuelle de la Sociologie. Vers une sociologie différentielle*. Paris: Presses Universitaires de France [in French].
36. Gurvitch, G. (1953). L'Hyperempirisme dialectique: Ses applications en Sociologie. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 15, 3-33 [in French].
37. Eisermann, G. (1966). In memoriam. Georges Gurvitch. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Jahrgang 18*, 223-226 [in German].

38. Henze, M. (1976). *Gurvitch und die soziale Realität. Neue Richtlinien der Wirtschaftssoziologie*. Berlin: Duncker und Humblot [in German].
39. McDonald, P. (2001). The Legal Sociology of Georges Gurvitch. *Sociological Perspectives on Law, London, 1*, 303-331.
40. Riechers, G. (2003). *Die Normen und Sozialtheorie des Rechts bei und nach Georges Gurvitch*. Berlin: Duncker und Humblot [in German].
41. Sorokin, P.A. (1966). *Sociological Theories of Today*. New York; London: Harper and How.
42. Swedberg, R. (1978). *Georges Gurvitch. A Study of the Relationship between Class Strategy and Social Thought*. Boston: Boston College.
43. Swedberg, R. (1982). Georges Gurvitch: The Unhappy Positivist. *The Journal of the History of Sociology, 4*, 66-93.
44. Swedberg, R. (1982). *Sociology as disenchantment: The Evolution of the Work of Georges Gurvitch*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.
45. Toulemont, R. (1955). *Sociologie et pluralisme dialectique: introduction à l'oeuvre de Georges Gurvitch*. Paris: Nauwelaerts [in French].
46. Trèves, R. (1968). La sociologie du droit de Georges Gurvitch. *Cahiers Internationaux de Sociologie, 45*, 51-66 [in French].

Кривошеїн Віталій Володимирович

Завідувач кафедри соціології, доктор політичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олесея Гончара
49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Email: 1-704@i.ua ORCID: 0000-0002-3380-7850

Kryvoshein Vitaliy

Head of the Department of Sociology, doctor of political sciences, Full Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Цитування: Кривошеїн В. В. Жорж Гурвіч – предтеча створення соціологічної школи в Дніпровському університеті / В. В. Кривошеїн // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 61-69.

Citation: Kryvoshein, V.V. (2018). Zhorzh Gurvich – predtecha stvorennia sotsiologichnoi shkoly v Dniprovskomu universyteti [Georges Guerwich is the forerunner of the foundation of a sociological school at the Dnipro University]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(10)*, 61-69.

Стаття надійшла / Article arrived: 02.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 04.10.2018

Историографические подходы и способы познания социологической науки

Городяненко В. Г., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье представлены различные подходы и способы историографических исследований, показана взаимосвязь истории и историографии. Выделены работы, отображающие историографический анализ важных социологических категорий и понятий. Охарактеризованы предмет, методы и задачи историографических исследований познания социологической науки. Обозначены виды и разновидности историографических источников. В статье определено начало социологического направления в историографии, освещается степень изученности историографических и источниковедческих проблем исследования. Обращается внимание на опыт одной из самых известных и влиятельных историографических школ конца XIX – начала XX века – школы Ключевского. Эта школа осуществила синтез истории и социологии. Описана историография социологического похода в микродинамических исследованиях Дж. Тернера, которая отражает характер и направленность теоретических изысканий, отличающихся ориентацией на активный теоретический и многосторонний концептуальный синтез. Акцентируется внимание на том, что сам факт разработки теории такого типа свидетельствует о характере развертывания теоретических перспектив в современной социологии. Показана роль Т. Куна в развитии историографических исследований. В частности, историографико-социологический аспект теории Куна состоит в том, что различные эпизоды в развитии историографии социологической науки способствуют реконструкции исторического процесса социологии, выявлению ее начал и концов, преодолению разрыва между теоретиками социологии и социальными практиками.

Ключевые слова: историография; источниковедение; библиография; метасоциология; рефлексия; историческая память

Historiographic approaches and methods of sociological science

Gorodyanenko V. G., Oles Honchar Dnipro National University

The article presents various approaches and methods of historiographic research, shows the interrelation between history and historiography. The works depicting the historiographic analysis of important sociological categories and concepts are singled out. The subject, methods and tasks of historiographic studies of the knowledge of sociological science are characterized. Types and varieties of historiographic sources are indicated. The article definitely starts the sociological direction in historiography, highlights the degree of study of historiographic and source research problems. The historiography of sociological science is defined as a branch of knowledge that studies the history of accumulation of sociological knowledge, the development of sociological thought and research methodology, the history of the creation of sociological works and biographies of scientists, the influence of sociopolitical life phenomena on the work of sociologists and the impact of sociological thought on public consciousness, the history of scientific institutions, organization of sociological education and dissemination of sociological knowledge.

Attention is drawn to the experience of one of the most famous and influential historiographic schools of the late nineteenth and early twentieth centuries – the Klyuchevsky school. This school carried out a synthesis of history and sociology. Revising the conceptual tools of knowledge of the past, which the preceding historiography had, he largely shaped the subject and method of national history in a new way, focusing on analyzing the evolution of the social structure of society, researching social and economic processes, rather than describing outstanding events. Due to this, the emphasis from political and legal history was shifted to the socio-economic history. This research orientation had a clear humanistic orientation, as it brought historical research closer to the person in his social environment.

The historiography of the sociological approach in the microdynamic studies of J. Turner is described, which reflects the nature and direction of theoretical studies, which are distinguished by an orientation towards active theoretical and multilateral conceptual synthesis. Attention is drawn to the fact that the very fact of developing a theory of this type testifies to the nature of the unfolding of theoretical perspectives in modern sociology. T. Kuhn's role in the development of historiographic research is shown. In particular, the historiography and sociological aspect of Kuhn's theory is that various episodes in the development of historiography of sociological

science contribute to reconstructing the historical process of sociology, revealing its beginnings and ends, and bridging the gap between sociological theorists and social practices.

Keywords: *historiography; source study; bibliography; metasociology; reflection; historical memory*

Історіографічний підходи та способи познання соціологічної науки

Городяненко В. Г., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті представлені різні підходи і способи історіографічних досліджень, показано взаємозв'язок історії та історіографії. Виділено роботи, що відображають історіографічний аналіз важливих соціологічних категорій і понять. Охарактеризовані предмет, методи і завдання історіографічних досліджень пізнання соціологічної науки. Позначені види і різновиди історіографічних джерел. У статті визначено початок соціологічного напрямку в історіографії, висвітлюється ступінь вивченості історіографічних і джерелознавчих проблем дослідження. Звертається увага на досвід однієї з найвідоміших і найвпливовіших історіографічних шкіл кінця XIX – початку XX століття – школи Ключевського. Ця школа здійснила синтез історії та соціології. Описана історіографія соціологічного походу в мікродинамічних дослідженнях Дж. Тернера, яка відображає характер і спрямованість теоретичних розробок, що відрізняються орієнтацією на активний теоретичний і багатосторонній концептуальний синтез. Акцентовано увагу на тому, що сам факт розробки теорії такого типу свідчить про характер розгортання теоретичних перспектив у сучасній соціології. Показана роль Т. Куна в розвитку історіографічних досліджень. Зокрема, історіографіко-соціологічний аспект теорії Куна полягає в тому, що різні епізоди в розвитку історіографії соціологічної науки сприяють реконструкції історичного процесу соціології, виявленню її початків і кінців, подоланню розриву між теоретиками соціології та соціальними практиками.

Ключові слова: *історіографія; джерелознавство; бібліографія; метасоціологія; рефлексія; історична пам'ять*

Постановка проблеми.

Исторіографія – дисципліна історической науки, возникла как практика критики работ историков, как рефлексия о процессе конструирования истории. Она появилась вместе со столкновением неклассического типа рациональности, когда история вступила в свой «историографический возраст». Сегодня плодотворной становится практика изучения историографии в предметном поле интеллектуальной истории, где появляется возможность формирования нового направления исторической критики, всё дальше уходящего от описания и инвентаризации исторических концепций и позволяющего исследовать не только историографические направления и школы, но профессиональную культуру в целом. Не менее важно и то, что историография становится важнейшим источником формирования исторической памяти народов, инструментом «конструирования наций».

Следует отметить, что внимание ученых именно к проблемам социологической историографии было заметно ещё в первой половине XIX ст. Под влиянием общей исторической науки и быстро развивающейся тогда политической экономии в историографии государства и права сформировался новый подход к оценке законо-

мерностей изменений исторических явлений. Согласно ему формы государства и права живут не самостоятельной жизнью – они всецело подчинены другим, более масштабным переменам в социальной жизни народов в отношениях собственности и экономическом строе. Такой подход быстро развился в целое социологическое направление, захватившее историографию государства и права, и поныне оказывающее большое влияние на её оценки и выводы; так обществоведы пытались найти быстрые ответы на глубинные вопросы истории социального права.

Начало социологического направления было связано с французской историографией первой половины XIX ст. – главным образом с трудами знаменитых историков и политиков Ф. Гизо, О. Тьерри, Ж. Мишле [10]. В своих исследованиях по истории становления национальных государств в Европе они стремились показать влияние классовой борьбы буржуазии с дворянством на изменения форм государства, на правовую политику власти и, в конце концов, на крушение старого и формирование нового правопорядка в Европе.

Анализ исследований и публикаций.

В последние годы наблюдается определённый интерес к историографическим и источниковедческим проблемам познання социологии

[1; 3; 6; 9]. Это закономерное явление обусловлено как социальными, мировоззренческими факторами, так и теми задачами, которые выдвигаются на передний план современным уровнем развития социологической науки. Процесс дисциплинарного становления историографии социологии хронологически совпадает с методологическим кризисом самой науки. Современный период кризиса связан с чрезмерной идеологизацией социологии, активизацией рефлексивных процессов, сменой стиля мышления, поиском новых методов социологического анализа. В то же время, если проанализировать более детально историко-социологическую литературу последних лет, то вопросы социологической историографии ждут ещё своего обсуждения, уточнения и оптимизации.

Цель статьи – раскрыть сущность историографических подходов и способов познания социологической науки.

Изложение основного материала.

Актуальность историографических исследований сегодня обусловлена необходимостью постоянного совершенствования способов научной интерпретации прошлого. Этим в первую очередь объясняется обращение гуманитариев к опыту одной из самых известных и влиятельных историографических школ России конца XIX – начала XX века – школы Ключевского, осуществившей синтез истории и социологии в исследовании отечественной истории и социологии. Ключевским была разработана оригинальная концепция исторического знания – «историческая социология», в которой он воплотил своё понимание профессиональных задач «историка-социолога» как исследователя «происхождения и развития человеческих обществ», изучающего «генезис и механизм людского общежития» в целях выяснения «законов, по которым живёт и развивается человеческое общество» [13]. Пересмотрев концептуальные средства познания прошлого, которыми располагала предшествовавшая историография, он во многом по-новому сформировал предмет и метод отечественной истории, сосредоточив основное внимание на анализе эволюции социальной структуры общества, исследованием социальных и экономических процессов, а не на описание выдающихся событий. Благодаря этому акцент с политической и правовой истории был перенесён на историю социально-экономическую. Такая исследовательская ориентация имела явную гуманистическую направленность,

так как приближала историческое исследование к человеку в его социальном окружении.

Созданная В. О. Ключевским историко-социологическая интерпретация, содержащая проблемное, причинно-аналитическое объяснение исторических феноменов и процессов на основе конкретного материала русской истории, вдохновила его учеников и последователей, составивших школу в отечественной историографии. В историографическом плане сегодня весьма важен вопрос о том, почему он обратился к синтезу истории и социологии, что послужило основой исторической социологии? Есть все основания полагать, что Ключевский как историк-социолог сформировался в уникальной интеллектуальной атмосфере, царившей в научной жизни России второй половины XIX века. Формирование его научных взглядов фактически совпало с процессом становления российской социологии. Это время характеризовалось большим интересом к О. Контю и влиянием его идей на русскую социальную мысль.

В XX ст. «история» в разных её значениях была объектом внимания не только со стороны самих историков, но и представителей других социально-гуманитарных наук. Всё чаще утверждалась мысль, что история не просто наука, а нечто более сложное. Так, говоря об истории, М. Фуко подчеркивал: «Место её (истории. – В. Г.) не среди гуманитарных наук и даже не рядом с ними; можно думать, что она вступает с ними в необычные, неопределённые, неизбежные отношения, более глубокие, нежели отношения соседства в некоем общем пространстве... История образует «среду» гуманитарных наук... Каждой науке о человеке она даёт опору, где та устанавливается, закрепляется и держится; она определяет временные и пространственные рамки того места в культуре, где можно оценить значение этих наук; однако, вместе с тем она очерчивает их точные пределы [12, с. 385].

Однако отношения между историографией и философской историей были сложными: одно развивалось без другого. Историография не слишком интересовалась тем, что происходит в философии истории, а последняя была сфокусирована на историографии XVIII–XIX вв., считая этот период пиком историографических достижений. В современный период историография довольно серьёзно размышляет над логикой и технологиями историописания. Сегодня историографы отводят центральное место дискурсивной практике историка. Развитие историографии носит кумуля-

тивный характер: историографический дискурс постоянно накапливает содержание. Наиболее важным для историографии является быстрое увеличение количества исторических интерпретаций. Историография ныне трактовку прошлого актуализирует в настоящем, она функционирует как самоценная и самодостаточная историческая дисциплина, как заместитель самой истории, и в этом состоит суть и назначение всех публикаций по истории [5].

Определённый интерес в этой связи представляет публикация Т. В. Мусиенко «Историография социологического подхода в микроаналитических исследованиях: история микродинамики Джонатана Тернера» [8]. Известно, что синтетическая теория эмоциональной микродинамики Тернера воплощает в единый теоретический конструкт идеи интерпретативных теорий (социального конструкционизма, структурализма и иных), а также концепции и подходы психодинамических теорий. Анализ литературных источников позволяет автору сделать вывод о том, что теория Тернера представляет сегодня одну из немногих теорий, содержащих наиболее полную научную интерпретацию социального взаимодействия на микроуровне, с одной стороны, и убедительную стратегию исследования субъективно-объективных аспектов микродинамики – с другой. Логика теории микродинамики заключается в самой стратегии теоретического осмысления проблемы, которая предлагает: 1) разграничение и выделение базовых свойств взаимодействий; 2) описание ключевых характеристик этих свойств; 3) спецификацию каузальных отношений микродинамических процессов; 4) использование результатов анализа каузальных связей для выдвижения соответствующих гипотез. Отличительной чертой теории микродинамики, отмечает автор, является сосредоточенность на процессуальных аспектах социального взаимодействия на микроуровне. В теоретической модели микродинамики отражен полный цикл микродинамических процессов, включающий мотивационную динамику, интерактивную динамику, процессы структурирования взаимодействия соответственно объективным условиям ситуации определяющих её макропроцессов. Теория Тернера может быть отнесена к разряду кумулятивных теорий, создаваемых на основе концептуального и теоретического синтеза. Теория микродинамики представляет собой знаковое для социологии явление. Она отражает характер и направленность тео-

ретических изысканий в этой области, отличающихся ориентацией на активный теоретический и многосторонний концептуальный синтез. Сам факт разработки теории такого типа свидетельствует о характере развертывания теоретических перспектив в современной социологии. Кроме того, это и свидетельство укрепления позиций и повышения статуса микросоциологических теорий в общей системе социальных наук.

Примером расширения направлений историографических исследований можно считать публикацию П. П. Змановского «Историография проблемы «социальная ответственность»» [4]. Теоретической основой проводимого исследования послужило изучение социологической, философской, психолого-педагогической и др. литературы. Анализ понятий «ответственность» и «социальная ответственность» показал, что у каждой социально-гуманитарной науки есть своё видение и подходы к рассмотрению этих понятий. Каждая область знания изучает ответственность в том преломлении, какое диктуется предметом исследования. По мнению автора статьи, лишь в середине XX столетия наметилось более широкое понимание ответственности, чем просто реакция на поступки, противоречие общественным нормам, стали исследоваться вопросы ответственности в зависимости от социального статуса и деятельности субъектов, при этом выделялись социальная, гражданская, профессиональная ответственность. В настоящее время социальная ответственность, отмечает исследователь, является важнейшим условием для позитивного развития, самореализации и самовыражения личности. Её значение заключается в обеспечении такого поведения общества, которое соответствует общественным интересам, выраженным в существующих социальных нормах.

Сегодня в отечественной историографии происходят постоянные поиски новых социологических измерений своего развития. Одна из методологических заявок на современное понимание историографического науковедения представлена в публикации А. Тимминса «Нормальная и экстраординарная история? Томас Кун и историография». Известно, что труды Т. Куна уже более полувека оказывают серьёзное влияние на множество дисциплин, не только естественно-научных, но и социально-гуманитарных. Главная работа Куна, «Структура научных революций», постоянно упоминается в ссылках как одна из самых значимых книг XX века [11].

Эта работа Куна, помимо важной для нас идеи о нормальной и экстраординарной науке, подчеркивает автор названной выше статьи, даёт нам множество других тезисов, заслуживающих пристального взгляда исследователей, не отрекающихся от методологической любознательности. Кун считал, что, формируя свои теории, философы науки должны обращаться к действительным данным науки в её развитии, а не формировать априорные теории о том, как она должна развиваться. Так, если мы начинаем смотреть на историографию последних лет, то видим, что подход логического позитивизма расплывается за поражение постмодернистского проекта требованием больше влиять на практику историографии.

Кроме того, в последних статьях Кун отмечал, что в некоторых отношениях его взгляд на науку «безусловно социологический». Но при этом он не даёт развития этой идее, что и заставило некоторых ученых утверждать, что «социологический подход к методологическим вопросам не получил большой поддержки со стороны Куна и его последователей и явно не приобретает и в дальнейшем той поддержки, на которую претендуют социологи». Однако, некоторые социологи (в частности, так называемая «Эдинбургская школа») начинают исследовать вопрос о «внешних» влияниях на развитие науки. Их подход можно легко перенести и на историографию. Социологический анализ различных эпизодов в развитии историографии показывает мотивы, которые заявляют о себе в деятельности историка. Большое число таких эпизодов взывает к реконструкции, к выявлению начал и концов. Даже те авторы, которые сознательно не принимают рамку социологии знания, всё равно учитывают в своих исторических описаниях меняющиеся политические обстоятельства. Одна из фундаментальных проблем, от которых терпит ущерб историография во все времена существования, отмечает А. Тимминс, это разрыв между теоретиками и практиками. Труд Куна, продолжает он, был попыткой преодолеть этот разрыв, и как бы там ни было, мы чувствуем, что в нашей дисциплине нужен кто-то сродни Куну, нам необходимо что-то вроде «социологии производства знания в историографии» [11].

Именно такому подходу привержена историография социологической науки. Как известно, историография социологической науки изучает историю накоплений социологических знаний, развития социологической мысли и методики

исследований, историю создания социологических трудов и биографии учёных, влияние явлений общественно-политической жизни на творчество социологов и воздействие социологической мысли на общественное сознание, историю научных учреждений, организации социологического образования и распространения социологических знаний.

Сегодня под историографией социологии исследователи понимают одновременно как: 1) научную дисциплину, которая изучает источниковедческую базу, состояние и динамику развития социологической науки; 2) совокупность литературных источников по проблемам истории и теории социологии; 3) процесс возникновения и развития социологического знания в целом.

Отсюда, основную задачу данной отрасли социологии историографы видят в выявлении содержания и характера историко-социологических воззрений в каждой отдельной социологической парадигме; раскрытие процесса формирования и развития истории социологии как самостоятельной дисциплины; выявление места и роли социологической науки в духовной, экономической, политической и социальной сферах жизни общества; исследование процессов накопления социологических знаний; регистрации определенной хронологической последовательности событий, совершившихся в процессе исторического развития социологической науки и т. д. В данном случае, речь идёт о новом структурном элементе социологического знания – метасоциология. Её объектом является не социальная реальность как таковая, и не способ получения самого знания, а социологическая наука, т. е. само социологическое знание.

Особое значение для историков социологии на современном этапе развития социологической науки приобретает источниковедческая проблема. Сегодня источниковедение отечественной и зарубежной социологии является наименее разработанной дисциплиной, что несомненно сказывается как на состоянии многих работ по истории социологии, так и на подготовке кадров молодых социологов. А особенно затрудняет постановку коренных вопросов практического историографического анализа социологического источниковедения. По своему характеру социологические источники можно разделить на письменные, устные, лингвистические, фото-, кинодокументы, этнографические и электронные носители информации. Однако существуют немалые трудности в решении вопроса, что

считать источником истории социологии? В отдельных ситуациях это могут быть не только социологические трактаты или статьи, но и произведения политэкономические, естественнонаучные, исторические, художественные, различные по форме и содержанию, если в них идёт речь об историко-конкретной форме предмета социологии. Отсюда, предметом историко-социологического источниковедения должно стать выявление закономерностей образования источников, отражения в них объективного процесса общественного развития, а также изучение практики функционирования источниковедения в системе социологического знания. Другими словами, источниковедение социологии должно заниматься выявлением и классификацией источников, установлением места и времени его появления, авторство источника, изучать содержание и его достоверность, соответствие приводимых данных социальной действительности.

Наконец, важно подчеркнуть и то, что для становления и развития историографии социологической науки крайне необходимы современные библиографические пособия: универсальные, ретроспективные, отраслевые, специальные и текущие социологические указатели. Сегодня фундаментальная и порой разноплановая социологическая литература настоятельно требует специального обобщения и изучения. Определенный вклад в разработку научной социологической библиографии внёс российский учёный Г. С. Батыгин [2]. В своих публикациях он достаточно подробно осветил сложившуюся каталогизацию социологической литературы, выявил появившиеся библиографические указатели, обозначил зарубежную библиографию по социологии. Безусловно, овладение стратегией библиографического поиска сократит исследователю время нахождения необходимой литературы, значительно повысит продуктивность и качество научного историко-социологического исследования. А главное, историограф социоло-

гической науки с помощью библиографии более качественно обозначит наиболее актуальные, мало разработанные темы, заслуживающие особого внимания для дальнейшего изучения и исследования.

Таким образом, в широком смысле слова историография социологии – это научная дисциплина, изучающая историю социологической науки, проверяет, насколько адекватно применяется научный метод при написании истории социологии, акцентируя внимание на авторе, его источниках, отделении фактов от интерпретации, а также на систематике, авторских социологических практик и на том, для какой аудитории написана данная работа.

Выводы.

В целом, подводя итог краткого анализа степени изученности использования новых подходов и способов историографических исследований, следует отметить, что в настоящее время присутствует заметный интерес к таким проблемам. Прогресс в историографии – это рост исторических работ, которые не могут быть отвергнуты, забыты спустя время и после смены парадигм. Развитие историографических исследований носит кумулятивный характер: историографический дискурс постоянно накапливает содержание. В то же время, присутствующие в современной историографии литературные источники по изучаемой проблеме, страдают отсутствием в них описания опыта и организации исследовательской деятельности, подготовки специалистов в этой отрасли, защиты научных диссертаций. Кроме того, в отечественной социологической литературе по-прежнему остаются не обозначенными предметная область изучения, методы историографических исследований. Проблемной задачей остаётся и освещение понятий историко-социологическая рефлексия, историография социологии, источниковедение и другие категории, термины социологической науки.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Алиева Д. Я. Историографическая рефлексия в современной социологии / Д. Я. Алиева // Социол. журнал. – 1995. – № 4. – С. 50-68.
2. Батыгин Г. С. Библиография социологической литературы / Г. С. Батыгин // Социол. журнал. – 1994. – № 4. – С. 153-174.
3. Городяненко В. Г. Социология: источниковедение и историография знания / В. Г. Городяненко. – Днепропетровск: ДНУ, 2003. – 356 с.
4. Змановский П. П. Историография проблемы «социальная ответственность» / П. П. Змановский – Режим доступа: <http://journal.org/articles/2012/ped15/html>
5. Иллерицкая Н. В. Современная историография: прогнозы на будущее / Н. В. Иллерицкая // Будущее нашего прошлого: материалы научн. конф. Москва, 15-16 июня 2011 г. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2011. – С. 152-159.
6. Карпов В. Українська історіографія соціології музею / В. Карпов, Т. Куцаєва. – Режим доступу: <http://www.academia.edu/27858712/>

7. Кун Т. Структура наукових революцій / Т. Кун. – Київ: Port-Royal, 2001. – 228 с.
8. Мусиенко Т. В. Историография социологического подхода в микроаналитических исследованиях: теория микродинамики Джонатана Тернера / Т. В. Мусиенко. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/373/55/>.
9. Попов А. С. Социологическая методология отечественной истории: Историографические очерки / А. С. Попов. – Пенза: Гос. ун-т им. В.Г. Белинского, 1999. – 76 с.
10. Социологическое направление историографии. – Режим доступа: <http://bib.social/gosudarstva-prava-istoriya/sotsiologicheskoe-napravlenie-istoriografii-52754.html>.
11. Тимминс А. Нормальная и экстраординарная история? Томас Кун и историография / А. Тимминс. – Режим доступа: <http://gefter.ru/archive/5974>.
12. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – СПб., 1994. – 389 с.
13. Школа Ключевского, синтез истории и социологии в российской историографии. – Режим доступа: <http://dissercat.com/content/shkola-klyuchevskogo-sintez-istorii-i-sotsiologii-v-rossiiskoi-istoriografii>.

REFERENCES

1. Alieva, D.Ya. (1995). Istoriograficheskaya refleksiya v sovremennoy sociologii [Historiographic Reflection in Modern Sociology]. *Sociologicheskij zhurnal*, 4 [in Russian].
2. Batyutin, G.S. (1994). Bibliografiya sociologicheskoy literatury [Bibliography of sociological literature]. *Sociologicheskij zhurnal*, 4 [in Russian].
3. Gorodyanenko, V.G. (2003). *Sociologiya: istochnikovedenie i istoriografiya znaniya* [Sociology: source study and historiography of knowledge]. Dnepropetrovsk: DNU [in Russian].
4. Zmanovskiy, P.P. (2012). *Istoriografiya problemy «socialnaya otvetstvennost»* [Historiography of the problem of «social responsibility»]. Retrieved from: <http://journal.org/articles/2012/ped15/html> [in Russian].
5. Illerickaya, N.V. (2011). Sovremennaya istoriografiya: prognozy na budushee [Modern historiography: predictions for the future]. *Budushee nashogo proshlogo – Future of our past: Proceedings of the scientific conference*. Moscow: RGGU [in Russian].
6. Karpov, V., & Kuczayeva, T. *Ukrayins'ka istoriografiya sociologiyi muzeyu* [Ukrainian historiography of the sociology of the museum]. Retrieved from: <http://www.academia.edu/27858712/> [in Ukrainian].
7. Кун, Т. (2001). *Struktura naukovy`h revolyucij* [The structure of scientific revolutions]. Kiev: Port-Royal [in Ukrainian].
8. Musienko, T.V. *Istoriografiya sociologicheskogo podhoda v mikroanaliticheskikh issledovaniyah: teoriya mikrodinamiki Dzhonatana Ternera* [Historiography of the sociological approach in microanalytical studies: Jonathan Turner's theory of microdynamics]. Retrieved from: <http://credonew.ru/content/view/373/55/> [in Russian].
9. Popov, A.S. (1999). *Sociologicheskaya metodologiya otechestvennoy istorii: Istoriograficheskie ocherki* [Sociological methodology of Russian history: Historiographical essays]. Penza: GU imeni V.G. Belinskogo [in Russian].
10. Sociologicheskoe napravlenie istoriografii [Sociological direction of historiography]. Retrieved from: <http://bib.social/gosudarstva-prava-istoriya/sotsiologicheskoe-napravlenie-istoriografii-52754.html> [in Russian].
11. Timmins, A. *Normalnaya i ekstraordinarnaya istoriya? Tomas Kun i istoriografiya* [A normal and extraordinary history? Thomas Kuhn and historiography]. Retrieved from: <http://gefter.ru/archive/5974> [in Russian].
12. Фуко, М. (1994). *Slova i veschi: Arheologiya gumanitarnykh nauk* [Words and things: Archeology of the humanities]. St. Petersburg [in Russian].
13. *Shkola Klyuchevskogo, sintez istorii i sociologii v rossiyskoy istoriografii* [Klyuchevsky School, synthesis of history and sociology in Russian historiography]. Retrieved from: <http://dissercat.com/content/shkola-klyuchevskogo-sintez-istorii-i-sotsiologii-v-rossiiskoi-istoriografii> [in Russian].

Городяненко Виктор Георгиевич

Доктор исторических наук, профессор
Днепропетровский национальный университет имени
Олеся Гончара
49010, г. Днепр, просп. Гагарина, 72

Email: vgorod@hello.dsu.dp.ua

Gorodyanenko Viktor

Doctor of Historical Sciences, Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Цитування: Городяненко В. Г. Историографические подходы и способы познания социологической науки / В. Г. Городяненко // Научно-теоретический альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 70-76.

Citation: Gorodyanenko, V.G. (2018). Istoriograficheskie podhody i sposoby poznaniya sotsiologicheskoy nauki [Historiographic approaches and methods of sociological science]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 70-76.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 07.10.2018

Наукова спадщина М. С. Грушевського та її значення для становлення соціологічної теорії в Україні

Ніколенко В. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті в контексті застосування панорамного погляду на проблемну ситуацію висвітлено певні аспекти соціологічного та політологічного спадку М. С. Грушевського. Закцентовано на питаннях його невтомної державотворчої, націєтворчої, просвітницької, викладацької, літературної, науково-дослідної праці. Відзначено актуальність соціально-політичних теорій вченого для осмислення сучасного етапу життєдіяльності українського суспільства. На тлі багатоаспектних наукових досліджень М. С. Грушевського виокремлено певні ідеї, які мають непересічне значення для розвитку, з одного боку, державних інститутів і громадянського суспільства в Україні, а з іншого – організації науки. Передусім, ідеться про важливі ідеї суверенітету, незалежності Української держави, політичного устрою країни, конституціоналізму, національної злагоди, єдності українських земель, високої політичної культури, демократизму, функціонування української мови, взаємодії еліти та пересічного громадянина, соціального характеру українського суспільства, стадійності розвитку соціуму, ролі жінки у суспільних відносинах, відродження національної освіти, духовних орієнтирів української молоді, соціально-економічного розвитку країни, піклування про найменш захищені соціальні верстви тощо. Водночас виокремлено інтерес вченого до деяких загальнотеоретичних соціологічних питань («Що таке суспільство, які закони його прогресу?», «Чи можливо досліджувати соціум за допомогою об'єктивних методів, а також дихотомії індивідуального та колективного, біологічного та соціального, диференціації й інтеграції форм суспільного життя?»). Зроблено наголос на схвальному ставленні М. С. Грушевського до класичної української літератури, яку він вважав міцним фундаментом для відродження національної освіти і культури.

Ключові слова: *суверенітет; незалежність Української держави; європейська країна; демократія; конституціоналізм; освіта; українська мова; українська література; культура; соціальний характер; громадянське суспільство; технократія; соціально-економічний розвиток; соціологія*

The scientific heritage of M. S. Grushevsky and its significance for the formation of the sociological theory in Ukraine

Nikolenko V. V., The Oles Honchar Dnipro National University

In the article, using a panoramic view of the problem situation, certain aspects of M. S. Grushevsky's sociological and political science heritage are presented. Attention is focused on the issues of his tireless state-building, educational, teaching, literary, research activities. The emphasis was placed on the relevance of the socio-political theories of the scientist for comprehending the contemporary stage of the life activity of Ukrainian society. In the context of scientific research of M. S. Grushevsky identified some ideas that are of great importance for the development, on the one hand, of state institutions and civil society in Ukraine, and on the other – the organization of science. First of all, we are talking about important ideas of the sovereignty, independence of the Ukrainian state, the political structure of the country, constitutionalism, national agreement, the unity of Ukrainian lands, high political culture, democracy, the functioning of the Ukrainian language, the interaction of the elite and the average citizen, the social character of Ukrainian society, the development of society, the role of women in social relations, the renaissance of national education, moral orientations of Ukrainian youth, socio-economic development of the country, care for the least well off strata of the population. At the same time, the researcher's interest in some general theoretical sociological questions was noted – What is society, what are the laws of his progress? Is it possible to explore society with the help of objective methods, the dichotomy of individual and collective, biological and social, differentiation and integration of forms of social life? M. S. Grushevsky's approval of classical Ukrainian literature was noted, which he considered a strong foundation for the development of national education and culture.

Keywords: *sovereignty; independence of the Ukrainian state; European country; democracy; constitutionalism; education; Ukrainian language; Ukrainian literature; social character; civil society; technocracy; socio-economic development; sociology*

Научное наследие М. С. Грушевского и его значение для становления социологической теории в Украине

Николенко В. В., Днепропетровский национальный университет имени Олеса Гончара

В статье с помощью использования панорамного взгляда на проблемную ситуацию представлены определенные аспекты социологического и политологического наследия М. С. Грушевского. Акцентируется внимание на вопросах его неустанной государственно-строительной, просветительской, преподавательской, литературной, научно-исследовательской деятельности. Сделан акцент на актуальности социально-политических теорий ученого для осмысления современного этапа жизнедеятельности украинского общества. В контексте научных исследований М. С. Грушевского выделены некоторые идеи, которые имеют большое значение для развития, с одной стороны, государственных институтов и гражданского общества в Украине, а с другой – организации науки. Прежде всего, речь идет о важных идеях суверенитета, независимости Украинского государства, политического устройства страны, конституционализма, национального согласия, единства украинских земель, высокой политической культуры, демократизма, функционирования украинского языка, взаимодействия элиты и среднестатистического гражданина, социального характера украинского общества, стадийности развития социума, роли женщины в общественных отношениях, организации науки, возрождения национального образования, духовных ориентиров украинской молодежи, социально-экономического развития страны, заботы о наименее защищенных слоях населения. Вместе с тем отмечен интерес ученого к некоторым общетеоретическим социологическим вопросам («Что собою представляет общество, какие законы его прогресса?», «Возможно ли исследовать общество с помощью научных, объективных методов, а также дихотомии индивидуального и коллективного, биологического и социального, дифференциации и интеграции форм общественной жизни?»). Отмечено одобрительное отношение М. С. Грушевского касательно классической украинской литературы, которую он считал крепким фундаментом возрождения национального образования и культуры.

Ключевые слова: суверенитет; независимость Украинского государства; европейская страна; демократия; конституционализм; образование; украинский язык; украинская литература; социальный характер; гражданское общество; технократия; социально-экономическое развитие; социология

Постановка проблеми.

На тлі бурхливих процесів суспільного життя, інституціоналізації соціального пізнання та гуманітаристики в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя на особливу увагу заслуговують безліч непересічних особистостей. Природно, що серед видатних постатей українського народу назавжди залишиться ім'я Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) – державного діяча, вченого, який мав енциклопедичні знання, активно займався політичною діяльністю і доволі евристично її досліджував. У багатьох містах України є вулиця або установа, що носить його ім'я. Так, у Києві на його честь названо не лише одну з центральних вулиць, але й Інститут української історіографії і джерелознавства НАН України. Слід згадати й про один із відомих і популярних київських музеїв, експозицію якого присвячено життю і творчості батька української державності та патріарха вітчизняної історичної науки. Вважаємо, що й досі актуальними залишаються комплексні розвідки у царині висвітлення певних аспектів творчої спадщини науковця.

Аналіз досліджень і публікацій.

Якщо історичний вимір наукової творчості М. С. Грушевського вже досліджено доволі розлого, натомість його соціологічний і політологічний спадок все ще заслуговує на пильну увагу. Власне, у бібліографічному огляді цієї проблематики доводиться виокремлювати нечисленні праці вітчизняних дослідників, які здебільшого вивчають історію соціологічної думки в Україні загалом (див., наприклад: [9; 16]) або статті про М.С. Грушевського в енциклопедіях та уривки з його праць у хрестоматіях.

Мета дослідження – проаналізувати величезний внесок М. С. Грушевського у розвиток соціального пізнання та панорамно висвітлити його соціологічні погляди на політичний вимір організації життя й інших сфер функціонування українського соціуму. З огляду на це варто ще раз звернутися до вже класичної наукової спадщини видатного вченого. Крім того, така постановка питання дозволить більш глибоко осмислити деякі соціально-політичні процеси у вигляді насамперед суспільного феномену. Хоча, звичайно, у межах однієї статті ми не претендуємо на абсолютно вичерпний аналіз цієї проблемної ситуації.

Виклад основного матеріалу.

У всьому світі М. С. Грушевського по праву сприймають як видатного громадсько-політичного діяча, історіографа, соціолога, етнолога, літературознавця, фольклориста, публіциста, педагога-просвітника, одного з організаторів і засновників Центральної Ради, навіть інколи називають українським Вашингтоном або всеукраїнським Геродотом. До того ж М. С. Грушевського часто згадують як першого Президента України, але варто відзначити, що на той час формально такої посади не передбачала ані Конституція, ані інші законодавчі акти Української держави. Утім найближчі соратники у неформальних розмовах інколи називали його саме Президентом [1, с. 135].

Прикметно, що з огляду на велике прагнення до навчання, природну обдарованість, вагомий внесок у розвиток науки та процеси державотворення М. С. Грушевський відомий як славетний випускник Університету Св. Володимира у Києві (нині Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка), де у 1890 р. він закінчив історико-філологічний факультет. М. С. Грушевський виявляв неабиякі здібності до навчання, тож не дивно, що вже на початку 90-х рр. ним була розпочата величезна наукова робота, до якої активно долучалась студентська молодь. У 1894 р. його було обрано професором кафедри всесвітньої історії Львівського університету. Із 1897 по 1913 рр. очолював Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові [2, с. 168], яке виконувало роботу, мабуть, співвідносно з роботою Академії наук. У 1906 р. став почесним професором Харківського університету [3, с. 369]. Згодом, у 1908 р., керував «Товариством вчителів вищих шкіл». До речі, можна довго перераховувати подібні його посади та відзнаки. Загалом цілком природно, що невтомна праця вченого на педагогічній і науковій ниві залишила нам грандіозну спадщину, яка налічує близько двох тисяч робіт. З-поміж основних варто виокремити такі: «Нариси історії українського народу», «Ілюстрована історія України», «На переломі», «На порозі нової України» (яку сам називав «політичним заповітом»), «Українська самостійність і її історична необхідність», «Вільна Україна», «Початки громадянства (генетична соціологія)», «Про українську мову та українську справу», «Наша школа», «Історія української літератури», «Хто такі Українці і чого вони хочуть» і т. ін. Науковий доробок М. С. Грушевського – це справжня скарбниця з українознавства.

Доцільно зауважити про його приязні стосунки із багатьма видатними постатями того часу. Так, він товаришував з І. Франком, «залучив його до співпраці з приводу систематичного вивчення історії України. Разом вони видавали «Літературно-науковий вісник» (Львів, 1898–1905, Київ, 1905–1907)» [4, с. 233]. Характерно, що І. Франко називав Михайла Сергійовича «видатним рушієм національної ідеї» [1, с. 132]. Видається доволі цікавим той факт, що разом зі своїми соратниками – представниками цього наукового осередку, вони були і завсідниками відомої львівської кав'ярні «Монополь» (площа Міцкевича, 8), де мали окремий столик і можливість відпочивати, спілкуватись за горнятком запашної кави [5, с. 122]. Мабуть, не випадково кажуть, що популяризація кавових напоїв у Європі свого часу посприяла гостроті думки народних мас та, ймовірно, вплинула на процеси зростання соціально-політичної та творчої активності населення і непересічних особистостей зокрема.

Важливими ідеями М. С. Грушевського, які впливали на його громадсько-політичну позицію, були ідеї примату народу, національної злагоди, поваги до людської гідності, побудови демократичного суспільства, єдності українських земель, суверенітету і незалежності Української держави. Важливо відзначити, що М. С. Грушевський протягом національно-визвольної революції початку ХХ ст. стояв у витоків проголошення незалежної Української держави, ототожнюючи її із сучасною правовою європейською країною, де має місце увага до прав і свобод як пересічного громадянина, так і національних меншин [6, с. 87]. Симптоматично, що Михайло Сергійович був і залишається символом нашої державності, видатним теоретиком і практиком політичного життя, який дотримувався високих моральних принципів. Зокрема, він ніколи не вдавався до «закулісних ігор», вважав українець небезпечним не знати власної історії та підміняти науковий аналіз політично заангажованими судженнями. Всупереч традиціям історіографії іноземних держав читав авторський курс з історії України. Послідовно й аргументовано науковець «...відстоював ідеї самостійного історичного розвитку українського народу, окремішнього від своїх сусідів як походженням, так і політичним, господарським, культурним життям» [4, с. 233]. Відомий історик вбачав нашу окремішність у самодостатності характеру, багатомістовій філософсько-психологічній і культурній суверенності [7, с. 12]. Крім того, він неодноразово наголошував, що українці

справедливо прагнуть повноцінної політичної, соціально-економічної, культурно-мистецької суверенності, яку здатна забезпечити та гарантувати лише повноцінна державність нації [7, с. 13]. Тож і в лекціях, і у політичних виступах на основі глибокого наукового аналізу він постійно підкреслював, що прагнення й ідеали народу можуть бути реалізовані лише в соборній національній державі [8, с. 64]. З огляду на це В. Винниченко писав, що М. С. Грушевський «... встановив науки, точні підстави нашої державності» [9, с. 64].

На тлі процесів національно-визвольного руху вчений приділяв значну увагу питанням затвердження національної символіки, розвитку конституціоналізму. Прикметно, що саме під його керівництвом 29 квітня 1918 р. було розроблено та прийнято Конституцію Української держави. «За задумом її авторів, Україну проголошували суверенною демократичною республікою, у якій громадянам гарантовано широкі права і свободи» [1, с. 135]. Передбачалось, що законодавчим органом мають бути Всенародні Збори, а виконавчим – Рада народних міністрів [1, с. 135]. Саме за ініціативи М. С. Грушевського у Коростені гербом України було затверджено Тризуб, поширення якого на українських землях пов'язують з епохою князя Володимира. Сьогодні подекуди говорять, що Тризуб асоціюється із духовною свободою – мораллю, економічною свободою – забезпеченістю, фізичною свободою – здоров'ям.

Зважаючи на панорамний стиль мислення і наявність енциклопедичних знань, М. С. Грушевський осмислював питання державного будівництва у більш широкому суспільному контексті. Принагідно підкреслював рівнозначність політичних, державних, економічних, культурних, етнічних чинників у процесах організації національного життя. На його думку, інтелектуальна, економічна та політична історії нашого народу тісно переплетені між собою, тому нехтування кожним із цих складників може призвести до спалахів соціальної турбулентності, виявів національної кризи тощо. Важливо зазначити, що науковець був послідовним противником морального і політичного індиферентизму та соціального абсентеїзму, принципу «моя хата скраю», тож закликав українців брати активну участь у громадсько-політичному житті. З огляду на це він справедливо вважав наукові дослідження значущим обґрунтуванням подальшої ефективної політичної діяльності.

Як стверджують експерти, М. С. Грушевський сам був напрочуд демократичною людиною та пропагував демократичну сутність української нації [10, с. 510], яку органічно пов'язував з ідеями розвитку громадянського суспільства. У цьому контексті демократію він сприймав насамперед як народовладдя. Застосовуючи ретроспективний метод, М. С. Грушевський уважно аналізує ранній соціально-політичний устрій України. У подальшому науковець зауважував «...появу та розвиток, по суті, демократичних конституційних принципів керівництва козацькою республікою: виборності та колегіальності адміністрації, широкої участі в керуванні народними масами, які мали право в будь-яку історичну мить вимагати від гетьманів і старшини звіт про їхню діяльність, а також усунути з посад і піддати суворій карі» [1, с. 132]. Загалом М. С. Грушевський неодноразово говорив про козацько-гетьманську державу як про велике творіння українського народу. Згідно з його логікою до важливих ознак демократії, які він поступово конкретизує у своїх працях, здебільшого належить «рівноправність всіх громадян, незалежно від стану, статі, національності, віросповідання перед законом; відміна будь-яких цензів; загальне, рівне, безпосереднє, таємне виборче право; надання виборчого права жінкам; право законодавчої народної ініціативи; право проведення всенародного референдуму; право меншостей бути представленими у законодавчому органі» [11, с. 139]. Отже, демократія для науковця – це, напевно, і набір означених, а також інших емансипативних цінностей, і метод урядування, заснований на таких цінностях і такий, що сприяє їх поширенню публічним простором. Хоча, як зауважує вчений, реальність інколи йде всупереч бажаним демократичним зразкам. Зокрема, він говорить про окремих політиків того часу, які з метою прийти до влади подекуди опановують витончені технології, що надають можливість, прикриваючись демократичними гаслами, маніпулювати народним інтересом.

Із приводу політичного устрою держави М. С. Грушевський схилився до ідеї ефективної центральної влади, заснованої на принципах дієвого місцевого самоврядування, підтримував ідею української політичної нації, де кожній національній меншості мають бути надані рівні права. Доволі часто, застосовуючи компаративний метод, він зауважував більш демократичний політичний устрій нашого народу, порівняно з іншими, несприйняття ним деспотизму, ро-

зуміння протилежних думок. Науковець із задоволенням підкреслював лояльність до людини правової системи, особливо у зіставленні з іншими країнами, водночас застерігаючи від деструктивних виявів національного нарцисизму, хвалькуватості, самозакоханості [12, с. 19]. Так, голова Центральної Ради доходить до формулювання Української національної ідеї, що включає у себе, як мінімум, чотири цінності: народовладдя, егалітаризм, справедливість і, звичайно ж, свободу.

У відносинах держави й особистості М. С. Грушевський говорив про обов'язки не лише країни перед громадянином, але й кожного українця перед своєю батьківщиною. У цьому аспекті його, напевно, можна порівняти з одним із найпопулярніших американських політиків – Д. Ф. Кеннеді, який неодноразово виголошував вже загальновідоме твердження: «Не запитуйте, що саме Америка зробила для Вас. Натомість запитайте себе, що Ви зробили для Америки». Схожа думка, але в інтерпретації голови Центральної Ради звучала так: «Не брати від держави або громади якнайбільше, а давати їй якомога щедріше – це повинно бути предметом амбіцій, завданням і успіхом життя» [13, с. 35]. Водночас доцільно додати, що «всією своєю діяльністю М.С. Грушевський намагався реалізувати ідею високої відповідальності керівників за результати своїх дій» [1, с. 135] і, як наслідок, у явних контраверсіях і латентних конфліктах між народом і владою завжди покладав провину на представників владних інститутів.

Окремо варто сказати про визначення М. С. Грушевським зовнішньополітичного вектора нашої країни. Так, зважаючи на близькість способу життя та господарювання вчений доводив, що український народ належить до західної культури. «Український народ належить до західно-європейського, чи коротше сказати – просто-таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язували українське життя з західним, а й самим складом народного характеру» [14, с. 19]. Безсумнівно, політик орієнтував Україну на Захід, але відзначав, що для прокладання власного шляху кожне відкрите суспільство має застосувати необхідне із багатьох джерел. Крім того, він підкреслював важливі прикмети українського соціального характеру, а саме: високий розвиток власної гідності та пошанування гідності інших, дотримання правил етикету й гарних манер, чистота, порядок, краса і цінності життя [13,

с. 780]. Водночас М. С. Грушевський виокремлював інтернальний тип особистості, доволі поширений в українському суспільстві. Загалом він справедливо вважає, що такі чесноти дуже близько співвідносні з європейською системою цінностей, зокрема німецькою, «з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму; в іншому – до романської – наприклад, ...потягом до форми, елегантності, бажанням увести в усе красу, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя» [13, с. 780]. З огляду на це М. С. Грушевський активно виступав за вивчення в українських школах англійської, французької, італійської, німецької, іспанської мов і прагнув утвердити хоча б одну з них як обов'язковий елемент професійної діяльності держслужбовців. Крім того, він закликав до негайного впровадження академічного обміну студентською молоддю, громадськими діячами, перспективними вченими із європейськими країнами.

Попри абсолютну підтримку західної орієнтації Михайло Сергійович не сприймав будь-яких крайнощів. Цілком природно, що вчений високо цінував національний колорит і традиції українського народу. «Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне, – писав він, – з місцевих і власних задатків і засобів, ніж уложитися в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духовної, а навіть і матеріальної культури та технічного навчання наші люди повинні брати з усіх країн те, що може здатись корисним – у Швейцарії, Бельгії, Швеції, Франції, Англії, а особливо – в Америці» [13, с. 23]. Крім того, науковець доволі точно спрогнозував зростання політичного, економічного та культурного впливу Америки серед країн світу. Проте, знову ж таки, загальний підхід М. С. Грушевського, зважаючи на критичний погляд стосовно різних речей, ґрунтувався на несприйнятті будь-яких абсолютних шаблонів людського розвитку, бо він, напевно, як ніхто інший усвідомлював, що їх просто не існує. Адже сучасна історія свідчить, що до цінностей розвинутої демократії та вільного ринку кожен народ ішов власною тернистою дорогою, більше того, торував цей непростий шлях протягом багатьох століть.

Слід зауважити, що М. С. Грушевського також відзначають як відомого й талановитого педагога-просвітника. У 1903 р. він читав лекції з української історії в Парижі (на той час провідний осередок не лише європейської, але й

світової соціологічної думки). Як лектор, учений і громадсько-політичний діяч відвідував Лондон, Берлін, Лейпциг, Прагу й інші розвинуті міста Європейського континенту. У період 1919–1924 рр. через турбулентні соціально-політичні процеси змушений був емігрувати, у результаті чого продовжив свою професійну та педагогічну діяльність уже за кордоном. Так, у Відні він заснував Український соціологічний інститут (8 жовтня, 1919), де серед інших запрошених, які займалися дослідницькою, культурно-просвітницькою, видавничою та лекторською діяльністю, працював і його колега – В. Липинський. До головних цілей інституту належало поширення інформації світовою спільнотою (зокрема, серед американців і європейців) про українців, вітчизняну літературу, соціальні рухи в Україні, а також розробка ідей щодо інтеграції, консолідації українського суспільства, популяризації соціологічної науки загалом. Подекуди сам М.С. Грушевський називав себе істориком-соціологом. Його соціологічні погляди формувались переважно під впливом популярного на той час позитивізму. Так, науковець наголошував на необхідності контекстуальності пізнання соціально-політичних процесів, застосуванні компаративного та ретроспективного (у минулому – регресивного) методів на тлі міждисциплінарного підходу, відстоював пріоритет застосування наукової термінології над публіцистичним стилем [8, с. 60]. Цікаво, що М.С. Грушевський безпосередньо спілкувався з Е. Дюркгеймом та особливу увагу зосереджував на його працях стосовно соціальної солідарності, правил соціологічного методу. Крім того, він симпатизував ідеям органістичної соціології Г. Спенсера (хоча й відзначав спрощеність такого порівняння), зважав на ідеї позитивістської соціології О. Конта, а також концепції Л. Леві-Брюля, В. Вундта, Д. Дьюї. Водночас учений не зупинявся у своїх роздумах щодо політичної й економічної свободи, специфіки соціального характеру. Усвідомлюючи надбання світової ліберальної та демократичної думки, він приділяв велику увагу питанням економічно активного населення, нагальним проблемам формування середнього класу, удосконалення функціонування сімейно-шлюбних відносин. До того ж у вимірі ретроспективного контексту М. С. Грушевський досліджував дихотомію індивідуального та колективного, біологічного та соціального, диференціацію й інтеграцію форм суспільного життя і т. ін. Зокрема, ідеї соціальної узгодже-

ності, взаємопорозуміння, гуманізму, поваги до прав інших національностей, які він пропагував протягом всього життя, на його думку, повинні домінувати над ідеями конфліктної парадигми як основи для розвитку соціуму [15, с. 20]. Тож у своїй методології соціальних змін науковець віддавав перевагу процесам органічної модернізації, заснованим на громадській думці, настроях населення, менталітеті, соціальних практиках і т. д. У таких процесах, на його глибоке переконання, рушієм трансформацій, їх постійним двигуном має виступати насамперед народ.

М. С. Грушевського по праву вважають засновником «генетичної соціології», мета якої – дослідити передумови походження суспільства, еволюцію різноманітних форм людського життя та виокремити у цьому процесі соціально-типові закономірності. М. С. Грушевський у власних студіях, присвячених дослідженню сутності суспільства, здебільшого зосереджував увагу на стадійності цього розвитку. Його починала біологічна стадія (початкові етапи антропосоціогенезу), продовжувала психологічна (релігійні вірування, очікування тощо) та завершувала економічна (індустріальна революція та диференціація праці). Очевидно, протягом усієї історії людства означені стадії зумовлюють зміни в соціумі з різним ступенем впливу. З огляду на це учений виділяє такі «діяльні в суспільстві закони-тенденції, як самоохорона роду, постійна диференціація, спадковість, виживання найбільш пристосованих (біологічні), наслідування і вибір (психологічні), залежність попиту та пропозиції, поділ праці (економічні)» [16, с. 125]. Дотримуючись соціологічного підходу, він прагнув до виокремлення у суспільно-політичному житті не того, що «мерехтить», а того, що «триває», беручи до уваги багатогранний аналіз соціальних фактів.

Світовий масштаб постаті Михайла Сергійовича, напевно, далеко не в останню чергу зумовлений відносинами, які склались у нього з українською літературою. Усе своє життя він захоплювався читанням книжок, посилено займався самоосвітою і як справжній науковець ще з дитинства почав вести щоденник. Цікавився, зокрема, поезією. Прикметно, що яскрава українська природа, героїчна історія, висока культура та неповторні традиції рідного народу залишили в його душі незабутні враження на все життя. Крім того, науковець вважав вітчизняну літературу, мову, культуру важливим історичним явищем, родючим тлом для пізнання соціальних

відносин і процесів, а також одним із основних чинників національного відродження країни. «Свій науково-методологічний підхід до побудови концепції історії української літератури М. С. Грушевський називав «соціологічним», сприймаючи літературу як ключ до пізнання соціального життя суспільства, що, зокрема, передбачало і вивчення художньої форми як важливого культурно-історичного явища» [10, с. 510]. Сьогодні його справедливо вважають європейським ученим, глибоко обізнаним з європейською культурою, що становить необхідну передумову для дослідження у предметній сфері української писемності та фольклору [7, с. 9]. Адже «ще М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка поставили українську літературу в органічно-широкий контекст духовної культури Заходу» [7, с. 23]. На цьому тлі М. С. Грушевський підкреслював історичну традицію вітчизняної художньої писемності, створеної мовою рідною, зрозумілою, народною. Водночас він цінував у інших письменників легкий стиль, літературну мову, «щоб оповідання тягнулося гладенько» [17, с. 113]. Власним прикладом за допомогою лекцій, диспутів, конференцій учений намагався максимально розширити застосування української мови, чудово усвідомлюючи її націєтворчу місію. На вітчизняному творчому тлі виокремлював І. Котляревського та його «Енеїду», вірші Гулака-Артемівського, оповідання Квітки-Основ'яненка. Звичайно, із захопленням відзначав унікальні здібності та світовий масштаб постаті Т. Шевченка. До того ж акцентував увагу на працях П. Куліша, М. Костомарова, М. Вовчка, Ю. Федьковича. Виокремлював писемну спадщину І. Нечуй-Левицького, П. Мирного, О. Кобилянської, В. Стефаника, В. Винниченка, І. Франка, Лесі Українки, В. Самійленка, Г. Чупринки тощо. Не залишив поза увагою театральні комедії та драми за мотивами відомих творів М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького.

Отже, М. С. Грушевський підкреслював глибоку та розлогу літературну традицію українського народу, наявність його талановитих авторів, що являє собою міцний фундамент для розвитку національної освіти і культури.

Учений особливо піклувався про поширення грамотності серед українського народу, що було лейтмотивом усієї його творчості. Зокрема, він порушував «питання про ефективність (писати, читати) сільського (народного) навчання дітей у школі. Говорив про необхідність навчання саме

українською мовою» [14, с. 19]. Більше того, науковець закликав до створення та відкриття українських загальноосвітніх і профільних центрів, університетів, гімназій, шкіл і т. ін. На його думку, національне шкільництво має зосереджуватися, серед іншого, на питаннях відповідальності перед природою, власною країною, а також історії народу, його мистецтва, побутових традицій, поваги до особистості, родини, авторитету батьків, пам'яті предків, взаємодопомоги, злагоди тощо. Загалом оздоровлення суспільства, на думку М. С. Грушевського, варто починати передусім з оздоровлення родини [18; с. 92]. Тож не дивно, що великий учений особливо переймався через дефіцит освіченості широких верств населення, насамперед сільського. Напевно, через брак інтелектуального капіталу (бо успішна нація – це освічена нація), прозорливості, превентивного стилю мислення як у минулому, так і зараз нам все ще не вистачає високої політичної культури, як наслідок, окрема частина електорату подекуди віддає свої голоси за популістів і «гречкосіїв». Адже сьогодні всім відомо, що без високої політичної, економічної, гуманітарної культури абсолютно неможливо реформувати суспільство згідно з визнаними світовими стандартами.

До речі, за участі М. С. Грушевського видавали доволі великим накладом ілюстрований щотижневик «Село», де різні соціальні групи (громадсько-політичні діячі, інтелігенція, купці, середня верства) порушували та жваво обговорювали доленосні питання розвитку української провінції, школи, сільського життя тощо. Саме село у порівнянні з містом М. С. Грушевський вважав тим осердям, де найвиразніше наявні життєдайні сили нації, де час найменше пошкодив її справжні народні символи, світогляд, обрядовість, повсякденні практики, моральні цінності. Тому особливу увагу у власних наукових студіях він зосереджував на питаннях повноцінного розвитку селянства, підкреслюючи його вагоме значення у процесах відродження нації. Водночас Михайло Сергійович застерігав від гіпертрофованого акцентування лише на питаннях гуманітаристики та нехтування технократичним мисленням, наполягаючи на необхідності появи професійних адміністраторів, фінансистів, економістів, знавців військової та морської справи, техніків різних категорій. Усі ці чинники науковець вважав необхідними елементами успішного будівництва політичного, економічного та соціального ладу. Інакше ка-

жучи, він зазначав, що дієва, функціональна Конституція держави цінніша за видатну поему, а гарний земельний закон має посісти у нашій національній бібліотеці чільне місце разом із геніальними творами Т. Г. Шевченка [13, с. 26-27]. «Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її» [13, с. 27], – виголошував великий вчений. Окрім того, принагідно згадаємо посвяту М. С. Грушевського, яку він зробив своєрідною передмовою до «Історії української літератури», а саме: «Українському народові показати себе таким же сильним в ділі, яким показав у слові» [7, с. 10]. На його думку, «...коли буде утворена ця економічна база, можна буде дати більше уваги й культурі краси, щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька» [13; с. 31]. Як бачимо, величезну увагу вчений зосереджував на пошуках методів і практик підвищення економічного, фінансового добробуту пересічного українця, звичайного домогосподарства, розвитку продуктивних сил нації загалом. «Повинен бути піднятий загальний матеріальний рівень життя, не тільки духовна культура. Люди мусять і набрати охоту жити по людськи, і мати до того змогу, не тільки у сфері духу, але і у сфері життя звичайного, буденного – певні вимоги комфорту, порядку, достатності, забезпеченості свого життя. Це надзвичайно важливий і цінний елемент культури, який повинен увійти в плоть і кров, стати невіддільним і непорушним елементом життя» [13, с. 32]. Очевидно, М. С. Грушевський виступав за владу технократів, технічної інтелігенції, хоча й не забував про важливість її гуманітарного складника, не сприймаючи абсолютно міщанського способу і стилю життєзабезпечення.

Висновки.

Напевно, постать М. С. Грушевського ще довго буде приводом для організації численних наукових конференцій. Варто відзначити, що вченого цікавили соціально-політичні, соціологічні й антропологічні питання: що таке суспільство, які закони його прогресу, чи можливо досліджувати

соціум за допомогою наукових, об'єктивних методів та ін. Перераховувати й осмислювати його науковий доробок можна нескінченно. У підсумку виокремимо, на нашу думку, найголовніші ідеї, які, з одного боку, вплинули безпосередньо на розвиток державних інститутів і громадянського суспільства в Україні, а з іншого – на розвиток наукової думки. Передусім йдеться про важливі ідеї суверенітету, незалежності Української держави, політичного устрою країни, конституціоналізму, національної злагоди, єдності українських земель, високої політичної культури, козацького демократизму, функціонування української мови, взаємодії еліти та пересічного громадянина, соціального характеру українського народу, стадійності розвитку соціуму, ролі жінки у суспільних відносинах, організації науки, відродження національної освіти, духовних орієнтирів української молоді, соціально-економічного розвитку країни, піклування про найменш захищені соціальні верстви тощо. Усі зазначені питання й досі залишаються надзвичайно актуальними.

Насамкінець доцільно додати, що у ті буремні часи талановитим популяризаторам української мови і полум'яним прихильникам ідеї державного суверенітету, незалежності України доводилось важко. Небезпечно було мати власну, незаангажовану тоталітарною ідеологією політичну наукову позицію. Невипадково зосені 1929 р. почався тиск на історичні установи, створені М. С. Грушевським [4, с. 235]. Отже, як відомо з давніх-давен, чим масштабніша ідея, тим більше різноманітних перепон постає на шляху її реалізації. Незважаючи на це, М. С. Грушевський як справжній патріот і професійний науковець, талановитий вчитель і активний громадянин, популяризатор науки та духовний лідер нації протягом всього життя зберігав почуття любові до рідної України. Крім того, великий знавець політичної та духовної історії нашої країни навіть у найскладніші часи з оптимізмом дивився у її майбутнє і вірив у щасливу долю українського народу [2, с. 168].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Шевченко В. Ідея української державності в творах та політичній діяльності М. С. Грушевського / В. Шевченко // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 131-137.
2. Щокін Г. В. Видатні постаті України / Г. В. Щокін, М. Ф. Головатий, В. А. Гайченко та ін. – Київ: МАУП; Книжкова палата України, 2004. – 872 с.
3. Сто найвідоміших українців. – Київ: Компанія ОСМА, 2015. – 680 с.
4. Енциклопедія історія України. В 5-т. / Ред. В. А. Смолій. – Київ: Наук. думка, 2003. – Т. 2: Г-Д. – 2004. – 528 с.
5. Винничук Ю. Таємниці львівської кави: Видання четверте / Ю. Винничук. – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2008. – 220 с.
6. Басара Г. Михайло Грушевський про роль міста в українській національно-демократичній революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / Г. Басара // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 86-90.
7. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 1. / М. С. Грушевський. – Київ: Либідь, 1993. – 392 с.
8. Тельвак В. Суб'єкт історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського / В. Тельвак // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 59-71.
9. Бурлачук В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко. – Київ: 1996. – 114 с.
10. Українська літературна енциклопедія. Том 1. А-Г. – Київ: Гол. ред. Української енциклопедії імені М. П. Бажана, 1988. – 533 с.
11. Любовець О. Погляди М. Грушевського щодо державного та політичного устрою України / О. Любовець // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 139-143.
12. Масненко В. Етнополітична функція української історичної думки у концепції М. Грушевського / В. Масненко // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 16-24.
13. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – Київ: Наук. думка, 1991. – 128 с.
14. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – Київ: Веселка, 1991. – 46 с.
15. Масненко В. Етнополітична функція української історичної думки у концепції М. Грушевського / В. Масненко // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 16-24.
16. Богомаз К. Ю. Соціологічна думка в Україні / К. Ю. Богомаз, Л. М. Сорокіна, К. В. Познанська. – Кам'янське: ДДТУ, 2018. – 208 с.
17. Верба І. Михайло Грушевський – гімназист / І. Верба // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 111-116.
18. Антонюк Т. Українське шкільництво у баченні Михайла Грушевського / Т. Антонюк // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ: Укр. Вид. Спілка, 2002. – С. 91-96.

REFERENCES

1. Shevchenko, V. (2002). Ideia ukraïnskoi derzhavnosti v tvorakh ta politychnii diialnosti M.S. Hrushevskoho [The idea of Ukrainian statehood in the writings and political activity of MS Hrushevsky]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
2. Shchokin, H.V., Holovaty, M.F., & Haichenko, V.A. et al. (2004). *Vydadni postati Ukrainy [Famous figures of Ukraine]*. Kyiv: MAUP; Knyzhkova palata Ukrainy [in Ukrainian].
3. *Sto naividomishykh ukraïntsviv [Hundred Most Famous Ukrainians]*. (2015). Kyiv: Kompaniia OSMA [in Ukrainian].
4. Smolii, V.A. (Ed.). (2004). *Entsyklopediia istoriia Ukrainy [Encyclopedia of History of Ukraine]*. (Vols. 5). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
5. Vynnychuk, Yu. (2008). *Taiemnytsi lvivskoi kavy: Vydannia chetverte [Mysteries of Lviv Coffee: Fourth Edition]*. Lviv: LA «PIRAMIDA» [in Ukrainian].
6. Basara, H. (2002). Mykhailo Hrushevskiy pro rol mista v ukraïnskii natsionalno-demokratychnii revoliutsii (berezen 1917 – kviten 1918 rr.) [Mikhail Hrushevsky about the role of the city in the Ukrainian national-democratic revolution (March 1917 – April 1918)]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
7. Hrushevskiy, M.S. (1993). *Istoriia ukraïnskoi literatury [History of Ukrainian Literature]*. (Vols. 6). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2002). Subiekt istorychnoho protsesu v istoriografii Mykhaila Hrushevskoho [The subject of the historical process in the historiography of Mikhail Hrushevsky]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
9. Burlachuk, V., Molchanov, M., & Stepanenko, V. (1996). *Bilia vytyokiv sotsiolohichnoi dumky v Ukraini [At the Origins of Sociological Thought in Ukraine]*. Kyiv [in Ukrainian].
10. *Ukraïnska literaturna entsyklopediia [Ukrainian Literature Encyclopedia]*. (1988). (Vol. 1). Kyiv: Hol. red. Ukraïnskoi entsyklopedii imeni M. P. Bazhana [in Ukrainian].
11. Liubovets, O. (2002). Pohliady M. Hrushevskoho shchodo derzhavnogo ta politychnoho ustroiu Ukrainy [Hrushevsky's Views on the State and Political System of Ukraine]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
12. Masnenko, V. (2002). Etnopolitychna funktsiia ukraïnskoi istorychnoi dumky u kontseptsii M. Hrushevskoho [Ethnopolitical function of Ukrainian historical thought in M. Hrushevsky's conception]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
13. Hrushevskiy, M. (1991). *Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii [On the threshold of the New Ukraine: Gadgets and Dreams]*. Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
14. Hrushevskiy, M.S. (1991). *Pro ukraïnsku movu i ukraïnsku shkolu [About Ukrainian Language and Ukrainian School]*. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].

15. Masnenko, V. (2002). Etnopolitychna funktsiia ukrainскоi istorichnoi dumky u kontseptsii M. Hrushevskoho [Ethnopolitical function of Ukrainian historical thought in M. Hrushevsky's conception]. *Mykhailo Hrushevskyyi – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
16. Bohomaz, K.Iu., Sorokina, L.M., & Poznanska, K.V. (2018). *Sotsiologichna dumka v Ukraini: navchalnyi posibnyk [Sociological Thought in Ukraine]*. Kamianske: DDTU [in Ukrainian].
17. Verba, I. (2002). Mykhailo Hrushevskyyi – himnazyst [Mykhailo Hrushevsky – high school student]. *Mykhailo Hrushevskyyi – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].
18. Antoniuk, T. (2002). Ukrainске shkilnytstvo u bachenni Mykhaila Hrushevskoho [Ukrainian Schooling in the View of Mikhail Hrushevsky]. *Mykhailo Hrushevskyyi – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv: Ukr. Vyd. Spilka [in Ukrainian].

Ніколенко Вадим Вікторович

Професор кафедри соціології, доктор соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

Nikolenko Vadym

Professor of the Department of Sociology, doctor of sociological sciences, docent
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: vadnikolenko1983@gmail.com ORCID: 0000-0001-6730-0938

Цитування: Ніколенко В. В. Наукова спадщина М. С. Грушевського та її значення для становлення соціологічної теорії в Україні / В.В. Ніколенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 77-86.

Citation: Nikolenko, V.V. (2018). Naukova spadshchyna M. S. Hrushevskoho ta yii znachennia dlia stanovlennia sotsiologichnoi teorii v Ukraini [The scientific heritage of M. S. Grushevsky and its significance for the formation of the sociological theory in Ukraine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(10), 77-86.*

Стаття надійшла / Article arrived: 06.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 08.10.2018

Чому в Україні слід розвивати дуальну вищу освіту? Соціологічний погляд

*Гилюн О. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Колісник Л. О., Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»*

Стаття присвячена проблемі взаємодії ринку праці та вищої освіти в сучасному українському суспільстві. На основі аналізу статистичних даних та результатів соціологічних опитувань різних категорій населення робиться висновок, що ринок освітніх послуг в нинішній Україні функціонує переважно сам по собі, майже не взаємодіє із ринком праці. Відзначається, що суттєвим проявом дисбалансу попиту та пропозиції на ринку праці є невідповідність структури, обсягів та якості підготовки випускників закладів вищої освіти потребам роботодавців, економіці України в цілому, а також неформальна та неповна зайнятість, поширена практика працевлаштування випускників закладів освіти не за фахом, трудова міграція, нездатність ринку освітніх послуг своєчасно реагувати на зміни, що відбуваються на ринку праці. Подолати відірваність вищої освіти від вітчизняного ринку праці неможливо без посилення взаємозв'язку теоретичної і практичної підготовки студентів. У статті підкреслюється, що це, як показує європейський досвід, за нинішніх умов можна ефективно здійснювати через впровадження в Україні дуального навчання. Адже дуальна система освіти, як одна із сучасних моделей кооперації навчання з виробництвом, відповідає інтересам усіх задіяних в ній сторін – роботодавців, студентів, закладів вищої освіти, а також держави. Відзначається, що елементи дуальної освіти у вигляді поєднання роботи з навчанням, як у форматі здобуття освіти за вечірньою чи заочною формою навчання, так і у форматі навчальних закладів при великих виробничих підприємствах (ВТНЗ), існували ще в Радянському Союзі в період розквіту там планово-адміністративної системи, але при переході до ринкової економіки в пострадянських країнах були знехтувані. Звертається увага на те, що дуальну освіту не слід ідеалізувати, вона має не тільки переваги, але і певні обмеження. Дуальна форма навчання підходить не всім і не завжди, не для кожної спеціальності. Найкраще вона підходить при підготовці фахівців для таких сфер, як економіка, бізнес-адміністрування, інженерія, соціальне забезпечення. Обмежені можливості використання дуальної освіти при підготовці мистецтвознавців та гуманітаріїв. В статті відзначається, що ідея впровадження дуальної вищої освіти в Україні позитивно сприймається як керівництвом галузевого міністерства освіти, так і простими громадянами. Наводяться дані соціологічного опитування жителів м. Дніпра стосовно того, що впровадження дуальної освіти, на думку громадян, не повинно бути обов'язковим для усіх закладів вищої освіти чи усіх студентів та повинно починатись тільки зі старших курсів навчання.

Ключові слова: вища освіта; дуальне навчання; зміст освіти; освітні послуги; професійна освіта; ринок праці; ринок освіти; роботодавці; студенти

Why should dual higher education be developed in Ukraine? Sociological analysis

*Gilyun O. V., Oles Honchar Dnipro National University
Kolisnyk L. O., National Technical University «Dnipro Polytechnic»*

The article is devoted to the problem of interaction of the labor market and higher education in modern Ukrainian society. On the basis of the analysis of statistical data and the results of sociological surveys of different categories of the population, it is concluded that the market of educational services in the present-day Ukraine functions, mainly in itself, poorly interacting with the labor market. It is noted that the significant manifestation of the structural imbalance of supply and demand in the labor market is the discrepancy between the structure, volume and quality of graduates' training of higher education institutions for the needs of employers, the economy of Ukraine as a whole, as well as informal and part-time employment, part-time, and the widespread practice of employment of graduates of educational institutions is not specialty, labor migration, the inability of the educational services market to react in a timely manner to the changes taking place in the labor market. Overcoming the separation of higher education from the domestic labor market is impossible without increasing of relationship between theoretical and practical training of students. The article emphasizes that this, as the European experience shows, can be effectively carried out through the

introduction of dual education in Ukraine under the current conditions. After all, the dual education system, as one of the modern models of co-operation in training with production, meets the interests of all parties involved in it - employers, students, higher education institutions, as well as the state. The article emphasizes that this, as the European experience shows, can be effectively implemented under the current conditions through the introduction of dual education in Ukraine. After all, the dual education system, as one of the modern models of co-operation in training with production, meets the interests of all parties involved in it - employers, students, higher education institutions, as well as the state. It is noted that the elements of dual education in the form of a combination of work with education in the format of education in the evening or correspondence form of study, as well as in the format of educational institutions at large industrial enterprises, existed in the Soviet Union during the heyday there planning and administrative systems, but in the transition to a market economy in the post-Soviet countries were neglected. Attention is drawn to the fact that dual education should not be idealized, it has not only advantages but also certain limitations. A dual form of training is not suitable for all and not always, not for each specialty. It is best suited for training professionals in areas such as economics, business administration, engineering, social security. Limited possibilities of using dual education in the preparation of art critics and humanists. The article states that the idea of introducing dual higher education in Ukraine is positively perceived as the direction of the branch ministry of education and ordinary citizens. The data of the sociological survey of inhabitants of the Dnieper in the city about the fact that the introduction of dual education, according to citizens, should not be obligatory for all universities or all students and should start only from the senior courses of study.

Keywords: *higher education; dual education; labor market; education market; educational services; content of education; vocational education; employers; students*

Почему в Украине следует развивать дуальное высшее образование? Социологический взгляд

*Гилюн А. В., Днепропетровский национальный университет имени Олеса Гончара
Колесник Л. А., Национальный технический университет «Днепропетровская политехника»*

Статья посвящена проблеме взаимодействия рынка труда и высшего образования в современном украинском обществе. На основе анализа статистических данных и результатов социологических опросов различных категорий населения делается вывод о том, что рынок образовательных услуг в нынешней Украине функционирует, преимущественно, сам по себе, плохо взаимодействуя с рынком труда. Отмечается, что существенным проявлением структурного дисбаланса спроса и предложения на рынке труда является несоответствие структуры, объемов и качества подготовки выпускников учреждений высшего образования потребностям работодателей, экономики Украины в целом, а также неформальная и неполная занятость, распространенная практика трудоустройства выпускников учебных заведений не по специальности, трудовая миграция, неспособность рынка образовательных услуг своевременно реагировать на изменения, происходящие на рынке труда. Преодолеть оторванность высшего образования от отечественного рынка труда невозможно без усиления взаимосвязи теоретической и практической подготовки студентов. В статье подчеркивается, что это, как показывает европейский опыт, в нынешних условиях можно эффективно осуществлять через внедрение в Украине дуального обучения. Ведь дуальная система образования, как одна из современных моделей кооперации обучения с производством, отвечает интересам всех задействованных в ней сторон – работодателей, студентов, высших учебных заведений, а также государства.

Отмечается, что элементы дуального образования в виде совмещения работы с обучением, как в формате получения образования по вечерней или заочной форме обучения, так и в формате учебных заведений при крупных производственных предприятиях (ВТУЗ), существовали еще в Советском Союзе в период расцвета там планово-административной системы, но при переходе к рыночной экономике в постсоветских странах были проигнорированы. Обращается внимание на то, что дуальное образование не следует идеализировать, оно имеет не только преимущества, но и определенные недостатки и ограничения. Дуальная форма обучения подходит не всем и не всегда, не для каждой специальности. Лучше всего она подходит при подготовке специалистов для таких сфер, как экономика, бизнес-администрирование, инженерия, социальное обеспечение. Ограниченные возможности использования дуального образования существуют при подготовке искусствоведов и гуманитариев. В статье отмечается, что идея внедрения дуального высшего образования в Украине положительно воспринимается как руководством

отраслевого министерства образования, так и обычными гражданами. Приводятся данные социологического опроса жителей г. Днепр о том, что внедрение дуального образования, по мнению граждан, не должно быть обязательным для всех учреждений высшего образования или всех студентов и должно начинаться только со старших курсов.

Ключевые слова: *высшее образование; дуальное обучение; содержание образования; образовательные услуги; профессиональное образование; рынок труда; рынок образования; работодатели; студенты*

Постановка проблеми.

Якісна підготовка та ефективно використання висококваліфікованих фахівців у сучасному світі набувають першочергового значення. Нинішній ринок праці потребує підготовлених і мобільних працівників, готових самостійно та кваліфіковано приймати важливі рішення, нести відповідальність за їх втілення, успішно реалізовувати себе у професійній діяльності.

У період соціально-економічних змін, що відбуваються в Україні, виникла потреба в корегуванні засад усіх сфер суспільного життя. І в першу чергу тих, які пов'язані із зайнятістю населення. За умов розвитку ринку праці, відсутності державних гарантій працевлаштування, розширення прав людини з одночасним підвищенням її особистої відповідальності за вибір життєвого шляху та його змістовне наповнення старий механізм управління системою відтворення, збереження та розвитку трудових ресурсів став неідеальним, взаємодія ринку освітніх послуг та ринку праці виявилась неефективною.

Аналіз досліджень і публікацій.

Питанням розвитку освітніх послуг відповідно до вимог мінливого ринку праці останнім часом почали приділяти все більше уваги як науковці, так і політики та управлінці. Проблеми підготовки висококваліфікованих кадрів, взаємодії ринків освітніх послуг та праці аналізують у своїх публікаціях такі українські вчені, як Д. Богиня, В. Васильченко, Є. Головаха, В. Данюк, М. Долишній, Т. Заяць, Л. Колешня, А. Колот, Е. Лібанова, О. Мартякова, С. Мельник, С. Оксамитна, В. Петюх, В. Савченко, Є. Суїменко, Н. Черниш, Г. Ярошенко. Сутність та специфіку дуальної освіти розглядають А. Анікеєв, Є. Артуров, К. Єсеніна, В. Кутумова, В. Ковтунець, Г. Яркова. Європейський досвід впровадження дуальної освіти висвітлюється в публікаціях С. Амеліної, І. Бойчевської, М. Дрозач, Н. Куделі, У. Мілла, В. Тешева. Методологічні підходи і організаційні особливості підготовки кваліфікованих кадрів за дуальною системою професійної освіти аналізують О. Глайснер, О. Давліканова, М. Дрозач, М. Лирик, О. Купен-

ко, В. Лук'янихін. Досвід експериментального впровадження дуальної системи навчання у вітчизняну професійну підготовку кваліфікованих робітників узагальнює І. Савченко.

У той же час, досвід розвитку, а відповідно і вивчення дуального навчання в системі вітчизняної вищої освіти, досить обмежені. Хоча твердження про невідповідність ринків вищої освіти та праці і пропозиції щодо шляхів їх узгодження усе частіше звучать як з боку чиновників Міністерства освіти і науки України, так і з уст роботодавців.

Мета дослідження – виявлення основних проявів протиріччя ринків праці і освіти в сучасному українському суспільстві та розкриття переваг дуальної вищої освіти, яка за нинішніх умов може стати ефективним шляхом пом'якшення проблеми диспропорції між попитом і пропозицією кваліфікованої робочої сили на вітчизняному ринку праці.

Виклад основного матеріалу.

Ринок праці та ринок освіти суспільства є взаємообумовленими елементами конкурентоспроможної економіки, кожен з яких складним чином впливає на розвиток іншого. Але пріоритет, безумовно, належить ринку освіти, науково-освітньому потенціалу суспільства, бо саме він в умовах інформаційного суспільства є найважливішим чинником відтворення національного багатства.

Нині в Україні склалась ситуація, коли ринок освітніх послуг функціонує переважно сам по собі, майже не взаємодіє з ринком праці. Спостерігається значна невідповідність структури та обсягів освітніх послуг потребам ринку праці. Суттєвими проявами кількісного і якісного дисбалансу між попитом та пропозицією на робочу силу є, з одного боку, зростаючий в останні роки дефіцит кваліфікованої робочої сили на ринку праці України, а з іншого – ріст кількості безробітних серед випускників закладів вищої освіти (ЗВО). В Україні нині абсолютна більшість випускників загальноосвітніх шкіл йде вчитися до закладів вищої освіти. В той же час кожен другий офіційно зареєстрований безробітний має вищу освіту [13]. Керівник Держслужби

зайнятості України Валерій Ярошенко у цьому зв'язку зазначив: «Проблема полягає у професійно-кваліфікаційному дисбалансі на ринку праці України. У центрах зайнятості таких великих міст, як Київ, Одеса, Харків, Львів до 90 % безробітних, які перебувають на обліку, мають вищу освіту. Тобто сьогодні вища освіта не дає гарантій працевлаштування» [11].

Занадто розповсюдженим стало явище працевлаштування випускників закладів освіти не за фахом. Так, за результатами дослідження особливостей працевлаштування столичної молоді було встановлено, що тільки чверть випускників ЗВО працюють за отриманою спеціальністю [16, с. 170]. Відсутність вакансій за фахом та незадовільна матеріальна винагорода – головні чинники, котрі пояснюють, чому українська молодь не працює за здобутим фахом [14, с. 45].

Отже, структура випускників закладів вищої освіти вже багато років не відповідає потребам ринку праці в частині необхідної структури зайнятості за освітнім рівнем, за видами професійної діяльності. Ці факти, а також значні перекося в оплаті праці, розмивання меж між формальною і неформальною зайнятістю, між зайнятістю і безробіттям, зростання тіньової зайнятості свідчать про кризу у сфері трудових стосунків. Крім того, диспропорції між попитом і пропозицією кваліфікованої робочої сили на ринку праці мають також територіальний, галузевий та соціально-демографічний характер. В результаті цих диспропорцій складається критична ситуація, коли, з одного боку, неможливо задовольнити потреби суспільства, галузі, організацій, підприємств у працівниках певних професій і спеціальностей, що, в свою чергу, призводить до зниження конкурентоспроможності підприємств і країни в цілому, а з іншого боку, з'являються стійкі групи населення, які відчувають труднощі у працевлаштуванні, потребують соціальної допомоги з боку держави.

Гострою проблемою стає також зростаюча міграція молодих фахівців із України в зарубіжні країни. Мирослав Бондар, зокрема, відзначає, що «масове впровадження у навчальну програму щорічних курсів стажування та проходження практики за кордоном для студентів провідних вишів уже дало свої плоди. Понад 80 % україн-

ських студентів хочуть працювати за кордоном. Вони навчаються на виробничій базі інших держав, і їх готують під вимоги тамтешніх стандартів. Можна сміливо стверджувати, що більша частина з них після закінчення українських державних вишів, поїде працювати в інші країни, на благо іншої економіки» [2].

За даними загальнонаціонального соціологічного опитування «Громадська думка – грудень 2015» із проблем освіти в Україні, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва» разом із фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс», лише 20 % громадян згодні з твердженням, що вища освіта дає можливість знайти хорошу роботу в Україні (не згодні – 58 %) [6]. Згідно іншого дослідження, об'єктом якого в тому ж 2015 році була студентська молодь, тільки 46 % українських студентів впевнені, що у майбутньому працюватимуть за отриманою спеціальністю. Найменше налаштованих на роботу за обраною професією серед студентів технічного профілю – 34 % [5]. За результатами вибіркового опитування студентів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (ДНУ)¹, приблизно половина студентської молоді вважає, що навчання в університеті відкриває багато перспектив, дає можливість влаштуватися на високооплачувану роботу, проте майже та сама кількість студентів відзначила протилежне твердження.

За умов відсутності системи централізованого і гарантованого розподілу випускників багато хто із студентів дійсно не впевнений, що після закінчення університету зможе знайти роботу за фахом, але частина студентів і не планує працювати по спеціальності, що пов'язано з мотиваційною стороною освітнього вибору та навчання, а також, вірогідно, з оцінкою якості отримуваної освіти. В ході вище згаданого опитування студентів ДНУ задавались питання відносно рушійних сил, ключових мотивів вступу до університету і вибору спеціальності. Відповіді засвідчили, що майже половина студентів не впевнена у своєму бажанні працювати за фахом тому, що вибір професії не завжди був свідомим та обдуманим.

Згідно з даними загальнонаціонального соціологічного опитування студентів «Громадська

¹ Соціологічне дослідження «Соціальний портрет студента ДНУ в суспільних реаліях сучасної України» проводилось кафедрою соціології ДНУ ім. Олеся Гончара в 2016 році. Основним методом збору емпіричної соціологічної інформації було роздавальне анкетування, яке здійснювалось в студентських академічних групах, що потрапили у загально університетську вибірку. Всього опитано 500 чоловік – студентів 2-х і 4-х курсів денної форми навчання, які пропорційно представляли гуманітарні, економічні, природничі та фізико-математичні факультети

думка – грудень 2015», основним мотивом обрання свого навчального закладу 48 % студентів назвали власний інтерес, значно менше (18 %) – орієнтувалися на престиж професії, можливості подальшого працевлаштування [5]. Наші попередні соціологічні опитування також засвідчили, що в умовах масовізації вищої освіти орієнтації на майбутню роботу втрачають позиції в системі освітніх мотивацій абітурієнтів закладів вищої освіти [7].

Результати соціологічного опитування, проведеного в 2016 р. в ДНУ, показали, що більшістю студентів якість вищої освіти в Україні оцінюється як середнього і нижче середнього рівня. Тільки 3% респондентів оцінили якість нинішньої вищої освіти в Україні як дуже високу, 31% – як швидше високу, 49% – як середнього рівня, 11% – як швидше низьку, а 3% – як дуже низьку. Освіту в своєму навчальному закладі студенти оцінюють дещо вище, ніж загалом в Україні. Серед основних проблеми вітчизняної вищої освіти студенти ДНУ найчастіше називалися такі: відсутність гарантованого працевлаштування після закінчення ЗВО (55% опитаних), застаріла матеріально-технічна база університетів (53%), відсутність реальної мотивації до навчання у самих студентів (47%). Майже половина респондентів вважає, що необхідно реформувати в першу чергу безпосередньо зміст освітнього процесу, а також тісніше пов'язувати викладання з потребами майбутньої професії. Абсолютна більшість опитаних студентів (91%) вказала, що для них важливо, щоб зміст навчальних дисциплін розкривав сутність майбутньої професії. Серед студентів поширені сумніви щодо можливості отримання в університеті сучасної практичної професійної підготовки. «Важливо отримати позитивну оцінку, а все, що знадобиться в майбутній роботі, доведеться потім опанувати на практиці» – з цим твердженням згоджується майже половина студентів ДНУ. Розповсюдженою серед студентів стає думка, що відповідальне ставлення до навчання не є нині головним чинником, який підвищує шанси на вдале працевлаштування. Молоді люди також вважають, що успішніше вирішують для себе питання працевлаштування ті студенти, які почали працювати ще в період навчання.

Поєднання навчання з роботою стає досить поширеним явищем у студентському середовищі. Серед опитаних студентів ДНУ ті, які вказали, що постійно поєднують навчання з роботою, складають 22 %, ще 37 % студентів поєднують

навчання з роботою час від часу. Якщо раніше мали підробітки переважно старшокурсники, то нині все частіше підробляють навіть студенти молодших курсів. Негативним наслідком цієї тенденції є помітне зростання пропусків занять студентами, накопичення ними академічних заборгованостей. Лояльне ставлення викладачів та деканатів до таких явищ призводить до пониження відповідальності студентів за своє навчання. Крім того, серед причин систематичних пропусків навчальних занять нинішні студенти досить часто називають не бачення практичного застосування тих знань, які надають викладачі. Вища освіта для багатьох молодих людей набуває формального характеру.

Важливим орієнтиром освітньої політики нині має бути не стільки збільшення відсотку осіб, охоплених вищою освітою, скільки підвищення уваги до змісту навчальних програм, узгодження цих програм з вимогами ринку праці, тобто питання, пов'язані з якістю підготовки майбутніх фахівців. На сьогоднішній день, незважаючи на вимогу Закону України «Про вищу освіту» в частині погодження державного замовлення, ні Міністерство економіки, ні Міністерство праці, ні їх органи на місцях практично не залучаються до формування державного замовлення і не мають впливу на його обсяги та структуру. Можна стверджувати, що внаслідок існуючих вад механізму саморегулювання ринку освітніх послуг та відсутності дієвої політики державного регулювання система вищої освіти в Україні не відповідає вимогам ринку праці та суспільства в цілому щодо підготовки фахівців.

Поза увагою профільного освітнього міністерства та і самих ЗВО часто залишаються вимоги роботодавців до кваліфікації випускників, а тому одержані при навчанні знання в принципі не завжди можна застосувати для подальшої роботи. В 2014 році Всесвітній банк у рамках свого дослідження STEP провів опитування роботодавців. Понад 60 % керівників 702 компаній з чотирьох різних секторів промисловості на питання «Чи задоволені вони підготовкою тих кадрів, які проходять до них на роботу?» дали негативну відповідь. При цьому більше 70% незадоволені саме практичними навичками цих співробітників, біля 55% – актуальністю їх знань та рівнем їх умінь [12].

На думку роботодавців, найважливіші якості молодих працівників це: практично-професійні навички, уміння вирішувати проблемні ситуації та досвід роботи з клієнтами, і саме їх найчастіше

не вистачає випускникам вишів. За даними Г. Куценко, на брак практичних навичок у випускників скаржаться 61% роботодавців, на невміння вирішувати проблемні ситуації – 38%, на відсутність навичок роботи з клієнтами – 32%, на низький рівень знання іноземних мов, малий досвід письмового та усного спілкування, менеджерських і аналітичних вмінь, теоретичних знань за фахом – 25% роботодавців [19]. Слід зазначити, що самооцінки випускників ЗНВ не співпадають з очікуваннями роботодавців. Так, за даними того ж дослідження тільки 25% випускників відчувають у себе нестачу практичних професійних навичок, 13% – менеджерських навичок і досвіду роботи з клієнтами, 9% – аналітичних навичок. Вісім відсотків випускників відзначили, що їм бракує вміння вирішувати проблемні ситуації [19].

Таким чином, більшість нинішніх українських роботодавців не задоволені підготовкою випускників ЗНВ, причому не задоволені саме практичними навиками молодих фахівців. Перший заступник міністра освіти і науки В. Ковтунець зауважує: «Ми зараз, наприклад, випускаємо багато інженерів, але наші підприємства мають проблему підбору кадрів, вони не можуть взяти випускника з дипломом магістра – він просто не готовий до роботи» [3].

Отже, однією з найважчих проблем сучасної української вищої освіти є її відірваність від вітчизняного ринку праці. Подолати цю відірваність неможливо без посилення взаємозв'язку теоретичної і практичної підготовки студентів. А це, як показує світова практика, за нинішніх умов можна ефективно здійснювати через впровадження дуального навчання.

Дуальна освіта (від лат. *dualis* – подвійний) – це такий вид професійної освіти, в якій поєднується навчання осіб у закладах освіти з навчанням (переважно виробничим) на робочих місцях підприємств, установ чи організацій для набуття певної кваліфікації. «Суть дуальної освіти полягає в тому, що студент з якогось моменту частину навчання проводить на робочому місці. Це не практика, а саме навчання, яке студент проходить, працюючи. Це повноцінне виконання обов'язків, отримання заробітної плати і паралельне здобуття знань», – пояснює В. Ковтунець [4]. Дуальність як методологічна характеристика професійної освіти, за словами Хеберта Баумана, передбачає узгоджену взаємодію освітньої та виробничої сфери з підготовки спеціалістів певного профілю в рамках організаційно відмінних форм навчання [15].

Родоначальником системи дуальної освіти вважається Німеччина, де в середині 1960-х років вперше в науковий обіг був уведений і сам термін «дуальна освіта» – як нова гнучка форма організації професійного навчання. З Німеччини дуальна освіта широко розповсюдилась в інші країни Європи і світу.

Дуальне навчання передбачає спільне фінансування програм підготовки професійних кадрів під конкретне робоче місце підприємствами і організаціями, зацікавленими в кваліфікованому персоналі, та регіональними органами влади, зацікавленими в розвитку економіки і підвищенні рівня життя людей у регіоні. Студенти заключають трудові договори з роботодавцями, які закріплюють за ними досвідчених наставників. У країнах, де широко застосовується дуальна система вищого та середнього професійного навчання, таких як Німеччина, Австрія, Швейцарія, приблизно 40-50 % молоді одного року народження навчаються за дуальною системою; кожне п'яте підприємство Німеччини займається навчанням на виробництві; 2/3 учнів та студентів системи проходять навчання на середніх і великих підприємствах; такий же відсоток з тих, хто навчався на підприємстві, залишаються працювати на ньому. Щорічно підприємства Німеччини укладають понад 0,5 млн. договорів щодо професійної освіти та інвестують в цю сферу понад 30 млрд. євро [15].

Дуальна вища освіта стає популярною в сучасному світі, оскільки має низку переваг у порівнянні з традиційним навчанням у ЗВО. Роботодавцям ця система дає можливість підготувати для себе кадри, які б відповідали конкретним вимогам. На основі взаємовигідного партнерства із ЗВО роботодавці отримують фахівців, підготовлених за узгодженими з ними навчальними планами і програмами, за якими вивчення студентами теорії комбінується з практичною підготовкою на робочих місцях. Це дозволяє роботодавцям економити на витратах з пошуку та підбору працівників, їх перенавчання та адаптації [17]. Оцінка якості підготовки фахівців здійснюється також за участі роботодавців. Перебуваючи та навчаючись на робочому місці, студенти демонструють свої навички та старання. Отже роботодавці мають можливість оцінювати рівень їх підготовленості безпосередньо на підприємстві чи фірмі. Крім того, роботодавці бувають присутніми (або навіть входять в комісії) на державних екзаменах, захистах курсових та дипломних робіт.

Для студентів дуальна освіта надає гарні шанси працевлаштування та подальшої кар'єри за отриманою спеціальністю, оскільки навчання за дуальною системою максимально наближене до запитів роботодавців. Досягається висока мотивація в отриманні не тільки знань, але і умінь, професійних навичок та компетенцій. Студенти, закріплені за робочим місцем, працюють не тільки з текстами, але і з виробничими ситуаціями. За таких умов студенти перестають бути пасивними споживачами навчальної інформації і навчаються свідомо та зацікавлено. В них поступово формується ініціативна позиція фахівця, якому треба приймати рішення та нести за них відповідальність. Дуальне навчання сприяє успішній адаптації молодих людей до виробничих відносин та дорослого життя в цілому, формує у них такі якості, як самостійність та соціальна відповідальність. Для поліпшення свого матеріального стану студентам дуальної форми навчання не треба шукати якихось підробітків. У період навчання вони можуть отримувати грошову винагороду за свою працю на робочому місці [1, с. 67-68].

Для навчальних закладів впровадження дуальної освіти є чинником, що підвищує їх конкурентоспроможність. Розвиваючи партнерські відносини з підприємствами чи фірмами, університети в умовах автономії залучають додаткові кошти на свій розвиток, оновлюють матеріальну і науково-технічну базу і тим самим підвищують свою привабливість для абітурієнтів. В результаті співпраці з потенційними роботодавцями університети збагачують себе також новими ідеями зі сфери виробництва та бізнесу, що дозволяє вчасно зорієнтувати підготовку майбутніх фахівців на формування актуальних для сучасного ринку праці професійних знань, умінь та компетенцій. Цьому сприяють і можливості використовувати матеріально-технічну базу підприємств чи організацій для навчання студентів на сучасному виробничому обладнанні з урахуванням інноваційних змін у виробничих технологіях. Представники підприємств та організації можуть залучатися не тільки до безпосередньої участі у складанні навчальних програм, але і до викладання у навчальних закладах. Розвиток дуальної освіти також сприяє формуванню викладачів нового формату, які не тільки мають гарні теоретичні знання, але і добре знають відповідне виробництво, здібні до інновацій та впровадження нових методів викладання. За умов дуальної освіти на новий рівень виходить і система про-

фесійної орієнтації, завдання якої – поєднувати інтересів особистості, роботодавця, освітнього закладу і держави.

Держава, безумовно, також є зацікавленою стороною розвитку дуальної освіти, оскільки це дозволяє ефективніше вирішувати завдання підготовки кваліфікованих кадрів у суспільстві, що, в свою чергу, позитивно впливає на економічний розвиток країни в цілому. Впровадження адресної, цільової підготовки фахівців для конкретних підприємств та організацій за дуальною системою дозволяє знижувати навантаження на державний бюджет, адже частину витрат на цю підготовку беруть на себе роботодавці.

Тобто дуальна форма освіти здатна вирішувати чимало проблем, що накопичуються у сфері освіти та зайнятості. І головне – вона сприяє подоланню розриву між гарною теоретичною підготовкою випускників та недостатніми їх практичними навиками і компетенціями, саме яких, в першу чергу, і чекають від молодих фахівців роботодавці.

Але, звичайно, дуальну освіту не слід ідеалізувати, вона має не тільки переваги, але і певні обмеження. Дуальна освіта викликає багато суперечок та коментарів. Чимало експертів вказує на протиріччя між вузько направленими цілями роботодавців, які виступають проти включення в навчальні плани тих дисциплін, що безпосередньо не пов'язані з виконанням завдань конкретної роботи, та урядом, який віддає перевагу підготовці широко освічених і соціально мобільних громадян [10].

Дуальна форма навчання підходить не всім і не завжди, не для кожної спеціальності. Все залежить від пропозицій на ринку праці. В Німеччині, наприклад, частіше за все вона використовується для підготовки фахівців для таких сфер, як економіка, інженерія, соціальне забезпечення. Майже не використовується дуальна освіта при підготовці мистецтвознавців та гуманітаріїв [8, с. 59]. В останній час в Німеччині з'являється все більше програм дуальної освіти для інформатики, бізнес-адміністрування, соціальної сфери, охорони здоров'я. Там найбільше програм дуального навчання пропонують університети прикладних наук, а от класичні університети такі програми пропонують не часто [10].

У країнах із розповсюдженою дуальною освітою зв'язок між кваліфікацією та робочим місцем працівника абсолютно очевидний. В Україні ж, де система кваліфікації стрімко модернізується, далеко не завжди студенти, їх бать-

ки, підприємці чітко розуміють, на яке робоче місце потрапить той чи інший випускник. Тобто, в Україні поки що існує не ринок кваліфікацій, а ринок дипломів.

Слід відзначити, що елементи дуальної освіти у вигляді поєднання роботи з навчанням як у форматі здобуття освіти за вечірньою чи заочною формою навчання, так і у форматі навчальних закладів при великих виробничих підприємствах (ВТНЗ), успішно розвивались ще в Радянському Союзі в період розквіту там планово-адміністративної системи, але при переході до ринкової економіки були знехтувані. В той же час потреба у взаємодії освітніх організацій із підприємствами, фірмами і організаціями нікуди не зникла, просто в нових соціально-економічних умовах виникла необхідність в інших механізмах подібної взаємодії. Одним із таких механізмів і є дуальна система освіти.

Чиновники Міністерства освіти і науки України в останній час почали демонструвати зацікавленість у розвитку вітчизняної дуальної освіти. 26 грудня 2017 року на розширеному засіданні колегії МОН було розглянуто Концепцію підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти в Україні. Розробку нормативно-правової бази для запровадження дуальної освіти у повному обсязі передбачається здійснити в 2018 році [18].

Водночас, як справедливо наголошують в Міносвіти, впровадження дуальної освіти – це величезний обсяг роботи і для самих закладів освіти. Їм потрібно мати пул підприємств, які готові не просто брати студентів на роботу, а навчати їх – організовувати на робочому місці навчальний процес [4].

Практичне впровадження дуальної освіти в Україні почалось з професійно-технічної освіти. Упродовж 2015-2017 років здійснювався експеримент з організації навчально-виробничого процесу з елементами дуальної форми навчання на базі трьох вищих професійних училищ м. Києва, Львова та Запоріжжя. Відбувся перший випуск експериментальних груп, який засвідчив позитивні результати упровадження елементів дуальної форми навчання: високий рівень працевлаштування – до 97%, підвищення якості професійної підготовки на 12-17 %, додаткові фінансові надходження – до 50 тисяч гривень у кожному закладі освіти, зменшення витрат на комунальні послуги та витратні матеріали, більш стійка та взаємовигідна співпраця з роботодавцями [14]. Тим часом, Українська Асоціація Маркетингу в партнерстві з представництвом

Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні реалізують проект провадження елементів дуальної освіти в систему вищої освіти нашої країни.

Ідея дуальної освіти в Україні стає популярною. Як показало соціологічне дослідження «Дніпро – моє рідне місто», що проводилось кафедрою соціології ДНУ імені Олеса Гончара весною 2018 р, містяни в умовах відчутного протиріччя між ринками освіти та праці позитивно ставляться до нової ідеї дуальної вищої освіти. При цьому, майже половина опитаних відзначила, що впровадження такої освіти повинно починатись тільки зі старших курсів навчання. А кожен п'ятий респондент підкреслив, що впровадження дуальної професійної освіти не повинно бути обов'язковим для усіх ЗВО чи усіх студентів. Опитані жителі міста у своїй більшості також вважають, що саме університети повинні займатись відбором роботодавців (підприємств, фірм), які будуть надавати робочі місця для учасників дуального навчання. Решта прихильників нової освітньої моделі функцію відбору роботодавців для дуальної освіти пропонують віддати самим студентам, їх батькам, або ж службам зайнятості.

Висновки.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що ринок освітніх послуг у сучасній Україні функціонує переважно сам по собі, майже не взаємодіє із ринком праці. Проявом дисбалансу попиту та пропозиції на ринку праці є: невідповідність структури, обсягів та якості підготовки випускників ЗВО потребам роботодавців, економіки України в цілому, неформальна та неповна зайнятість, поширена практика працевлаштування випускників закладів освіти не за фахом, трудова міграція, нездатність ринку освітніх послуг своєчасно реагувати на зміни, що відбуваються на ринку праці.

Одним із сучасних шляхів вирішення названих проблем, подолання відірваності сучасної української вищої освіти від вітчизняного ринку праці є впровадження дуальної освіти, при якій роботодавець, отримуючи певні пільги від держави, бере на себе витрати на навчання студента за узгодженою програмою та виплачує йому стипендію, а також заробітну плату в час проходження практичного навчання на робочому місці. Студент зобов'язується по закінченню ЗВО почати свою трудову діяльність на уже знайомому підприємстві чи в організації. Навчальний заклад, в свою чергу, отримує як кошти на свій розвиток, так і цілеспрямованих, умотивованих на здобуття майбутньої професії студентів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Анিকেєв А. А. Современная структура образования в Германии / А. А. Анিকেєв, Е. А. Артуров // *Alma mater*. – 2012. – № 3. – С. 67-68.
2. Бондар М. Необдуманість чи зрада? Ілюзія інновацій під заставу найліпших умів України / М. Бондар // *Дзеркало тижня*. – 2018. – № 12.
3. В Україні хочуть ввести можливість здобувати вищу освіту на роботі. – Режим доступу: <https://ukr.media/business/343319/>.
4. В Україні хочуть запровадити можливість здобувати вищу освіту на роботі. – Режим доступу: <https://tsn.ua/v-ukrayini-hochut-zaprovaditi-mozhlyvist-zdobuvati-vischu-osvitu-na-roboti-1098245.html>.
5. Вища освіта в Україні: громадська думка студентів. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/vishcha-osvita-v-ukraini-gromadska-dumka-studentiv>.
6. Вища освіта в умовах реформи: зміни громадської думки. – Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?news=vyscha-osvita-v-umovah-reformy-zminy-hromadskoji-dumky>.
7. Гилюн А. В. Студенты-первокурсники о мотивах поступления в университет / А. В. Гилюн // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія, соціологія, політологія*. – 2014. – № 9. – С. 140-145.
8. Глайсснер О. Ю. Система высшего образования в Германии: великое множество путей / О. Ю. Глайсснер // *Alma mater*. – 2008. – № 10. – С. 57-62.
9. Дуальна освіта в Німеччині: студенти забезпечені роботою ще до закінчення вузу. – Режим доступу: https://osvita.ua/abroad/higher_school/germany/17801/osvita.ua/abroad/higher_school/germany/17801/.
10. Дуальное образование в Германии: плюсы и минусы. – Режим доступа: <https://www.partner-inform.de/partner/detail/2017/9/269/8706/dualnoe-obrazovanie-v-germanii-pljisy-i-minusy>.
11. Керівник ДСЗ: вища освіта більше не гарантує працевлаштування. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk-exclusive/1734746-kerivnik-dsz-vischa-osvita-bilshe-ne-garantuye-pratsevlashtuvannya>.
12. Кризис образования. Что делать? – Режим доступа: http://www.startup.org.ua/2017/12/blog-post_5.html.
13. Майже половина безробітних мають вищу освіту – Держслужба зайнятості. – Режим доступу: <https://economics.unian.ua/other/10207938-mayzhe-polovina-bezrobitnih-mayut-vischu-osvitu-derzhsluzhba-zaunyatosti.html>.
14. Молодь України – 2017: Результати соціологічного дослідження. – Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2017. – 72 с.
15. Савченко І. Методологічні підходи і організаційні особливості підготовки кваліфікованих робітників в умовах дуальної системи професійної освіти: досвід країн Євросоюзу та перші етапи реалізації в Україні / І. Савченко. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pto/dualna/7-savchenko-170217.pdf>.
16. Суименко Е. Особенности трудоустройства столичной молодежи Украины / Е. Суименко, А. Семашко, Н. Сакала // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2013. – № 2. – С. 160-183.
17. Тешев В. А. Дуальное образование как фактор модернизации системы социального партнерства вузов и предприятий / В. А. Тешев // *Вестник АГУ*. – 2014. – Вып. 1. – С. 139-144.
18. У 2018 році МОН планує підготувати законодавчу базу для дуального навчання. – Режим доступу: https://zaxid.net/u_2018_rotsi_mon_planuє_pidgotuvati_zakonodavchu_bazu_dlya_dualnogo_navchannya_n1447735.
19. Формальна освіта не має майже нічого спільного із знаннями людини. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/news/79750.html>.

REFERENCES

1. Anikeev, A.A., & Arturov, E.A. (2012). Sovremennaya struktura obrazovaniya v Germanii [The modern structure of education in Germany]. *Alma mater*, 3, 67-68 [in Russian].
2. Bondar, M. (2018). Neobdumanist` chy` zrada? Ilyuziya innovacij pid zastavu najlipshy`x umiv Ukrayiny` [Thought or treason? The illusion of innovation under the bail of the best minds of Ukraine]. *Dzerkalo ty`zhnya*, 12 [in Ukrainian].
3. *V Ukrayini xochut` vvesty` mozhly`vist` zdobuvaty` vy`shhu osvitu na roboti* [In Ukraine, they want to introduce the opportunity to get higher education at work]. Retrieved from: <https://ukr.media/business/343319/> [in Ukrainian].
4. *V Ukrayini xochut` zaprovady`ty` mozhly`vist` zdobuvaty` vy`shhu osvitu na roboti* [In Ukraine, they want to introduce the opportunity to get higher education at work]. Retrieved from: <https://tsn.ua/v-ukrayini-hochut-zaprovaditi-mozhlyvist-zdobuvati-vischu-osvitu-na-roboti-1098245.html> [in Ukrainian].
5. *Vy`shha osvita v Ukrayini: gromads`ka dumka studentiv* [Higher education in Ukraine: public opinion of students]. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/vishcha-osvita-v-ukraini-gromadska-dumka-studentiv> [in Ukrainian].
6. *Vy`shha osvita v umovah reformy`: zminy` gromads`koyi dumky`* [Higher education in the conditions of reform: changes in public opinion]. Retrieved from: <https://www.prostir.ua/?news=vyscha-osvita-v-umovah-reformy-zminy-hromadskoji-dumky> [in Ukrainian].
7. Gilyun, A.V. (2014). Studenty-pervokursniki o motivah postupleniya v universitet [First-year students about the motives for entering the university]. *Visny`k Dnipropetrovs`kogo universy`tetu*, 9, 140-145 [in Russian].
8. Glayssner, O.Yu. (2008). Sistema vysshego obrazovaniya v Germanii: velikoe mnozhestvo putey [The system of higher education in Germany: a great many ways]. *Alma mater*, 10, 57-62 [in Russian].
9. *Dual`na osvita v Nimechchy`ni: studenty` zabezpecheni robotoyu shhe do zakinchennya vuzu* [Dual education in Germany: students are provided with work before graduation]. Retrieved from: https://osvita.ua/abroad/higher_school/germany/17801/osvita.ua/abroad/higher_school/germany/17801/ [in Ukrainian].
10. *Dualnoe obrazovanie v Germanii: plyusy i minusy* [Dual education in Germany: the pros and cons]. Retrieved from: <https://www.partner-inform.de/partner/detail/2017/9/269/8706/dualnoe-obrazovanie-v-germanii-pljisy-i-minusy> [in Russian].

11. *Kerivny`k DSZ: vy`shha osvita bil`she ne garantuye pracevlashtuvannya* [Chief of DSZ: Higher education no longer guarantees employment]. Retrieved from: <http://www.unn.com.ua/uk/exclusive/1734746-kerivnik-dsz-vischa-osvita-bilshe-ne-garantuye-pratsevlashtuvannya> [in Ukrainian].
12. *Krizis obrazovaniya. Chto delat?* [The crisis of education. What to do?]. Retrieved from: http://www.startup.org.ua/2017/12/blog-post_5.html [in Russian].
13. *Majzhe polovy`na bezrobitny`x mayut` vy`shhu osvitu – Derzhsluzhba zajnyatosti* [Almost half of the unemployed have higher education – State Employment Service]. Retrieved from: <https://economics.unian.ua/other/10207938-majzhe-polovina-bezrobitnih-mayut-vishchu-osvitu-derzhsluzhba-zajnyatosti.html> [in Ukrainian].
14. *Molod` Ukrayiny` – 2017: Rezul`taty` sociologichnogo doslidzhennya* [Youth of Ukraine – 2017: Results of sociological research]. Ternopil: TOV «Terno-graf» [in Ukrainian].
15. Savchenko, I. *Metodologichni pidhody` i organizacijni osobly`vosti pidgotovky` kvalifikovany`h robitny`kiv v umovah dual`noyi sy`stemy` profesijnoyi osvity`: dosvid krayin Yevrosoyuzu ta pershi etapy` realizaciyi v Ukrayini* [Methodological approaches and organizational peculiarities of the training of skilled workers in the conditions of the dual system of vocational education: experience of the EU countries and the first stages of realization in Ukraine]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/pto/dualna/7-savchenko-170217.pdf> [in Ukrainian].
16. Suimenko, E., Semashko, A., & Sakala, N. (2013). Osobennosti trudoustroystva stolichnoy molodezhi Ukrainy [Features of employment of the capital's youth of Ukraine]. *Sociologiya: teoriya, metody, marketing*, 2, 160-183 [in Russian].
17. Teshev, V.A. (2014). Dualnoe obrazovanie kak faktor modernizacii sistemy socialnogo partnerstva vuzov i predpriyatij [Dual education as a factor in modernizing the system of social partnership of universities and enterprises]. *Vestnik AGU*, 1, 139-144 [in Russian].
18. *U 2018 roci MON planuye pidgotuvaty` zakonodavchu bazu dlya dual`nogo navchannya* [In 2018, the MES plans to prepare a legal basis for dual education]. Retrieved from: https://zaxid.net/u_2018_rotsi_mon_planuye_pidgotuvati_zakonodavchu_bazu_dlya_dualnogo_navchannya_n1447735 [in Ukrainian].
19. *Formal`na osvita ne maye majzhe nichogo spil`nogo iz znannyamy` lyudy`ny`* [Formal education has little to do with human knowledge]. Retrieved from: <http://www.osvita.org.ua/news/79750.html> [in Ukrainian].

Гилюн Олексій Васильович

Кандидат філософських наук, доцент
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Giluyn Olexy

PhD in Philosophy, Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: giluyn@ukr.net ORCID: 0000-0002-5562-2224

Колісник Лариса Олексіївна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Національний технічний університет «Дніпровсь-
ка політехніка»
49005, м. Дніпро, просп. Дмитра Яворницького, 19

Kolisnyk Larysa

PhD in Sociology, Associate Professor
National Technical University «Dnipro Polytechnic»
19, Dmitry Yavornytsky Av., Dnipro, 49005,
Ukraine

ORCID: 0000-0002-0933-933X

Цитування: Гилюн О. В. Чому в Україні слід розвивати дуальну вищу освіту? Соціологічний погляд / О. В. Гилюн, Л. О. Колісник // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 87-96.

Citation: Giluyn, O.V. & Kolisnyk, L.O. (2018). Chomu v Ukraini slid rozvyvaty dualnu vyshchu osvitu? Sotsiologichnyi pohliad [Why should dual higher education be developed in Ukraine? Sociological analysis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 87-96.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 08.10.2018

Міські практики (спів)участі (кейс м. Дніпро)

Демичева А. В., Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара

З'ясовано, що партисипативні міські практики є різновидом соціальних практик, що реалізуються у міському просторі та пов'язані з процесом (спів)участі містян як колективно, так і індивідуально у життєдіяльності міста. Встановлено три рівні існування практик (спів)участі: формальний, напівформальний та неформальний. Виявлено, що на формальному рівні реалізації партисипативних практик містяни відтворюють себе як територіальна громада, на напівформальному – як спільнота (community), на неформальному – як співтовариство.

Охарактеризовані види практик (спів)участі, на формальному рівні – це міський референдум, загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання та ради, органи самоорганізації населення та ін. Відзначено, що, починаючи з 2000-х років, активізується колективні форми участі. До напівформального можна зарахувати бюджети участі, міські партисипативні проекти тощо, до неформального – локальні дії однодумців, які об'єднуються навколо простору.

Доведено, що сьогодні інституалізація міських практик участі відбувається як шляхом «знизу», так і «зверху». Основною передумовою появи нових практик виступає неможливість старих (традиційних) в повній мірі задовольнити запити акторів у досягненні певних цілей. Виявлена актуальна та потенційна ступінь участі жителів м. Дніпро у життєдіяльності міста.

Ключові слова: ком'юніті; міські партисипативні практики; міський простір; співтовариство; територіальна громада

Urban (co)participatory practices (case Dnipro City)

Demicheva A. V., Oles Honchar Dnipro National University

The study tested, that participatory urban practices are a form of social practices, implemented in city areas and connected with the process of (co)participation of the citizens, both collectively and individually, in the city's vital activities. Those practices can be implemented on the three levels: formal, semi-formal, informal. Wherein, it is stated, that on the formal level of the implementation of participatory practices, citizens recreate themselves in a form of territorial group, on the semi-formal – as a community, and on the informal – as a togetherness.

There is a whole spectrum of various participatory practices on the formal level – a city referendum, general citizens' meeting at the place of residence, local initiatives, public hearings and councils, bodies of self-organization of the population, etc. To semi-formal one can include the budgets of participation, city participatory projects, etc., to informal - the local actions of like-minded people, who unite around space. The study notes, that since the 2000's, the gradual activation of collective participatory forms has begun. Even though, the researches have shown, that those practices nowadays are vital only for a small part of the territorial community. Probably, the main reason for that is the habitus of modern Ukrainian that is a combination of strong distrust towards government, including the local one; distrust that people are capable to influence the decisions of officers, paternalism of mindset, etc. Therefore, the leftovers of Soviet world perception don't let the modern citizens actively use legal schemes in urban participatory practices. On the other hand, the informal practices follow the concept of tactical urbanism. Its main idea is that people change the city themselves, only they can improve the surroundings through the action that don't require neither a lot of time, nor money, just a bunch of enthusiasts.

Moreover, the study proved that today institutionalization of urban participatory practices takes place both «from the bottom and from above». The main prerequisite for the emergence of new practices is the impossibility of the old (traditional) to fully meet the demands of actors in achieving certain goals. In this regard, new practices arise, for example, a consensus conference, a consultative survey, an open office, a public panel, etc.

The actual and potential level of participation of residents of the city of Dnipro in the life of the city is revealed. The results of four national surveys, studies of the Department of Sociology recorded that the residents carry out routine actions based on the habit, believing in the fact that there is a certain order of action, but not much efficiency in them. Regarding semi-formal and informal practices, the readiness for their implementation is inherent in the Dnipro City, not to a significant extent.

Keywords: community; urban participatory practices; urban (city) areas; togetherness; territorial community

Городские практики (со)участия (кейс г. Днепр)

Демичева А.В., Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара

Выяснено, что партисипативные городские практики являются разновидностью социальных практик, реализуемые в городском пространстве и связанные с процессом (со)участия горожан как коллективно, так и индивидуально в жизнедеятельности города. Установлено три уровня существования практик (со)участия: формальный, полуформальный и неформальный. Выявлено, что на формальном уровне реализации партисипативных практик горожане воспроизводят себя как территориальная громада, на полуформальном – как сообщество (community), на неформальном – как группа единомышленников, соучастников.

Охарактеризованы виды практик (со) участия, на формальном уровне – это городской референдум, общее собрание граждан по месту жительства, местные инициативы, общественные слушания и советы, органы самоорганизации населения и др. Отмечена, начиная с 2000-х годов, активизация коллективных форм участия. К полуформальному можно отнести бюджеты участия, городские партисипативные проекты и т. п., к неформальному – локальные действия единомышленников, которые объединяются вокруг пространства.

Доказано, что сегодня институционализация городских практик участия происходит как путем «снизу», так и «сверху». Основной причиной возникновения новых практик выступает невозможность старых (традиционных) в полной мере удовлетворить запросы актеров в достижении определенных целей. Выявлена актуальна и потенциальная степень участия жителей г. Днепр в жизнедеятельности города.

Ключевые слова: комьюнити; городские партисипативные практики; городское пространство; сотоварищество; территориальная громада

Постановка проблеми.

Питання участі містян у життєдіяльності міста на перший погляд є достатньо опрацьованим, оскільки місцеве самоврядування, роль громади у процесі децентралізації є предметом різноманітних дискурсів: владного, наукового, «громадського» дискурсу. Проте, не зважаючи на детальне законодавче регулювання цього питання, залишається проблемою неефективність тих чи інших форм участі громади в управлінні містом, зневіра містян у спроможність як влади, так і їх самих вирішити міські проблеми, небажання ані ініціювати, ані підтримувати ті різноманітні активності, які пропонують міські громадські організації чи спільноти. Отже, виникає питання про спектр тих практик (спів)участі, які відтворюються у сучасному великому місті, рівень залучення містян у їх відтворення. У якості кейсу обрано м. Дніпро, яке, з одного боку, є типовим великим промисловим містом, проте з іншого, має ряд особливих маркерів, які відрізняють його та роблять інформативним та насиченим об'єктом розгляду.

Аналіз досліджень і публікацій.

Дана проблематика розглядається в різних наукових напрямках. Не маючи можливості детального історіографічного огляду, лише окреслимо їх. Отже, а) в галузі державного управління через місцеве самоврядування, його форми

та механізми, дослідження ролі територіальної громади як суб'єкта самоврядування тощо. Тут склався значний комплекс вітчизняних наукових робіт, серед останніх відзначимо колективну монографію «Міське самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні» за заг. ред. Р. М. Плюща (2016) [18]; б) в галузі муніципального права (Петришин О. О. «Правові засади місцевого самоврядування в зарубіжних країнах та Україні: теоретико-правовий та порівняльний аналіз», 2014 [19]; в) в історичній науці (історія, джерела місцевого самоврядування в Україні; г) політології (у ракурсі вивчення демократії участі / партисипативної демократії, наприклад, Ворона П. В. «Міське самоврядування України в контексті розвитку представницької влади», 2012 [4]) та ін. Не можна не відзначити значний пул робіт, що мають практичну спрямованість та написані для громадських активістів за підтримки різноманітних фондів, наприклад, «Довідник громадського активіста» [9]. Що стосується соціологічного осмислення (спів)участі містян у життєдіяльності міста, то ті доробки, що є на сьогодні, по-перше, зосереджені у просторі так званої «публічної урбаністики» (при цьому, наприклад, емпіричні матеріали, представлені аналітичним центром CEDOS та його підрозділом Mistsite, є чи не єдиними з даної тематики); по-друге, є аналізом / описом певної практики. Однією з проєкцій розгляду зазна-

ченої проблематики є такий напрямок дослідження, як «право на місто та його реалізація», у рамках чого відбувається здійснення практик участі, здебільшого протестних, практик супротиву та реалізується право змінювати місто під себе (Н. Козлова, І. Тищенко та ін.) [8]. Таким чином, проблематика, пов'язана з практиками участі містян, потребує подальшої соціологічної інтерпретації.

Мета дослідження полягає у характеристиці міських партисипативних практик (практик (спів)участі) через аналіз їх різнорівневих проєкцій у просторі м. Дніпро.

Виклад основного матеріалу.

Отже, партисипативні практики – це різновид соціальних практик, що реалізуються у міському просторі та пов'язані з процесом (спів) участі містян як колективно, так і індивідуально у життєдіяльності міста.

Розглянемо різні рівні партисипативних міських практик та їх зміни. Першим із них є рівень легальних формалізованих практик, які містяни здійснюють / можуть здійснювати як члени територіальної громади. Територіальна громада – це складна форма суспільної організації, сукупність місцевих жителів, асоційованих на публічних засадах у межах певної території та об'єднана демографічним, територіальним, правовим, політичним, економічним, професійним, мовним, соціокультурним зв'язком. При дослідженні формально зафіксованих практик участі (мова йде про здійснення територіальною громадою місцевого самоврядування) доцільно вести мову про наявність двох груп таких форм: індивідуальних, які належать кожному громадянину окремо і можуть бути ним реалізовані незалежно від інших членів територіальної громади, та колективних форм, реалізація яких можлива лише шляхом колективних дій усіх або більшості членів територіальної громади. І якщо тривалий час в українському міському просторі спостерігалась реалізація саме індивідуальних форм (наприклад, право обирати і бути обраним до органів місцевого самоврядування; служба в органах місцевого самоврядування), то починаючи з 2000-х років можна казати про повільну, але активізацію саме колективних форм – загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи та проєкти, громадські слухання.

Розглянемо дніпровські варіації міських формальних партисипативних практик. Отже, серед безпосередніх формальних форм участі членів територіальної громади у місцевому самовря-

дуванні, зазначених у Законі «Про місцеве самоврядування в Україні», є: місцевий референдум, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, громадські слухання, органи самоорганізації населення [13]. Але законом не встановлений повний перелік форм участі громадян і територіальних громад у місцевому самоврядуванні. Взагалі в Україні функціонує десятки механізмів громадської участі у суспільному і політичному житті та процесі прийняття рішень у містах, передбачених нормативно-правовими документами різних рівнів [1, с. 30].

Збори громадян за місцем проживання: на них містяни ухвалюють рішення, які надалі мають бути враховані місцевою радою у своїй діяльності. Також можуть ухвалюватися рішення, якими учасники зборів добровільно покладають на себе зобов'язання і надалі виконують їх. За оцінками експертів, практика застосування механізму зборів в українських містах поки що не надто багата, проте є приклади використання цього механізму громадянами для обрання домових комітетів, які стали важливим елементом підтримання порядку та збереження майна в багатоквартирних будинках [20, с. 126].

Громадські слухання – за українським законодавством це зустрічі членів територіальної громади з депутатами / чиновниками місцевої влади з метою обговорення актуальних питань, що належать до компетенції місцевого самоврядування, ознайомлення з позицією місцевої влади з цих питань та надання пропозицій і зауважень. Громадські слухання стають все більш затребуваною формою виявлення культури участі дніпрян. Так, у лютому 2018 р. відбулися громадські слухання з приводу перейменування Дніпропетровської області на Січеславську; у березні 2018 р. відбулися слухання, в яких прийняли участь активісти та представники Придніпровської ТЕС з метою вирішення проблеми забруднення навколишнього середовища та ін. Популярність цієї практики пояснюється її зручністю як для влади, так і для громадян. Як зазначає Крістофер Карповіц, «публічні слухання є, мабуть, найпоширенішим інструментом участі громадськості в Сполучених Штатах, що використовується всіма рівнями влади для різних цілей» [7].

Органи самоорганізації населення (вуличні, квартальні комітети). Результатом їх активної діяльності стає включення пропозицій громади до програм економічного та соціального розвитку міст, безпосередня участь членів ОСН у про-

цесі розробки статутів та інших локальних нормативно-правових актів. Серед реально діючих форм самоорганізації населення варто виділити об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). Їх можна розглядати як господарські організації, що створені власниками квартир у багатоквартирних будинках виключно для обслуговування, ремонту і реконструкції цих будинків та утримання в належному стані прибудинкових територій. Щодо створення та діяльності ОСББ, то соціологи фіксують ситуацію, коли містяни схвалюють в цілому діяльність ОСББ (хоча ще п'ять – шість років тому ситуація навіть з оцінкою була негативною), проте брати активну участь в їх роботі не хочуть. Так, під час Четвертого муніципального опитування (2018 р.) респондентам обласних центрів було задане запитання щодо схвалення діяльності сусідських об'єднань (ОСББ, ОСН, кооперативи), жителі м. Дніпро відповіли наступним чином: цілком схвалюю – 10 %, швидше схвалюю – 49 %, швидше не схвалюю – 19 %, зовсім не схвалюю – 7 %, важко відповісти – 15 % [23]. За позицією «Схвалюю» дніпряни займають п'яте місце серед інших обласних центрів. Проте схвальне ставлення не означає активної участі городян в їх діяльності. На 2016 р. ОСББ у Дніпрі під управління перейшло лише 20% житлового фонду (ОСББ в Дніпрі: під управління перейшло лише 20% житлового фонду. На кінець 2017 р. у місті діяло 936 ОСББ.

Громадська експертиза (оцінювання діяльності органів виконавчої влади інститутами громадянського суспільства) дозволяє громадськості оцінити рівень прозорості органу виконавчої влади та дотримання ним законодавства. У статуті громади не визначено детальної процедури ініціювання та проведення громадських експертиз. Можна вважати варіацією громадської експертизи громадський моніторинг відкритості місцевого бюджету м. Дніпро, який проводився протягом 2015–2016 рр. в рамках проекту «Громадянське суспільство та медіа за прозорі місцеві бюджети» та включав у себе моніторинг та оцінювання бюджетної політики, стратегічних та бюджетних документів, а також інформації на сайті Дніпропетровської міської ради.

Звернення громадян, в тому числі електронні петиції та електронні звернення. Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги. Е-петиції як важливий інструмент електронної демократії сьогодні закріплені у міжнародних документах. Зокрема,

Рекомендація CM/Rec (2009) Комітету Міністрів Ради Європи щодо електронної демократії від 18 лютого 2009 р. визначає е-петицію як електронне подання протесту чи рекомендації демократичному інституту: громадяни підписують петицію та можуть брати участь у дискусії з цього питання, вказавши свої імена та адреси онлайн [12]. Електронні петиції як демократичний механізм взаємодії влади і суспільства нині практикуються у понад 70 державах світу та є однією з найпростіших форм участі громадян в управлінні. Однак, у системі е-петицій є певні проблеми. Експерти зазначають, що у м. Дніпро встановлений доволі високий поріг кількості підписів: 900 підписів за 30 днів [13]. Що стосується змісту петицій, поданих у м. Дніпро, то у 2016 р. на офіційному порталі «Єдина система місцевих петицій» Дніпровської міської ради маємо наступний розподіл: благоустрій міста – 46 %, транспорт – 23 %, сім'я, молодь та діти – 15%, економіка та фінанси – 8 %, земельні відносини – 8 % [11]. При цьому однією з найбільших проблем є значна частка петицій «поза компетенцією» місцевих рад; наявність «тролінгових» петицій. Отже, в силу низки чинників, пов'язаних як із механізмом, так і з культурою подачі е-петицій, їх ефективність поки що є порівняно низькою.

Громадські ради. Відповідно рішення Дніпропетровської міської ради від 15.06.11 р. у м. Дніпропетровськ було створено Громадську раду при Дніпропетровській міській раді. Вона є постійно діючим колегіальним виборним консультативно-дорадчим органом, утвореним для забезпечення участі громадян в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, налагодження ефективної взаємодії зазначених органів з громадськістю, врахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики. Тривалий час Громадська рада при міськраді не працювала. Її перезапуск відбувся у 2018 р., на даний час до складу ради входять представники 31 діючої громадської організації.

Консультації з громадськістю, які проводяться у формі публічного громадського обговорення (безпосередня форма) та вивчення громадської думки (опосередкована форма). Публічне громадське обговорення передбачає організацію і проведення конференцій, форумів, громадських слухань, засідань за круглим столом, зборів, зустрічей із громадськістю; теле- або радіодебатів, Інтернет-конференцій. Застосовується й електронна форма консультацій та обговорення.

Вивчення громадської думки містян здійснюється через проведення соціологічних досліджень різними методами різноманітних джерел, проте у м. Дніпро не створена інституція, яка б здійснювала постійний моніторинг громадської думки містян, наприклад, Інститут дослідження міста.

Таким чином, законодавство України створює простір для відтворення формально визначених практик участі городян у життєдіяльності міста, проте аналіз показує, що дані практики на даний час є актуальними для незначної частини територіальної громади. Вірогідно, основною причиною цього є габітус сучасного українця-містянина, в якому присутня стійка недовіра до органів влади, в тому числі й місцевої; невіра в те, що можна впливати на рішення чиновників, патерналізм свідомості тощо. Отже, залишки радянського світосприйняття заважають сучасним городянам активно використовувати легальні механізми участі у життєдіяльності міста.

Інший блок партисипативних практик можна умовно назвати напівформальним: деякі з них прописані у законодавстві, деякі ні, однак реалізація їх відбувається вже не на рівні громади, а на рівні зацікавленої спільноти (community), тобто вони поєднують містян, стурбованих певною проблемою і це можуть бути як жителі всього міста, так і певного району, вулиці, чи професійної групи. Розглянемо певні напівформальні партисипативні практики.

Бюджети участі (партисипативні бюджети, громадські бюджети, суспільні бюджети). Це процес прийняття рішень, мета якого полягає на залученні громадськості до спільного управління містом та до розподілу коштів виділеної частини міського бюджету. Отже, бюджет участі – це частка бюджету міста, яка може бути використана безпосередньо громадою міста на реалізацію ініціатив її мешканців. Тобто цей ресурс має бути спрямований на проекти, які є найважливішими з погляду мешканців, а не влади. Ідея створення партисипативного бюджету виникла у м. Порто-Алегро (1989 р., Бразилія), а починаючи з 2000 р., ідея бюджету участі поширилася світом, існуючи у різних моделях з урахуванням економічних, соціальних, культурних політичних чинників. В Україні механізм бюджету участі запрацював завдяки фундації українсько-польського партнерства ПАУСІ наприкінці 2015 р. у трьох містах – Черкаси, Полтава та Чернігів та реалізується за польською моделлю. Платформу «Громадський проект», станом на кінець 2017 р., використовують понад 50 міст України [2].

Соціальні ефекти такого типу бюджетів вагомі та відчутні: городяни солідаризуються навколо певної проблеми, навчаються досягати консенсусу; підвищується відповідальність жителів міста за власний простір існування; підвищується рівень міського (локального) патріотизму, гордість за місто (район); підсилюються процеси ідентифікації з містом, іншими городянами тощо; розширюється соціальний капітал жителів. Зрозуміло, що бюджети участі мають певні недоліки, наприклад, достовірність голосування, відсутність широкої дискусії щодо проекту, голосування «за інерцією» або «за проханням», до них залучена найбільш активна (молода, освічена) частина городян.

Щодо м. Дніпро, то у 2017 р. перебувало на реалізації 52 бюджети. Аналіз свідчить про локальність громадських ініціатив, їх спрямованість на вирішення вузьких, «очевидних» проблем. Наприклад, підтримані проект «Улюблений двір на Каверіна, 26-28», «Благоустрій двору за вул. Робоча, 152», «Облаштування дитячого майданчику по вул. Б. Хмельницького, 3» та ін. Більшість проектів, поданих в категорії «Освіта» стосуються матеріально-технічної бази закладів – парки, освітлення тощо [3]. Що стосується власне проектів, то лише мінімальний відсоток із них дійсно можна назвати креативними і загальнозначущими – найчастіше ініціативи стосуються комунальної сфери, носять локальний характер і де-факто дублюють вже існуючі статті витрат міських бюджетів.

Отже, ідея «бюджетів участі» є досить популярною, у тому числі і в Україні. Програма ООН з населених пунктів (UN Habitat), спрямована на сприяння сталому розвитку міст, оголосила експеримент з «громадським бюджетом» найкращою міжнародною практикою. На сьогоднішній день більше 1500 міст світу імплементували механізм бюджету участі [5]. Обсяг виділених коштів для розподілу громадянами залежить від особливостей встановленої процедури конкретної країни. Так, у 2017 р. у Києві це 100 млн. гривень, у Дніпрі та Львові – 16 млн., Чернівцях – 7 млн., Краматорську – 1,5 млн.

Міські партисипативні проекти. Останні роки спостерігається вибух розгортання міських низових ініціатив, рухів, організацій. Так, навколо міської тематики об'єднуються дедалі більше активних міських жителів. У 2016 р. команда проекту Mistosite створила базу міських ініціатив України, у якій міститься інформація про ініціативи та організації, діяльність яких пов'язана із

вирішенням загальноміських або більш локалізованих проблем, таких як питання незаконної забудови, благоустрою тощо. Вочевидь, до бази потрапили не усі ініціативи, а ті, організатори яких відгукнулись на прохання бути зареєстрованими у такий спосіб [17]. На 1 квітня 2018 р. у базі містилася інформація про 765 ініціатив, у Дніпрі – 21, з яких дев'ять у рубриці «Мистецтво та культура», по три – «Благоустрій» та «(Само) управління. Отже, Дніпро не є лідером міських громадських ініціатив. Так, у Харкові зафіксовано 69 ініціатив, у Львові 129. Активізація діяльності міських низових ініціатив є важливою для міського розвитку. Дослідження Дж. Ч. Морріса, К. Джейкобсон, М. Кастельса доводять, що збільшення кількості низових рухів у місті підвищує рівень цікавості до проблем міського розвитку та залучення пересічних мешканців.

При цьому усталені практики (як формальні, так і напівформальні) не завжди та не в повному обсязі задовольняють запити містян щодо впливу на владу та реалізацію права на місто. У зв'язку з цим виникають нові практики, які «заходять» як «зверху», так і «знизу». Наприклад, консенсусна конференція, дорадче опитування, відкритий офіс, громадська панель та ін. [14].

І третій рівень, на якому здійснюються практики співучасті містян, це рівень неформальних практик, які можуть реалізовуватися окремими городянами, невеликими спільнотами однодумців. Їх важко аналізувати, оскільки дані практики носять позарамковий характер. Наприклад, у Дніпрі створили експериментальний публічний простір під назвою «Сцена: Stage». Дерев'яну конструкцію збудували в занедбаній частині парку Шевченка на місці, де раніше був амфітеатр. Крім самої сцени, тут є місце з екраном для кінопоказів, лекцій, сидіння та майданчик для воркшопів та виставок. Це яскравий приклад того, як громадяни об'єдналися навколо простору. Можна навести приклад, коли небайдужі містяни, які мають власні автомобілі, допомагали іншим під час снігових заносів у місті.

Такі неформальні практики співучасті містян вкладаються у концепцію тактичного урбанізму, суть якого полягає в тому, що перетворення міста – це справа рук його жителів, саме вони можуть покращити міське середовище шляхом дій, які не вимагають ані багато часу, ані багато грошей. Пояснюючи сенс тактичного урбанізму, М. Лайдон наводить п'ять його основних характеристик – далекоглядність, локальність, соціальна спрямованість, розрахунок на коротко-

строкову перспективу, низька вартість проектів і, як наслідок невеликий ризик, який, в той же час, дає можливість отримання прибутку [16]. В якості синонімів терміну «тактичний урбанізм» використовуються такі назви, як «саморобний урбанізм» (handmade urbanism), «урбанізм в стилі зроби сам» (DIY urbanism), «партизанський урбанізм» (guerrilla urbanism), «кооперативний урбанізм» (co-urbanism) і цілий ряд інших [6, с. 4]. Під тактичним урбанізмом прийнято розуміти два пов'язаних між собою, але відмінні явища. Перше – це стихійні зміни простору самими городянами без будь-яких дозволів із боку міської влади. Іноді це може закінчитися приїздом поліції і штрафом; іноді – позитивними змінами, які легалізує міська влада. Другий варіант тактичного урбанізму – більш масштабний і санкціонований міською владою як реакція на активність містян.

Отже, маємо достатньо широкий спектр різноманітних форм участі городян у справах свого міста. Щодо оцінки їх ефективності, то за результатами Другого муніципального опитування у м. Дніпро на запитання «Які форми місцевої демократії, участі громадян в управлінні містом Ви вважаєте найбільш результативними?»: місцевий референдум – 27 %, консультації з громадськістю – 25 %, міські вибори, загальні збори членів територіальних громад за місцем проживання – по 21 %, міські ініціативи, громадські слухання, створення та діяльність органів самоорганізації населення – по 20 %, нічого не знають про ці форми – 17 %, ускладнилися з відповіддю – 9% [10, с. 85]. Щодо оцінки рівня можливостей включатися у процес формування рішень у вашому місті за результатами Третього муніципального опитування: відмінно – 2 %, добре – 16 %, середньо – 41 %, погано – 26 %, жахливо – 4 %, важко відповісти – 11 % [22, с. 32]. Тобто містяни здійснюють усталені рутинізовані дії за звичкою, виходячи з того, що є певний порядок дій, проте не дуже вірять в їх ефективність.

Стосовно напівформальних та неформальних практик, то готовність до їх здійснення властива дніпрянам не в значному ступені. Так, на запитання «Як часто Ви берете участь у так званих «суботниках», коли люди безкоштовно збираються разом і наводять порядок на вулиці, в парку...?» відповіли: постійно – 6 %, досить часто – 17 %, рідко – 36 %, ніколи – 38%, важко відповісти -2 % [10, с.87]. Щодо запитання «Чи готові ви долучитись до розробки пропозицій для міської ради?»: так, готовий на волонтер-

ських засадах – 14 %; так, готовий, але лише за винагороду – 16 %; ні, не готовий – 53%, важко відповісти – 17 % [23, с. 89].

За результатами онлайн-дослідження, здійсненого кафедрою соціології (березень, 2018 р., вибірка склала 602 особи), на запитання «Чи готові Ви взяти участь у розробці перспективного плану розвитку міста та надати свої пропозиції?», отримали те, що більше половини опитаних не готові долучатися до процесу планування розвитку міста (55,98 % вважають, що цим повинні займатися спеціалісти, а 3,5 % це не цікавить), третина скоріше готова, проте не знає куди з ними звертатися (33,4 %), і лише 5 % мають ідеї щодо розвитку міста і знають куди можна з цим звернутися. Такий розподіл свідчить як про переважання патерналістських орієнтацій, так і слабку поінформованість дніпрян щодо реалізації свого права на місто. Для фіксації проактивної / пасивної позиції містян були задані питання щодо відповідальності міської влади та городян у вирішенні проблем м. Дніпро. Маємо наступні результати, які чітко характеризують амбівалентність світосприйняття сучасного городянина. З одного боку, опитані вважають, що жителі міста повинні брати на себе відповідальність за частину проблем, які стосуються території їх проживання (будинки, район тощо): так – 83,3 %, проте 87,9 % впевнені, що містяни повинні вимагати від міської влади вирішення проблем міста, району, кварталу, будинку. Жителі м. Дніпро начебто розуміють, що місто – це спільна відповідальність, проте посередньо оцінюють можливості та спроможність жителів щодо участі в управлінні містом, і тим більш не є готовими до власної активної участі. Щодо здійснення партисипативних практик («За останній рік Ви особисто брали участь у будь-якому міському (районному) проекті / ініціативі?»), зафіксовано, що 38,1% не здійснювали, проте хотіли б, 37,3% – підтримали е-петицію, 9,3% – підтри-

мали проект, поданий до бюджету участі.

Для активізації містян, вочевидь, потрібні «агенти змін», так звані стейкхолдери, тобто актори, які мають значний капітал (культурний, соціальний, економічний, політичний) та репутацію. У нашому випадку ними можуть бути як окремі жителі міста, так і неурядові організації, органи місцевого самоврядування. Громадські організації зазвичай виступають посередником між органами місцевого самоврядування та містянами.

Висновки.

Партисипативні практики є різновидом соціальних практик, що реалізуються у міському просторі та пов'язані з процесом участі городян у життєдіяльності міста. Вони можуть реалізуватися на трьох рівнях організації / взаємодії містян: на рівні громади (формальні практики), на рівні спільнот (напівформальні) та на рівні невеликих співтовариств однодумців. На сьогодні інституалізація міських практик участі відбувається як шляхом «знизу», так і шляхом «зверху». Основною передумовою появи нових практик виступає неможливість старих (традиційних) в повній мірі задовольнити запити акторів у досягненні певних цілей. У першому випадку ідея нової практики належить співтовариству чи спільноті. У другому випадку нові практики ініціюються «зверху» та проходять етапи зародження, презентації широким верствам, прийняття / відкидання, рутинізації. Здійснення партисипативних практик містянами відбувається за їх власною ініціативою (неформальні та напівформальні практики), за ініціативою неурядових громадських організацій (напівформальні та формальні практики), часто за допомогою міжнародних донорів. Наслідками проактивної позиції містян є створення комфортного для городян міста, реальний вплив на міську владу, зміна міста, актуалізація міської ідентичності, міського патріотизму тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Абрам'юк І. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях / І. Абрам'юк. – Київ, 2014. 26 с.
2. Бюджет участі: історія і польський досвід. – Режим доступу: <http://urbanua.org/dosvid/zakordonni-pryklady/141>.
3. Бюджет участі: Громадський проект Дніпро. – Режим доступу: <https://adm.dniprorada.gov.ua/about>.
4. Ворона П. В. Міське самоврядування України в контексті розвитку представницької влади / П. В. Воона. – Полтава: ПУЕТ, 2012. – 187 с.
5. Гаврилова Н. Зарубежные тренды в сфере партисипаторного бюджетирования / Н. Гаврилова. – Режим доступу: <http://budget4me.ru/materials/d28526d0-ba68-11e6-993b-0242ac10f406/>.
6. Грибер Ю. А. Тактический урбанизм как форма модернизации повседневности / Ю. А. Грибер, А. Г. Егоров // Социодинамика. – 2015. – № 9. – С. 1-79.
7. Громадські слухання: світова та українська практики. – Режим доступу: <https://izbirkom.org.ua/publications/obshchestvo-19/2018/gromadski-slukhannia-svitova-ta-ukrayinska-praktiki/>

8. Демичева А. В. «Право на місто» як колективне право сучасних городян: змістовне наповнення та реалізація / А. В. Демичев // Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Дніпро, 25 квітня, 2018 р. – Дніпро: ЛізуновПрес, 2018. – С. 105-107.
9. Довідник громадського активіста. – Режим доступу: http://dovidnyk.org.ua/44-mistseva-demokratiiazahalna?start=3&scroll_to_blog
10. Друге всеукраїнське муніципальне опитування. 2016 р. Соціологічна група «Рейтинг». – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/regions/vseukrainskiy_municipalnyy_opros.html
11. Єдина система місцевих петицій Дніпровської міської ради. – Режим доступу: <https://dniprorada.gov.ua/uk/page/edina-sistema-miscevih-peticij>
12. Electronic democracy («e-democracy») Recommendation CM/Rec (2009)1 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 18 February 2009 and explanatory memorandum. – Режим доступу: https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM_2009_1_and_Accomp_Docs/6647-0-ID8289-Recommendation%20on%20electronic%20democracy.pdf
13. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради України, 1997, № 24, ст. 170, із змінами. – Режим доступу: <https://docs.dtkr.ua/doc/1086.322.0?Page=5>
14. Ковшун Л. Інструменти партисипації. Співпраця спільноти й органів влади / Л. Ковшун. – Режим доступу: <https://mistosite.org.ua/uk/articles/instrumenty-partysypatsii-spivpratsia-spilnoty-i-orhaniv-vlady>
15. Колесников О. Е-петиції у системі місцевої демократії: досвід обласних центрів України / О. Колесников. – Режим доступу: <http://samoorg.com.ua/blog/2017/02/13/e-petitsiyi-u-sistemi-mistsevoyi-demokratiyi-dosvid-oblasnih-tsentriv-ukrayini/>
16. Lydon M. Tactical Urbanism 2: short-term action, long-term change / M. Lydon. – Режим доступу: http://issuu.com/streetplanscollaborative/docs/tactical_urbanism_vol_2_final?e=4528751/2585800
17. Mistosite. База міських ініціатив України. – Режим доступу: <https://mistosite.org.ua/uk/initiatives>
18. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні / за заг. ред. Р. М. Плюща. – Київ: РІДНА МОВА, 2016. – 744 с.
19. Петришин О. О. Правові засади місцевого самоврядування в зарубіжних країнах та Україні: теоретико-правовий та порівняльний аналіз. – Харків: Право, 2014. – 192 с.
20. Права людини і місцева демократія / упоряд. С. Буров. – Київ: УГСПЛ, 2017. – 192 с.
21. Слободян Р. Міжнародний досвід запровадження партиципаторного бюджету на загальнонаціональному рівні та на рівні штатів / Р. Слободян. – Режим доступу: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/21.11.2017_partysypatornyj-bjudzhet.pdf
22. Третє всеукраїнське муніципальне опитування. 2017 р. Соціологічна група «Рейтинг» – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/regions/tretiy_vseukrainskiy_municipalnyy_opros.html
23. Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. 2018р. Соціологічна група «Рейтинг». – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/regions/chetvertyu_vseukrainskiymunicipalnyy_opros.html

REFERENCES

1. Abram'juk, I. (2014). *Demokratija uchasti: mekhanizmy ghromadsjkoji uchasti na miscevomu, regionalnomu ta nacionalnomu rivnjakh [Participation Democracy: Mechanisms for Civic Participation at Local, Regional and National Levels]*. Retrieved from: http://regionet.org.ua/files/07_PartDemocracy_Abramyuk_Materials_v.122.07.14.pdf [in Ukrainian].
2. *Bjudzhet uchasti: istorija i poljsjkyj dosvid [Participation budget: history and Polish experience]*. Retrieved from: <http://urbanua.org/dosvid/zakordonni-pryklady/141> [in Ukrainian].
3. *Bjudzhet uchasti: Ghromadsjkyj proekt Dnipro [Participation budget. Dnipro project]*. Retrieved from: <https://adm.dniprorada.gov.ua/about> [in Ukrainian].
4. Vorona, P.V. (2012). *Misceve samovrjaduvannja Ukrajiny v konteksti rozvytku predstavnycjkoji vlady [Local government of Ukraine in the context of the development of representative power]*. Poltava: PUET [in Ukrainian].
5. Ghavrylova, N. *Zarubezhnye trendy v sfere partysypatornogo bjudzhetirovanyja [Foreign trends in the sphere of participatory budgeting]*. Retrieved from: <http://budget4me.ru/materials/d28526d0-ba68-11e6-993b-0242ac10f406/> [in Russian].
6. Ghryber, Ju.A., & Eghorov, A.Gh. (2015). *Taktycheskyj urbanyzm kak forma modernizacyyi povsednevnyj [Tactical urbanism as a form of modernization of modernity]*. *Socyodynamyka*, 9, 1-79. Retrieved from: http://e-notabene.ru/pr/article_16196.html [in Russian].
7. *Ghromadsjki slukhannja: svitova ta ukrajinsjka praktyky [Public hearings: world's and Ukrainian practices]*. Retrieved from: <https://izbirkom.org.ua/publications/obshchestvo-19/2018/gromadski-slukhannia-svitova-ta-ukrajinska-praktiki/> [in Ukrainian].
8. Demycheva, A.V. (2018). «Pravo na misto» jak kolektyvne pravo suchasnykh ghorodjan: zmistovne napovnennja ta realizacija («The right to the city» as a collective right of modern townspeople: meaningful content and implementation). *Proceedings of the III Vseukrajijn. nauk.-prakt. konferencija Urbanistychni studiji: suchasnyj stan ta perspektyvy rozvytku. (pp. 105-107)*. Dnipro [in Ukrainian].
9. *Dovidnyk ghromadsjkojho aktyvista [A guide to a public activist]*. Retrieved from: http://dovidnyk.org.ua/44-mistseva-demokratiiazahalna?start=3&scroll_to_blog [in Ukrainian].
10. *Drughe vseukrajinsjke municypaljne opytuvannja (2016). [Second all-Ukrainians sociological poll]*. Sociologhichna hrupa «Rejtyng». Retrieved from: http://ratinggroup.ua/research/regions/vseukrainskiy_municipalnyy_opros.html [in Ukrainian].
11. *Jedyna sistema miscevykh petycij Dniprovsjkoji misjkoji rady [The only system of local petitions of the Dnipro City Council]*. Retrieved from: <https://dniprorada.gov.ua/uk/page/edina-sistema-miscevih-peticij> [in Ukrainian].
12. *Electronic democracy («e-democracy») Recommendation CM/Rec (2009) 1 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 18 February 2009 and explanatory memorandum*. Retrieved from: https://www.coe.int/t/dgap/democracy/Activities/GGIS/CAHDE/2009/RecCM_2009_1_and_Accomp_Docs/6647-0-ID8289-Recommendation%20on%20electronic%20democracy.pdf

13. Zakon Ukrainy «Pro misceve samovrjaduvannja v Ukraini» [The Law of Ukraine «On Local Self-Government in Ukraine»]. *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrainy, 1997, 24, 170, iz zminamy*. Retrieved from: <https://docs.dtkr.ua/doc/1086.322.0?Page=5> [in Ukrainian].
14. Kovshun, L. *Instrumenty partysypaciji. Spivpracija spiljnoty j orghaniv vlady [Participation tools. Cooperation between the community and the authorities]*. Retrieved from: <https://mistosite.org.ua/uk/articles/instrumenty-partysypatsii-spivpratsia-spilnoty-i-orhaniv-vladu> [in Ukrainian].
15. Kolesnykov, O. *E-petyciji u systemi miscevoji demokratiji: dosvid oblasnykh centriv Ukrainy [Electornic petitions in the system of local democracy: experience of Ukraine regional centers]*. Retrieved from: <http://samoorg.com.ua/blog/2017/02/13/e-petitsiyi-u-sistemi-mistsevoyi-demokratiji-dosvid-oblasnih-tsentriv-ukrayini/> [in Ukrainian].
16. Lydon, M. *Tactical Urbanism 2: short-term action, long-term change*. Retrieved from: http://issuu.com/streetplanscollaborative/docs/tactical_urbanism_vol_2_final?e=4528751/2585800.
17. *Mistosite. Baza misjkykh iniciatyv Ukrainy [Database of Ukraine citys' initiatives]*. Retrieved from: <https://mistosite.org.ua/uk/initiatives> [in Ukrainian].
18. Pljushh, R.M. (Ed.). (2016). *Misceve samovrjaduvannja v umovakh decentralizaciji vlady v Ukraini: kolektyvna monohrafija [Local government in the conditions of decentralization of power in Ukraine]*. Kiev: RIDNA MOVA [in Ukrainian].
19. Petryshyn, O.O. (2014). *Pravovi zasady miscevogho samovrjaduvannja v zarubizhnykh krajinakh ta Ukraini: teoretyko-pravovyj ta porivnjalnyj analiz [Legal principles of local self-government in foreign countries and Ukraine: theoretical and legal analysis and a comparative analysis]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
20. Burov, S. (Ed.). (2017). *Prava ljudyny i misceva demokratija [Human rights and local democracy]*. Ukrajinsjka Gheljsynsjka Spilka z prav ljudej [in Ukrainian].
21. Slobodjan, R. (2017). *Mizhnarodnyj dosvid zaprovadzhennja partycypatornogho bjudzhetu na zaghaljnonacionaljnomu rivni ta na rivni shtativ [International experience in introducing a participative budget at the national and state level]*. Retrieved from: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2015/11/21.11.2017_partycypatornyj-bjudzhet.pdf [in Ukrainian].
22. *Tretje vseukrajinsjke municipaljne opytuvannja [Third all-Ukrainian municipal poll]*. (2017). Sociologhichna ghrupa «Rejtyng». Retrieved from: http://ratinggroup.ua/research/regions/tretiy_vseukrainskiy_municipalnyy_opros.html [in Ukrainian].
23. *Chetverte vseukrajinsjke municipaljne opytuvannja [Fourth all-Ukrainian municipal poll]*. (2018). Sociologhichna ghrupa «Rejtyng». Retrieved from: http://ratinggroup.ua/research/regions/chetverty_vseukrainskiy_municipalnyy_opros.html [in Ukrainian].

Демичева Алла Валеріївна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Demicheva Alla

PhD in Sociology, Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: demicheva.alla@gmail.com ORCID: 0000-0002-2997-3020

Цитування: Демичева А. В. Міські практики (спів)участі (кейс м. Дніпро) / А. В. Демичева // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 97-105.

Citation: Demicheva, A.V. (2018). Miski praktyky (spiv)uchasti (keis m. Dnipro) [Urban (co)participatory practices (case Dnipro City)]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(10), 97-105.*

Стаття надійшла / Article arrived: 10.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 14.10.2018

Соціоекологічні проблеми сучасного міста як штучного середовища існування індивіда

Комих Н. Г., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

В статті розглядається проблематика, що належить до наукового поля соціальної екології, яка є галуззю соціологічного знання. Зокрема, розглянуті питання стану міського середовища та громадської думки стосовно екологічної проблематики на прикладі міста Дніпро. Базові методологічні принципи дослідження: принцип коеволюції та ключові положення структуралістського конструктивізму. На основі ґрунтовного аналізу наукових джерел, операціоналізовано визначення навколишнього середовища людини як простору, що складається з компонентів: біосфери, техносфери і штучного простору (фізичний) – місце (місто, село), житло, а також соціуму, що представлений трьома рівнями: соціоетальним (культура, політична влада), інституційним (інститути суспільства, що об'єднує статуси і ролі індивідів); статусно-рольовим. Встановлено, що громадська думка виявляє високу стурбованість екологічною ситуацією навколишнього середовища, однак екологічні цінності займають далеко не перше місце в статусно-ієрархічній структурі соціальних цінностей, що перешкоджає екологізації соціальних практик та інституціоналізації екологічних інтересів. З'ясовано, що ефекти репрезентації екологічності просторової організації міста знаходяться в стані усвідомлення як з боку громади, так і місцевої влади. Акцентована увага на ключових засадах та акторах вирішення екологічних проблем міста.

Ключові слова: соціоекологія; екологічна безпека; екологічне місто; принцип коеволюції; навколишнє середовище

Socioecological problems of the modern city, as an artificial environment of the individual's existence

Komykh N. G., Oles Honchar Dnipro National University

The article deals with the problems belonging to the scientific field of social ecology, which is the branch of sociological knowledge. In particular, issues of the state of the city environment and public opinion regarding ecological problems are considered, on the example of the city of Dnipro. The basic methodological principles of research: the principle of co-evolution and the key positions of structuralist constructivism. On the basis of a thorough analysis of scientific sources, the definition of the environment of the human being is operationalized as a space consisting of the components: the biosphere, technosphere and artificial space (physical) - a place (city, village), housing, as well as a society represented by three levels: socio-et al (culture, political power), institutional (institutions of society, unifying statuses and roles of individuals) status-role. It is established that public opinion is highly concerned about the environmental situation of the environment, however, environmental values are far from the first place in the status-hierarchical structure of social values, which impedes the ecologization of social practices and the institutionalization of environmental interests. According to the results of a sociological survey of residents of the city, it was established that among the existing environmental problems in the city leaders are: pollution of water bodies; atmospheric air pollution; deterioration of drinking water quality; the state of garbage dumps. It was clarified that the effects of the representation of the ecology of the spatial organization of the city are in a state of awareness both from the side of society and the authorities. The emphasis is on key principles and actors in solving environmental problems of the city.

Keywords: socioecology; ecological safety; ecological city; the principle of co-evolution; the environment

Социоэкологические проблемы современного города как искусственной среды существования индивида

Комых Н. Г., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье рассматривается проблематика научного поля социальной экологии, которая является отраслью социологического знания. В частности, рассмотрены вопросы состояния городской среды и общественного мнения относительно экологической проблематики на примере города Днепро. Базовые методологические принципы исследования: принцип коэволюции и ключевые положения структуралистского конструктивизма. На основе тщательного анализа научных источников, операционализировано определение окружающей человека среды, как пространства, состоящего из компонентов: биосферы, техносферы и искусственного пространства (физического) – место (город, село), жилье, а также социума, представленного тремя уровнями: социоэталным (культура, политическая власть), институциональным (институты общества, объединяет статусы и роли индивидов) статусно-ролевым. Установлено, что общественное мнение проявляет высокую обеспокоенность экологической ситуацией окружающей среды, однако, экологические ценности занимают далеко не первое место в статусно-иерархической структуре социальных ценностей, что препятствует экологизации социальных практик и институализации экологических интересов. По результатам социологического опроса жителей города установлено, что среди существующих экологических проблем в городе лидерами являются: загрязнение водоемов; загрязнение атмосферного воздуха; ухудшение качества питьевой воды; состояние мусорных свалок. Выяснено, что эффекты репрезентации экологизации пространственной организации города находятся в состоянии осознания, как со стороны общества, так и власти. Акцентировано внимание на ключевых принципах и акторах решения экологических проблем города.

Ключевые слова: *социоэкология; экологическая безопасность; экологический город; принцип коэволюции; окружающая среда*

Постановка проблеми.

Соціологічна наука в рамках сучасного соціоекологічного дискурсу акцентує увагу на невід'ємності природного та соціального компонентів суспільного розвитку та потребує врахування широкого спектру соціальних відносин. Соціальні спільноти реагують не тільки на біофізичні, техногенні наслідки екологічних катастроф та ризиків, але й сприймають соціальні проблеми, зумовлені екологічною безпекою умов проживання. Місто є штучним середовищем організації життєдіяльності людини, яке в сучасних умовах глобалізації, соціокультурних трансформацій, технологічний інновацій стрімко розвивається. Практично всі його елементи, як живі так і штучні, створені людиною в залежності від їх соціальних потреб та вимагають постійного вдосконалення, переформування та врахування фактору екологічної безпеки. Спостереження за соціальною реальністю та аналіз емпіричного матеріалу зафіксували парадоксальну ситуацію, яка полягає в протиріччі: з одного боку громадська думка виявляє високу стурбованість екологічною ситуацією навколишнього середовища, а з іншого боку – екологічні цінності займають далеко не перше місце в статусно-ієрархічній структурі соціальних цінностей, що перешкоджає екологізації со-

ціальних практик та інституалізації екологічних інтересів.

Однак, громада міста все частіше звертає увагу на значимість екологічного фактору умов повсякденного проживання. Одним із напрямів соціологічних досліджень є вивчення громадської думки населення міст для визначення напрямків вирішення екологічних проблем, пошуку шляхів ліквідації екологічної небезпеки, розробки рекомендацій для формування адекватної, дієвої екологічної політики органами місцевої влади. Важливо, що у зазначених сферах вчені акцентують увагу на взаємодії людини та навколишнього середовища. Пошуку їх гармонійної взаємодії. Міста є простором побудови комфортних та коєволюційних стосунків людей та природи.

Аналіз досліджень і публікацій.

Стосовно напрямів розгортання наукових пошуків в сучасному світовому та вітчизняному соціоекологічному дискурсі, на наш погляд, можна відмітити такі напрямки: розробка теорій та методологічних підходів до пояснення та встановлення рівноваги у відносинах індивіда з навколишнім середовищем та, як підсумок, формування нової екологічної парадигми та розвиток галузі соціологічного знання – соціоекології, або соціології навколишнього середовища, соціології довкілля (Р. Данлеп, К. Ван Ли-

дер, М. Фішер-Ковальські, А. Шнайберг, У. Бек, Дж. Уррі, Е. Гідденс, М. Кастельс, Т. Дрідзе, О. Яницький, О. Стегній); соціологічний аналіз екологічної культури і екологічної свідомості, ступеня екологізації суспільного життя, екологічні рухи, прогнозування екологічної перспективи (Дж. Александер, О. Бондар, Г. Науменко, А. Радей, Є. Головаха, О. Стегній, Н. Худяєва).

Окремо слід відзначити наукові здобутки Дж. Уррі, які є важливими для розуміння основного принципу дослідження – коеволюції, у розуміння взаємодії людини та природи. Дж. Уррі в роботі «Соціологія природи» розставляє акценти стосовно важливої місії соціологічної науки – знайти шляхи гармонійного існування природи і людини [8]. Проблеми навколишнього середовища набирають обертів у соціологічному полі наукових досліджень. Зокрема, можливості соціології розглядаються в ракурсі реконструкції в сучасних суспільствах «соціального» та «природного» [7]. З огляду на зазначені ракурси, Уррі та Макнотен вдало виокремлюють напрями рефлексивної соціології оточуючого середовища: соціологія екологічних знань, соціологічне прочитання існуючих «природ», соціологія екологічної «шкоди» та проблема «інвайроменталізму та суспільства».

Отже, аналіз основних ідей англійських вчених показав, що соціоекологічний напрям досліджень набуває неабиякого значення як для соціологічної науки, так і для подальших відповідей на поставлені нами завдання в даному дослідженні. Уррі чітко описує ті напрями, за якими соціологічні інтервенції будуть мати евристичний характер та надавати конкретний матеріал для вирішення головної проблеми існування людства в гармонії з природою. Приведення в стан гармонії штучного навколишнього середовища та природи.

Мета дослідження полягає у означенні основних векторів та змістів громадської думки мешканців міста Дніпро стосовно екологічної проблематики. Пошук шляхів встановлення балансу між людиною та навколишнім середовищем у містах як просторах реалізації цих можливостей. Ми прагнемо приділити увагу проблемі взаємодії людини та навколишнього середовища і предметно розглянути екологічне місто як соціальний конструкт, застосовуючи структуралістко-конструктивістський підхід, та охарактеризувати реальний екологічний стан міста Дніпро.

Виклад основного матеріалу.

Беручи до уваги ті акценти, що розставлені раніше, перейдемо до концептуалізації основного поняття – навколишнє середовище людини (місто, як його форма) в соціоекологічному дискурсі. Слід зазначити, що на сьогодні присутня теоретична неузгодженість у визначенні понять «життєве середовище», «навколишнє середовище людини», «середовище людини».

Відомий вчений Данило Ж. Маркович вважає, що під навколишнім середовищем людини мається на увазі сукупність умов і впливів оточуючих людини. Таке визначення дослідник вважає досить умовним і пропонує оперувати терміном «середовище людини». На думку Данила Ж. Марковича, поняття середовище людини в самому загальному вигляді може бути визначено як сукупність природних і штучних умов, в яких людина реалізує себе як природна і суспільна істота. Середовище людини складається з двох взаємопов'язаних частин: природного і суспільного [5].

Реймерс Н. Ф. так само оперує категорією середовище людини, тільки застосовує дещо інший підхід до опису її структури. Він виділив у навколишньому середовищі чотири нерозривно взаємопов'язаних компоненти-підсистеми: а) природне середовище, б) середовище, породжене агротехнікою – так звану другу природу або квазіприроду, в) штучне середовище – «третю природу» або артеприрода, г) соціальне середовище [6].

Дрідзе Т. оперує поняттям «життєве середовище людини» та пропонує більш осучаснений, соціально-психологічний підхід до розуміння його. Життєве середовище складається з наступних компонентів:

- природний – флора, фауна, вода, атмосферне повітря;
- рукотворний – плоди техніко-технологічної цивілізації, штучне середовище;
- інформаційний – потоки знаків і символів, які транслюються та зв'язують людей одне з одним – комунікаційні мережі, візуальний ряд;
- соціопсихоантропологічний – люди з їх менталітетом, способом мислення й стилем життя [2, с. 22].

Запропоновані підходи для пояснення навколишнього середовища людини ґрунтуються на міждисциплінарному підході та запозичують ідеї соціоекології природничого гатунку.

Розвиток соціологічної теорії надав змогу розглядати життєве середовище людини з по-

зицій просторової теорії. Постструктуралісти, а зокрема П. Бурд'є, по-іншому визначає соціальний простір, як абстрактний простір, конституюваний ансамблем просторів або полів (економічного, політичного, інтелектуального і т.д.), розподіл яких залежить від видів капіталу [1]. Соціальний простір фізично реалізується у фізичному просторі (місце проживання – соціальне кваліфіковане фізичне місце, місто, житло, блага і послуги). Соціальний простір – елемент середовища людини, в якому здійснюється соціальна взаємодія. Екологічність соціального простору у сукупності різноманітних факторів – проблематика соціологічних досліджень.

Отже соціоекологічний підхід розширює методологічне поле науково-дослідницького пошуку від досить вузького розуміння навколишнього середовища як середовища взаємодії природи і людини до більш широкого – природа, людина, соціум. Більш того, в рамках даного підходу відкривається можливість доповнити цю тріаду просторовим розумінням соціального середовища.

Виходячи з такої теоретичної посилки, навколишнє середовище людини ми будемо визначати як простір, що складається з компонентів біосфери, техносфери і штучного простору (фізичного) – місце (місто, село), житло, а також соціум, представлений трьома рівнями: соціоетальний (культура, політична влада), інституційним (інститути суспільства, що об'єднує статуси і ролі індивідів); статусно-рольової. Всі перераховані компоненти впливають на здоров'я і життєдіяльність людини.

Для сучасного індивіда навколишнім середовищем існування, створеним штучним шляхом, є місто. В рамках соціоекологічного підходу місто розглядається як штучне середовище (фізичний простір) організації життєдіяльності сучасного індивіда. Штучне середовище є результатом складних процесів історичного, соціально-економічного, соціокультурного характеру. Штучне довкілля складається як з неживих предметів, які створені людиною і не існують в природі, так і з живих організмів: тварин, рослин, а також організмів створених людиною завдяки генній інженерії та штучному відбору.

За методологічними принципами нашого дослідження нас цікавлять, перш за все, соціокультурні механізми організації штучного середовища суспільства, його «вписування» реінтеграція в природне середовище та організацію соціального простору. Місто в такому контексті

розуміємо з позицій конструктивістської парадигми. Сучасне місто – це простір проживання індивіда, його організація залежить від об'єктивних та суб'єктивних особливостей суспільного розвитку та форм соціальної комунікації в широкому розумінні. Очевидно, що візуальність міста є на сьогодні значимим його компонентом. Навколишнє середовище містянина насичене візуальними зображеннями різноманітного гатунку, якості та значення: архітектура, скульптури, пам'ятники, реклама, як комерційна так соціальна, культурних заходів, природний ландшафт, графіті. Місто є епіцентром сучасності, де відбувається наповнення життєвих історій містян; зосереджено різноманітні форми соціальної комунікації, де взаємодіють публічні та приватні простори, і все це підкоряється часу, який формує єдиний стрімкий ритм повсякденних режимів – транспортного, інформаційного, політичного, індустріального, культурного. Екологічний стан міського середовища безпосередньо визначає якість життя і здоров'я людини.

Екологічне місто в рамках зазначеного дослідницького напрямку ми будемо розуміти як соціальний конструкт, який набуває своїх означень за певної оціночної характеристики його суб'єктів, має просторові (територіальні) ресурси, властивості. На прикладі міста Дніпро спробуємо визначити наскільки воно екологічне, придатне для безпечного проживання людей та вдало поєднує природне і штучне середовище існування людини.

Отже маємо теоретико-методологічне підґрунтя розглядати сучасне екологічне місто як певний простір, наповнений диспозиційними (кожен індивід має певну ієрархію позицій у полі простору), соціокультурними, комунікативними, інформаційними, фізичними характеристиками, що відтворюються, структуруються та підтримуються повсякденними практиками індивідів у рамках певних полів, у залежності від домінування форм капіталу. Для більш детальної картини екологічного міста ми розглянемо об'єктивні ресурси території, т. п. екологічні показники, за якими можна визначити стан екології у місті: рівень забруднення повітря, доступність і чистота води, ретельність прибирання сміття, стан каналізаційних мереж. Саме за наявності базового ресурсу території ми можемо зафіксувати певні соціально-екологічні практики, які відтворюють екологічний простір міста. За дослідженням громадської думки населення міста проаналізуємо екологічні проблеми, екологічні практики та ба-

чення екологічного міста мешканцями.

За даними щорічного екологічного паспорта м. Дніпро за 2016 рік ми можемо охарактеризувати основні показники екологічного стану міста.

Зазначимо, що Дніпро – багатофункціональний обласний і промисловий центр, важливий транспортний вузол міжобласного значення, центр міської агломерації, він знаходиться у степовій зоні в середній течії Дніпра на північному боці великого Дніпровського закруту, там, де в нього впадає р. Самара. Площа міста – 405 км², у т.ч. забудованої частини – 55%, ландшафтно-рекреаційних територій – 30%, водних та інших поверхонь – 15%. Одне з найбільших індустриальних міст України має складну екологічну ситуацію з екологічними проблемами техногенного та природного характеру. На його території розташовані підприємства чорної металургії, хімічної промисловості, машинобудування, виробництва будівельних матеріалів тощо, виробнича діяльність яких є головним чинником негативного впливу на навколишнє середовище, насамперед на стан атмосферного повітря.

Розвитку міста сприяє його розташування на перехресті всіх видів шляхів сполучення: водних, залізничних, автомобільних, повітряних і наявності необхідної інфраструктури, що дає можливість здійснювати значні обсяги перевезень пасажирів та вантажів [4].

Загальний обсяг викидів в атмосферне повітря міста здійснюється понад 7 000 стаціонарними джерелами забруднення, з яких 6 200 (89%) – організовані. Значний внесок у забруднення повітряного басейну міста вносить автотранспорт. На автомобільний транспорт приходить близько 40% від сумарного обсягу викидів токсичних речовин в атмосферу по місту. У місті продовжує здійснюватися комплекс організаційних заходів, направлених на реалізацію сучасної політики в сфері контролю за забрудненням атмосферного повітря в місті. Дніпропетровський регіональний центр із гідрометеорології постійно здійснює контроль за станом атмосферного повітря у місті на 6 стаціонарних постах спостереження та мобільних. Для контролю за станом атмосферного повітря у місті продовжується робота щодо вдосконалення автоматизованої системи екологічного моніторингу м. Дніпро. Для промислового центру це особливо важливо, оскільки саме викиди підприємств викликають найбільшу тривогу жителів м. Дніпро. Автоматичні пости контролю забруднення атмосфери повинні бути розташовані у всіх функціональ-

них зонах міста, починаючи від чистих, фонових територій природних парків і закінчуючи міськими осередками забруднення. Серед основних забруднювачів повітря є підприємства металургійної галузі та автотранспорт. Важливим є той факт, що об'єми атмосферного забруднення поступово зменшуються. В 2013 році – 104, 8 тис.т., 2014 – 87,7 тис.т., 2015 – 48,5 тис.т., 2016 – 80, 7 тис.т [4]. Однак рейтинг м. Дніпро серед міст України за рівнем забруднення повітря залишається на рівні третьої позиції – 11,7 од. Попереду Маріуполь – 12,7 та Кам'янське – 12,2 од. Рейтинг складено на I півріччя 2017 року за даними екологічних вимірів забруднення атмосферного повітря. Основні забруднювальні речовини: оксид вуглецю, оксид азоту, формальдегід [3].

Складна ситуація у місті з водними ресурсами. За даними статистики скид промислових і комунально-побутових стічних вод міста в природні водойми річок Дніпра, Самари, Мокрої Сури в межах м. Дніпро за 2014 рік збільшився на 69,6 млн. м³ і склав 858,4 млн. м³ стічних вод. У порівнянні з 2010 роком в 2014 році обсяг скидів промислових і комунально-побутових стічних вод міста збільшився з 718,9 млн. м³ до 858,4 млн. м³. На правобережній частині міста існує 78 випусків зливової каналізації в р. Дніпро, які не облаштовані очисними спорудами, з них 69 випусків поверхневого і промислового стоку та 9 випусків аварійних і промивних вод [4].

Як і для багатьох міст України, для Дніпра важливою є проблема ефективної утилізації сміття, в тому числі його сортування. За останнє десятиліття характерне прогресуюче зростання обсягу утворення ТПВ – понад 800 т/день. Норма утворення ТПВ затверджена в 2007 році (розраховувалася на 5 років), становить – 2,01 м³/чол. (Багатоповерхові будинки), 2,42 м³/чол. (приватний сектор) [4].

Отже, екологічний стан міста Дніпро за трьома основними об'єктивними показниками не є добрим та потребує негайного вирішення з боку місцевої влади та громади.

Значним доповненням характеристики екологічного простору навколишнього середовища міста Дніпро є уявлення містян стосовно його екологічного стану. Думки та обізнаність громади міста стосовно екологічних проблем, шляхів їх вирішення та, головне, їх власні екологічні практики ми маємо можливість проаналізувати за результатами соціологічного дослідження методом опитування (інтернет анкетуван-

ня), проведеного кафедрою соціології ДНУ ім. О. Гончара в березні 2018 року. Цільова аудиторія дослідження – мешканці міста Дніпро віком від 18 років, які обрані за спеціальною процедурою.

Соціологічне дослідження показало, що екологічний стан довкілля є важливою складовою у формуванні комфортної зони проживання для мешканців в місті. Як з'ясувалось, за результатами

дослідження екологічні проблеми дуже важливі та значимі для 66,5% опитаних. Більшу стурбованість викликає тільки проблема зростання тарифів на комунальні послуги – 75% респондентів. Подальший аналіз показав, що серед існуючих екологічних проблем у місті лідерами є: забруднення водойм – 89%; забруднення атмосферного повітря – 84%; погіршення якості питної води – 80%; стан сміттєзвалищ – 79% (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рейтинг екологічних проблем, які більше всього турбують мешканців міста, (%)

		Дуже значима	Скоріше значима ніж ні	Скоріше не значима ніж
1	Забруднення води в річках (ставках, водосховищах) міста	89,5	5,8	0,6
2	Забруднення атмосферного повітря	84	11,6	1,3
3	Погіршення якості питної води	80	12,7	1,9
4	Санітарний стан сміттєвих звалищ	79	13,7	3,4
5	Безгосподарське ставлення до відходів, їх нераціональний збір	77	16,6	2,3
6	Підвищення захворюваності людей під впливом екологічних чинників	74,4	12,4	7,8
7	Сміття та бруд на вулицях міста	71,7	20,4	4,4
8	Стан каналізаційних мереж міста	69	19,6	1,2
9	Якість продуктів харчування	56	28,2	2,3
10	Погіршення санітарної ситуації в комунальних закладах (лікарні, школи,	54,6	25,7	3,3

Серед не значимих проблем міста помітно виділяється проблема підвищення захворюваності людей під впливом екологічних чинників – 7,8% опитаних. Однак і стурбованість цією проблемою достатньо висока серед респондентів – 74,4%.

Важливою складовою престижності району проживання є екологічний чинник. 69% містян саме так вважають. Це не найбільш значимий фактор для містян. Вочевидь, проблематику обрання району проживання та їх престижності

слід вивчати більш тонкими методиками за якісними стратегіями соціологічного дослідження, так як часто при обранні району проживання спрацьовують як ситуативні фактори, так і об'єктивні.

На фоні загальної стурбованості мешканців міста екологічними проблемами міського довкілля важливим є питання реальної участі громадян у екологічних заходах як значимої діяльній складової екологічної культури особистості (див. рис 1).

Рис. 1. Екологічні практики городян (%)

Як показано на рис. 1, найбільш розповсюдженими практиками мешканців міста є споживати очищену воду (51%), економити воду (53%), сортували сміття (46 %). За позицією «економили електроенергію» вибір респондентів склав 21%. У всіх інших заходах громадяни практично не приймають участь. Отримані дані свідчать про низький рівень екологічної активності мешканців міста.

Складається парадоксальна ситуація: містяни розуміють, що екологічний стан навколишнього середовища жакликий, але активіської позицій у діяльності з його покращення не зай-

мають, натомість усю відповідальність за ситуацію, що склалась, та важелі вирішення екологічних негараздів покладають на міську владу та керівників промислових підприємств, природоохоронні установи і тільки на останньому місці – на особисту діяльність, мешканців міста та громадські організації.

Важливою характеристикою суспільної думки городян про екологічність навколишнього середовища є їх уявлення про ідеальне екологічне місто. Найбільш вживані відповіді ми візуально представили в вигляді хмари слів (див. рис. 2).

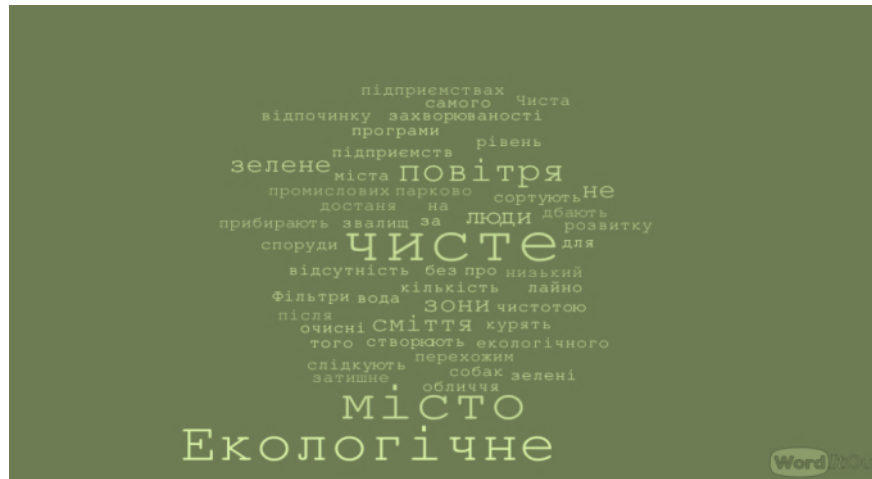

Рис. 2. Візуальна інтерпретація відповідей на запитання: «Екологічне місто – це...»

Вражаючими є результати відповідей громадян стосовно екологічного стану довкілля. Дніпро є містом з поганою екологією. Забруднення річок, неякісна питна вода, забруднення повітря, вулиць – це основні проблеми, що відмічають громадяни. На жаль, мешканці міста не проявляють активності у діяльності із запобігання погіршенню екологіч-

ної ситуації та покладають всю відповідальність на місцеву владу. В цілому стан довкілля за оцінками опитаних не сприяє формуванню комфортного міського середовища проживання. У ситуації, що склалась, необхідно докласти суттєвих сумісних зусиль як з боку громади міста, та і місцевої влади для покращення екологічного ресурсу довкілля.

Висновки.

Отже, екологічні проблеми турбують містян, але поки що на афективному рівні. Це пояснює низькі позиції екологічних цінностей в структурі цінностей загальнонародських, що обумовлює низьку екологізацію їх соціальних практик. Екологічне місто як конструкт поки що репрезентовано на рівні суспільної свідомості городян. Ефекти репрезентації екологічності просторової організації міста знаходяться в стані усвідомлення як з боку громади, так і місцевої влади. Світовий досвід організації екологічних міст свідчить, що розгортання засад вирішення екологічних проблем потрібно із залученням трьох складо-

вих: по-перше, політика місцевої влади, яка полягає у розробці та реалізації дієвих екологічних програм, сприяння діяльності екологічних громадських організацій та контролю порушення екологічних правил та законів як на рівні підприємств та організацій міста, так і мешканців; по-друге, активна екологічна позиція та діяльність громади міста (роз'яснювальна, просвітницька, охоронна), що призведе не тільки до констатації суспільством екологічних загроз, а й до дійсного усвідомлення та конкретних дій; по-третє, залучення потужного наукового, освітнього ресурсу міста, дієвої та активної позиції самих науковців (екологів, соціологів, урбаністів).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдые. – М.: Институт экспериментальной социологии, 2005. – 576 с.
2. Дридзе Т. М. Экоантропоцентрическая модель социального познания как путь преодоления парадигмального кризиса в социологии / Т. М. Дридзе // Социс. – 2000. – № 2. – С. 20-28.
3. Екологічний блог «Русло info». – Режим доступу: <https://ruslo.info/uk/ekologiya/rejting-najbilsh-zabrudnenih-mist-ukrayini/>
4. Екологічний паспорт м. Дніпро. 2016. – Режим доступу: <https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82.PDF>
5. Маркович Д. Ж. Социальная экология: монография / Д. Маркович. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 436 с.
6. Реймерс Н. Ф. Экология. Теории, законы, правила, принципы и гипотезы / Н. Ф. Реймерс. – М.: «Россия молодая», 1994. – 366 с.
7. Урри Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия / Дж. Урри. – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. – 336 с.
8. Урри Дж. Социология природы / Дж. Урри, Ф. Макнотен // Теория общества. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 1999. – С. 260-290.

REFERENCES

1. Burde, P. (2005). *Sotsialnoe prostranstvo: polya i praktiki [Social space: fields and practices]*. Moscow: Institut eksperimentalnoy sotsiologii [in Russian].
2. Dridze, T.M., (2000). *Ekoantropocentricheskaya model sotsialnogo poznaniya kak put preodoleniya paradigmalnogo krizisa v sotsiologii [Ecoanthropocentric model of social cognition as a way of overcoming the paradigm crisis in sociology]*. *Sotsis*, 2, 20-28 [in Russian].
3. *Ekologichniy blog «Ruslo info» [Ecological blog «Roof info»]*. Retrieved from: <https://ruslo.info/uk/ekologiya/rejting-najbilsh-zabrudnenih-mist-ukrayini/> [in Russian].
4. *Ekologichniy pasport m. Dnipro [Environmental passport of Dnipro]*. (2016). Retrieved from: [https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/Ekologichniy pasport.PDF](https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/Ekologichniy%20pasport.PDF) [in Russian].
5. Markovich, D.Zh. (1997). *Sotsialnaya ekologiya [Social ecology]*. Moscow: RUDN [in Russian].
6. Reymers, N.F. (1994). *Ekologiya. Teorii, zakonyi, pravila, printsipy i gipotezy [Ecology. Theories, laws, rules, principles and hypotheses]*. Moscow: Rossiya molodaya [in Russian].
7. Urri, Dzh. (2012). *Sotsiologiya za predelami obschestv: vidyi mobilnosti dlya XXI stoletiya [Sociology outside societies: types of mobility for the twenty-first century]*. Moscow: Izd. Dom Vyisshey shkolyi ekonomiki [in Russian].
8. Urri, Dzh., & Maknoten, F. (1999). *Sotsiologiya prirody [Sociology of Nature]*. *Teoriya obschestva*. Moscow: KANON-press-Ts», «Kuchkovo pole» [in Russian].

Комих Наталія Григорівна

Кандидат соціологічних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72
Email: kom-nata@i.ua

Komykh Nataliia

Ph.D. Sociology, Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Цитування: Комих Н. Г. Соціоекологічні проблеми сучасного міста як штучного середовища існування індивіда / Н. Г. Комих // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 106-113.

Citation: Komykh, N.G. (2018). *Sotsioekologichni problemy suchasnoho mista yak shtuchnoho seredovishcha isnuvannia indyvida [Socioecological problems of the modern city, as an artificial environment of the individual's existence]*. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 106-113.

Стаття надійшла / Article arrived: 12.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 16.10.2018

Політична епістемність: теоретичний та прагматичний аспекти

Токовенко О. С., Третяк О. А., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглядаються імперативи звернення сучасних політико-теоретичних розвідок до політичного знання й політичної істини. Встановлюються межі завдань сучасної політичної теорії, яка поступово оновлюється після постбіхевіористського перевороту. Вивчається релятивізм сучасного політичного знання, пов'язаний з особливостями політичної діяльності. Досліджено значення структури фундаментальних обґрунтувань політичного буття сучасності. Окреслюється вплив політичних доктрин, які мають претензію не лише на корекцію макрополітичного управління та перетворення життя соціуму на певних ідейних засадах, але також мають універсалістське значення. Висуваються гіпотези щодо політичної істини як частини поняттєво-категорійного апарату сучасної політичної науки, яка дозволяє провести експертизу відповідності концепцій взаємодії політичної системи та глобальної екосистеми. З'ясовується значення політичної епістемності відповідно до пріоритетів та критеріїв ефективних політичних рішень. Обґрунтовано розмежування між політизацією етнічності й етнізацією політики, які вносять до політичних систем країн світу елемент нестабільності. Підкреслюється значення застосування поняття політичної істини в рамках сучасних теоретичних дискусій і політичної практики. Розглядається вплив встановлення змісту та інтегрованого значення політичної істини як символу та реального явища у політичній науці та політичному житті сучасного світу. Вивчаються особливості еволюційної епістемології як парадигми впорядкування уявлень про шляхи здобуття вірогідного політичного знання. Проаналізовано специфіку політичної епістемності в еволюційно-культурному контексті як результату тривалого процесу апробації наукових і прикладних положень. Розкрито умови встановлення можливих та вживаних конотацій поняття істини в сучасному науковому середовищі політичної науки. Надано увагу процесам конституювання політичної епістемології, як субдисципліни політичних наук, що зорієнтована на отримання відповідей на фундаментальні питання сучасної політичної теорії.

Ключові слова: політична істина; політична епістемність; політична теорія; політична філософія; симулякр; етнічна імплікація

Political epistemology: theoretical and pragmatic aspects

Tokovenko O. S., Tretyak O. A., Oles Honchar Dnipro National University

The article examines the imperatives of applying contemporary political-theoretical intelligence to political knowledge and political truth. The limits of the contemporary political theory's tasks are being set, which is gradually updated after the post-behavioral turn. The relativism of contemporary political knowledge associated, with the peculiarities of political activity is studied. The significance of the fundamental justifications' structure of the political existence of the present day is investigated. The influence of political doctrines, which has a claim not only on the correction of macro-political governance and the transformation of the life of society on certain ideological principles, but also of universal significance, is outlined. Hypotheses are put forward on political truth as part of the conceptual-categorical apparatus of modern political science, which allows conducting an examination of the concepts' correspondence and interaction between the political system and the global ecosystem. The significance of political epistemicity is determined in accordance with the priorities and criteria of effective political decisions. The distinction between politicization of ethnicity and ethnization of politics, which introduces an element of instability into political systems of countries of the world, is substantiated. Emphasized the importance of concept of political truth applying within contemporary theoretical discussions and political practice. The influence of the content establishing and the integrated value of political truth as a symbol and a real phenomenon in political science and political life of the modern world is considered. The peculiarities of evolutionary epistemology as a paradigm of ordering ideas about ways of obtaining a plausible political knowledge are studied. The specificity of political epistemism in the evolutionary-cultural context as a result of a long process of approbation of scientific and applied provisions is analyzed. The conditions of establishing possible and used connotations of the notion of truth in the modern scientific environment of political science are revealed. The processes of the constitution of political epistemology, as a subdiscipline, focused on the answers to the fundamental questions of contemporary political theory, are given attention.

The main scientific-methodological and philosophical directions of interpretation of the concept of truth in relation to the main components of the political system and political process are considered. Established problems of finding the truth in modern political conditions characterized by variability and dynamism.

New centers of authoritative substantiation, which can become only institutionalized scientific communities, research centers, association of expert centers on the local, regional, national and global level, are considered.

The need to form an interdoctrinal and even deligative, based on the discussion and the open approval of political truth is analyzed. It is concluded that the epistemological dimension of political truth, focused on achieving reliable political knowledge on the basis of the intensive development of modern political theory, theoretical political knowledge goes through the improvement of the concept-categorical apparatus and previously established conceptual content.

Keywords: *political truth; political epistemicity; political theory; political philosophy; simulacrum; ethnic implication*

Политическая эпистемность: теоретический и прагматический аспекты

Токовенко А. С., Третяк А. А., Днепровский национальный университет имени Олеса Гончара

В статье рассматриваются императивы обращения современных политико-теоретических исследований к политическому знанию и политической истине. Устанавливаются пределы задач современной политической теории, постепенно обновляется после постбихевиаристского переворота. Изучается релятивизм современного политического знания, связанный с особенностями политической деятельности. Исследовано значение структуры фундаментальных обоснований политического бытия современности. Определяется влияние политических доктрин, имеющих претензию не только на коррекцию макрополитического управления и преобразования жизни социума на определенных идейных основах, но также имеют универсальные значения. Выдвигаются гипотезы относительно политической истины как части понятийно-категориального аппарата современной политической науки, которая позволяет провести экспертизу соответствия концепций взаимодействия политической системы и глобальной экосистемы. Выясняется значение политической эпистемности в соответствии с приоритетами и критериями эффективных политических решений. Обоснованно разграничения между политизацией этничности и этнизацией политики, которые вносят в политические системы стран мира элемент нестабильности. Подчеркивается значение применения понятия политической истины в рамках современных теоретических дискуссий и политической практики. Рассматривается влияние установления содержания и интегрированного значение политической истины как символа и реального явления в политической науке и политической жизни современного мира. Изучаются особенности эволюционной эпистемологии как парадигмы упорядочения представлений о путях получения достоверного политического знания. Проанализирована специфика политической эпистемности в эволюционно-культурном контексте как результат длительного процесса апробации научных и прикладных положений. Раскрыты условия установления возможных и применяемых коннотаций понятия истины в современной научной среде политической науки. Предоставлено внимание процессам конституирования политической эпистемологии, как субдисциплины, ориентированной на получение ответов на фундаментальные вопросы современной политической теории.

Ключевые слова: *политическая истина; политическая эпистемность; политическая теория; политическая философия; симулякр; этническая импликация*

Постановка проблеми.

Наукова проблемність політичної істини набуває актуальності через різноманіття підходів до обґрунтування політичної дії та політичного мислення у сучасній політичній теорії. Досвід першої декади ХХІ століття засвідчив, що доля раціональності у політичних відносинах залишається не з'ясованою. Парадигма цілераціональної політичної діяльності та системна технологічність управління й надалі охоплюють політичний світ.

У зв'язку з цим виникає питання, чи є політична істина лише функцією системи технологічного управління, одним із виразів технологічного раціоналізму, чи в ній акумулюється багатовимірний філософський та політико-діяльнісний досвід людства? Релятивістське пояснення істинності політичних суджень та дій з точки зору теорій постмодернізму не відповідає вичерпно на всі питання. Тому актуальним є розгляд найбільш впливових із нині існуючих традицій тлумачення політичного пізнання. Також у цьому контексті потребує уваги специфіка су-

часного політичного світу, його потреби та тенденцій розвитку.

Перше десятиліття ХХІ століття у порівнянні з першим десятиліттям ХХ століття виступає певним бар'єром та точкою відліку для переосмислення попереднього досвіду і подальших тенденцій політичного розвитку всього людства та його окремих частин. Відповіді на глобальні виклики сьогодення (ними є, як відомо, не лише загроза навколишньому природному середовищу, як це було наприкінці 90-х років ХХ століття, але й нове зростання ядерної небезпеки та ескалація локальних військових конфліктів) змушують висувати питання про підґрунтя й критерії правильності прийняття політичних рішень у глобальній політиці. Чим керуються сучасні світові лідери та лідери політичних сил у національних політиках? Наскільки парадигма раціонального вибору та теорія ігор відображають специфіку поведінки політичних діячів? Що слугує критерієм логічності політичних дій та сприйняття політичного результату? Наскільки незмінним залишається макевіалістський спосіб мислення й політичної діяльності, і чи може бути сучасна політична дійсність підтвердженням аксіом політичної доцільності, викладених у Артхашастрі у II столітті до н.е.? Ці питання виникають через неоднозначність політичних перспектив розвитку людства та можливостей його консолідованого розвитку.

Аналіз досліджень та публікацій.

Незважаючи на те, що політико-епістемологічна проблематика є такою, що вимагає суттєвих зусиль з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема для розвитку її вихідних принципів, концептуального апарату, інструментарію тощо, відзначимо, що останнім часом завдяки працям П. Гнатенка, В. Вершини, В. Кривошеїна, В. О कोरोкова, С. Шевцова та інших науковців визначені певні пріоритети у дослідженні політико-епістемологічних питань.

Метою статті є визначення політичної епістемності як теоретичної та прагматичної категорії політичного пізнання. Завданням статті є розгляд теоретичних та практичних проявів політичної епістемності.

Виклад основного матеріалу.

Імперативами звернення сучасних політико-теоретичних розвідок до політичного знання й політичної істини є подальше посилення впливу природничо-наукової парадигми на розвиток сучасної політичної науки. У провідних наукових часописах сучасності, яким є, серед

іншого, «Американський журнал політичної науки» (American Political Science Review), значна кількість публікацій пов'язана з експериментальними дослідженнями, систематизацією емпіричного матеріалу та застосуванням комплексних міждисциплінарних методик. Ця тенденція відображає, з одного боку, придатність предмету політичної науки – політичної системи та в цілому політичної сфери суспільства – до емпіричної квантифікаційної фіксації. З іншого боку, прояви природничої науки у політології висувають проблему критеріїв вірогідності наукових результатів та їх співвіднесення з традиційними ознаками соціально-політичного та гуманітарного пізнання [7]. Саме тому в сучасних дослідженнях значна увага надана природничим та науково-методологічним засадам сучасного політологічного наукового пошуку [8], його співвіднесення з завданнями політичної науки. В сучасних політичних умовах наукова істина не має вичерпних та однозначних характеристик. Тому доцільно звернутися до когерентного розуміння наукової істини [5], її співвіднесення з реальністю та придатності до вживання у цьому контексті поняття політичної істини.

Окреслення завдань сучасної політичної теорії відбувається в умовах, коли вона поступово оновлюється після постбіхевіористського перевороту 70-х років ХХ століття. Це здійснюється шляхом залучення філософських настанов постмодернізму та комунікативної прагматики. Зазначене у новий спосіб актуалізує поняття політичної істини. Релятивізм сучасного політичного знання, пов'язаний з особливостями політичної діяльності в умовах політичної конкуренції, ставить під сумнів визначення істинності тверджень і положень у політичному контексті на прагматично-буденному рівні. Водночас політична теорія, яка відповідає за цілісність політологічного наукового знання, покликана визначити межі науковості й постановки проблем політологічного дослідного пошуку. У зв'язку з цим тема конвертації політичної істини і контексту великої політичної теорії є досить важливим завданням сучасності, оскільки розрізнення істинного і хибного у прикладному варіанті політичного аналізу вже давно віднесено до сфери цінностей ідей та етико-моральних нормативів. Останні, за висновком політологів-практиків, не завжди пов'язані з конкретною політичною реальністю.

У цьому зв'язку завданням сучасної політичної теорії дослідження є встановлення дослідно-прагматичної конфігурації політичної істини

в умовах розбудови нової «великої теорії» (grand theory) сучасної політичної науки.

Соціально-філософська комунікативна прагматика також висуває низку питань щодо епістемологічного апарату сучасної політичної науки. Лінгвістична філософія в цілому, починаючи з Людвіга Вітгінштейна, відкинула самостійне значення знаків у політичному мовленні. Відтак і політична наука, якщо вона ґрунтується на певних ціннісних або цивілізаційно-культурних засадах, не може спиратися виключно на проблематику вживання мови та досліджувати дискурс як середовище існування політичної символіки та семіотики. Водночас комунікативна прагматика, представлена роботами Юргена Габермаса, дає змогу пов'язати політико-епістемологічний і морально-етичний, або етико-дискурсивний контексти вживання поняття «політична істина».

У структурі фундаментальних обґрунтувань політичного буття сучасності чільне місце посідають доктрини, які мають претензію не лише на корекцію макрополітичного управління та перетворення життя соціуму на певних ідейних засадах, але також мають універсалістське значення, підтверджене розвитком політичної історії й масовістю підтримки.

Зокрема, сучасна ліберальна теорія є середовищем обговорення можливостей політичного розуму (public reason). Крім того, вона має універсалістські глобальні інтенції і протягом всього свого розвитку виступає за політичну просвіту і поширення практик раціональних дискусій і загального критичного сприйняття політичної дійсності.

Сучасна ліберальна теорія ставить питання про можливість розумної політичної людини та граничної свободи політичних міркувань. Саме в цьому середовищі необхідним є розгляд прихованих (імплікативних) можливостей політичної істини та її перспективного прикладного застосування, як чинника реалізації прав і свобод людини в сучасному світі.

Релігійне пізнання набуває актуальності у контексті дослідження політичної істини через ренесанс релігійної свідомості у XXI столітті. Відновлення значення конфесійної ідентичності та фундаментально-релігійних теоретизувань на початку нового тисячоліття, незважаючи на технологічний прогрес, робить необхідним виявлення епістемічних засад політичної релігійності та їх впливу на політичну інтерпретацію правильності дій та пояснення дійсності.

Оскільки релігійне політичне пізнання є, скоріше, духовним феноменом, то й політична істина ґрунтується на духовних засадах. Водночас інвентаризація цих міркувань ще не мала окремого наукового дослідження. Це визначає потребу заповнення лакуни, оскільки духовно-культурний ренесанс неодмінно ставить питання про втілення політичних цінностей традиційних релігійних систем. Так само набуває актуальності політико-епістемологічний аналіз новітніх релігійних течій та їх зв'язку з традиційними концепціями доброго устрою та гарного управління (good governance).

Політична істина у контексті моноідеологічних доктрин сучасності виступає як критерій оцінювання перспектив кожної конкретної ідейної течії в умовах політичних і соціальних, економічних і культурних змін [9]. Так само політична істина може проявити себе як чинник ідентифікації тих компонентів ідеологізованого політичного знання, які можуть бути використані у подальшому політичному розвитку людства.

Вибіркова прагматична рецепція політико-ідеологічних положень відбувається постійно через виникнення нових суспільних політичних рухів, перегляд доктринальних положень в академічних дискусіях тощо. Водночас розрізнити актуалізовані ідеологічні позиції можна лише за допомогою їх відповідності істині як чиннику логічного й раціонального впорядкування людського знання про політику.

Окремим чинником взаємодії предметного контексту політичної істини та моноідеологічних політичних доктрин є релятивізм знання та істини в сучасному світі. Відсутність абсолютно-го критерію відповідності новітніх ідей політичним реаліям, визначає потребу подальшого розгляду змісту і значення ідеологічних положень та їх впровадження у політичну дійсність.

Універсалізація цінностей охорони природи та поширення екологічної свідомості також мають певні наслідки для сучасного політичного світу. У зв'язку з цим політична істина є тією частиною поняттєво-категорійного апарату сучасної політичної науки, яка дозволяє провести експертизу відповідності концепцій взаємодії політичної системи та глобальної екосистеми відповідно до пріоритетів та критеріїв ефективних політичних рішень. Поняття біоетики та біополітики [6] зображують перспективу горизонтальної взаємодії політичної діяльності та імперативів збереження навколишнього при-

родного середовища. Водночас деякі положення екологістських доктрин та концепцій сталого розвитку є надто радикальними й потребують обговорення з позицій політичного реалізму для більш успішного та оптимального їх впровадження у життя суспільства.

Етнічний ренесанс у багатьох країнах світу на початку XXI століття та ескалація міжетнічних конфліктів також висувають низку вимог до поняття «політична істина». Політизація етнічності й етнізація політики є тими процесами, які вносять до політичних систем країн світу елемент нестабільності. У зв'язку з цим політична істина виступає одним зі способів теоретичного становлення рівня оптимальності етнічного самовиразу в умовах демократії, а також впливу етнічної свідомості на загальний процес політичного пізнання. При цьому етнічна суб'єктивність та ментальні умови політичних міркувань не досліджувалися повною мірою.

Таким чином, дослідження політичної епістемності зосереджене на основних імплікативних контекстах застосування поняття політичної істини в рамках сучасних теоретичних дискусій і політичної практики. Провідним напрямом викладу матеріалу є встановлення змісту та інтегрованого значення політичної істини як символу та реального явища у політичній науці та політичному житті сучасного світу.

Методологічним підґрунтям розробок політичної епістемності є еволюційна епістемологія як парадигма впорядкування уявлень про шляхи здобуття вірогідного політичного знання. Пізнавальна діяльність людини на високому рівні абстракції не може не враховувати епістемний рівень вірогідності й глибинних стратегій обґрунтування. Політична істина в еволюційно-культурному контексті виступає результатом тривалого процесу апробації наукових і прикладних положень на основі добору конвенційно затверджених критеріїв епістемності.

Розгляд політичної епістемності як нової категорії сучасної політичної науки передбачає встановлення можливих та вживаних конотацій поняття істини в сучасному науковому середовищі. Природничий та технічний характер розвитку сучасних наукових досліджень передбачає досить вузький підхід до поняття істини. Воно застосовується для позначення граничної відповідності наукових результатів досліджуваній реальності. Своєю чергою філософське розуміння істини як результату гносеологічного процесу в сучасному науковому середовищі має досить

обмежене застосування. У даному напрямі потрібно розглянути основні науково-методологічні та філософські напрямки інтерпретації поняття істини у співвідношенні з основними компонентами політичної системи та політичного процесу.

Важливим завданням з'ясування змісту категорії політичної епістемності є встановлення та опис пошуку істини у сучасних політичних умовах, які характеризуються мінливістю й динамізмом.

Сучасний стан вітчизняної політичної науки характеризується розумінням того, що подальший її розвиток можливий лише за умов концентрації уваги дослідників на теоретико-методологічних питаннях, які повинні поглибити уявлення про природу політичного, сутність політичної реальності, особливостей її пізнання тощо. Одним із найбільш перспективних напрямів подібного наукового пошуку та одночасно одним із найменш досліджених є політична епістемологія, яка зорієнтована на отримання відповідей на фундаментальні питання. Ними є: способи отримання знання про політичну реальність? У чому полягають особливості когнітивних механізмів політичного пізнання? Як ми можемо використати знання про політичну реальність?

Основним результатом розвитку сучасних моноідеологічних доктринальних систем стало руйнування їх авторитету через невдалі експерименти у втіленні програмних положень [10]. У зв'язку з цим навіть марксизм [6] як найбільш обґрунтована, раціоналізована, та логічна моноідеологічна система втрачає переконувальний потенціал та позбавляється претензій на універсальну політичну істину.

Отже, в моноідеологічному контексті політична істина потребує нових орієнтирів авторитетного обґрунтування, якими можуть стати лише інституалізовані наукові спільноти, дослідні центри, об'єднання експертних груп на локальному, регіональному, національному і глобальному рівні.

Таким чином, замість моноідеологічної політичної істини перед людством постає потреба формування інтердоктринальної та навіть деліберативної істини, заснованої на обговоренні і відкритому затвердженні на основі політичної епістемності.

Політична істина є великою мірою політико-філософським концептом, однак у політологічному значенні його зміст розкривається на основі критеріїв науковості політологічних до-

сліджень. Методологія сучасної політичної науки орієнтована на досягнення вірогідних наукових результатів, на основі природничо-наукових критеріїв, при цьому дослідження поділяються на фундаментальні і прикладні. І основним завданням тут є розв'язання проблемних ситуацій, здобуття достовірної інформації через використання математичного апарату і комп'ютерного моделювання.

Водночас ціннісні критерії істинності і мотивації дослідження рідко вивчаються у сучасних політологічних дослідженнях. Тому необхідним є встановити, чи корегується загальним науковим і філософським поняттям, а також загальним поняттям істини, поняття наукової результативності сучасної політичної науки.

Політична діяльність відкриває для політичної істини також багато різних вимірів розгортання смислу, це і співвідношення понять «політична правда» і «брехня», «логічна» і «нелогічна» політична дія, омана та маніпуляція. У цих умовах політико-комунікаційного тиску для населення важливим є раціонально-критичне сприйняття [4], яке базується на дихотомії істинних – хибних положень, проте що в ситуації сучасної людини може бути істинним, або хибним також потребує з'ясування.

Таким чином, епістемний вимір політичної істини, сконцентрований на досягнення достовірного політичного знання на основі інтенсивного розвитку сучасної політичної теорії, свідчить, що теоретичне політологічне знання йде шляхом вдосконалення поняттєво-категорійного апарату і раніше встановлених концептуальних змістів.

Політична епістемність сучасної політичної теорії відповідає, перш за все, критеріям виробничої науки, а також критеріям міждисциплінарності, технологічності та демаркації з ненауковим знанням. Політична теорія також позбавляється зв'язків з філософськими концептами. Відхід від умоглядності та спекулятивності в політичній теорії спричиняє проблеми верифікації політичного знання не на основі реальних політичних процесів, яким відповідають теоретичні уявлення, а на основі конвенційності наукового товариства та визнання досягнень вчених із різних країн світу.

Також у контексті цивілізаційної політичної істини пошук у галузі причинно-наслідкових і

семантичних зв'язків між частинами етнічних текстів розкриває існування феномену симуляції [1] й існування традиційних текстів як симулякрів. Вказані тлумачення тиражуються у наукових дослідженнях та засобах масової інформації, будують пересічне уявлення щодо політичної культури певної нації та їх історичного розвитку. Корекція та наближення до істини змісту даного симулякру може сприяти наближенню різних етно-орієнтованих політичних істин та встановленню діалогу культур у глобалізованому світі, взаєморозуміння між народами та цивілізаціями. Формування глобальної політичної істини як інституції, сформованої на основі етноорієнтованих переконань може також координувати взаємини між інтелектуальними традиціями та претензіями на значущість масових культур народів сучасного світу.

Таким чином, здійснений вище аналіз політико-культурної еволюції дозволяє зробити висновок, що її сутнісні характеристики розкриваються у трансформаційному та трансмісійному вимірах. При цьому політико-культурна трансформація та трансмісія експлікуються через співвідношення інваріантних та варіативних складових політичної еволюції, процедури імітації та ритуалізації у політиці, дію політичних культурогенів як негенетичних засобів трансляції інформації у політичному просторі та часі.

Висновки.

Отже, етнічно-прагматичними імплікаціями загальної політичної істини слід вважати етнментальну упередженість та стереотипи мовленнєвих прагматичних прийомів, які створюють упередженість суб'єкта мислення та обмежують число альтернатив у виборі комунікативної поведінки. Разом із тим етнічний досвід й етнічні архетипи формують певні знаннєві структури, які є об'єднуючими відносно прагма-комунікативних когнітивних практик.

Звідси загальнолюдська політична істина стоїть перед перспективою широкої культурної інклюзивності, відсторонення від цивілізаційної вибірковості та ієрархії етноцентричних цінностей. Етнічна проблематика свідчить про те, що розбіжності між людськими спільнотами дають матеріал для активного пошуку підґрунтя для єднання в межах глобального мисленнєвого експерименту.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр. – Режим доступа: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/bodr_sim/
2. Бурдяк В. І. Політична культура, ідеологія, психологія / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці: Рута, 2000. – 104 с.
3. Влавианос-Арванитис А. Биополитика. Биоокружение: биосиллабус: Глобальная модель биообразования / А. Влавианос-Арванитис, А. В. Олескин. – Афины: Публ. Биополит. интернац. организации, 1993. – 180 с.
4. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль. – М.: Мысль, 2003. – 156 с.
5. Демидов А. И. Понимание в политике / А. И. Демидов // Полис. – 1999. – № 3. – С. 131-137.
6. Маркс К. Экономическая рукопись 1861-1863 гг. / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1973. – Т. 47. – 659 с.
7. Омельченко Н. О. Феномен соціального хаосу: філософський аспект: дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Н. О. Омельченко. – Запоріжжя, 2005. – 191 с.
8. Порев С. М. Університет і наука. Епістемологія, методологія і педагогіка виробництв знань / С. М. Порев. – Київ: Хімджест, 2012. – 382 с.
9. Філіппова Т. М. Епістемологічні засади формування поняття розвитку в науках про культуру (В. Дільтей, Баденська школа, М. Вебер): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 17.00.01 / Т. М. Філіппова. – Харків, 2006. – 16 с.
10. Чигирин Ю. Ю. Політична ідеологія: минуле, сучасне, майбутнє / Ю. Ю. Чигирин. – Київ: ДП Видавництво «Зовнішня торгівля», 2004. – 45 с.

REFERENCES

1. Bodryjyar, Zh. Symulyakry y symulyacyya [Simulacra and simulation]. Retrived from: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/bodr_sim/ [in Russian].
2. Burdyak, V.I., & Rotar, N.Yu. (2000). Politychna kul'tura, ideologiya, psykholohiya [Political culture, ideology, psychology]. Chernivci: Ruta [in Ukrainian].
3. Vlavyanos-Arvanytys, A., & Oleskin, A.V. (2003). Byopolytyka . Byo- okruzhene byo- sy'llabus [Bio-environment Biosyllabus: Global model of bio-education]. Afiny: Publ. Byopoly't. ynternacz. orgcyu [in Russian].
4. Dal', R. (1995). Demokratiya y ee kritiki [Democracy and its critics]. Moscow: Mysl [in Russian].
5. Demidov, A.Y. (1999). Ponimanie v politike [Understanding in politics]. Polis, 3, 131-137 [in Russian].
6. Marks, K., Engels, F. (1973). Ekonomicheskaya rukopys 1861–1863. [Economic Manuscript 1861–1863]. Moscow: Politizdat [in Russian].
7. Omelchenko, N.O. (2005). Fenomen socialnogo хаосу: filosofskiy aspekt [The phenomenon of social chaos: the philosophical aspect]. Candidate's thesis. Zaporizhzhya [in Ukrainian].
8. Porev, S.M. (2012). Unversytet i nauka. Epistemologiya, metodologiya i pedagogika vyrobnyctv znan [University and science. Epistemology, methodology and pedagogy of knowledge production]. Kyiv: Himdzhest [in Ukrainian].
9. Filippova, T.M. (2006). Epistemologichni zasady` formuvannya ponyattya rozvy`tku v naukah pro kul`turu (V. Dil'tej, Badens`ka shkola, M. Veber) [Epistemological principles of formation of the notion of development in the sciences of culture (V. Diltey, Baden school, M. Veber)]. Extended abstract of candidate's thesis. Harkiv [in Ukrainian].
10. Chygyryn, Yu.Yu. (2004). Politychna ideologiya: mynule, suchasne, majbutnye [Political ideology: past, present, future]. Kyiv: DP Vy'davny`ctvo «Zovnishnya torgivlya» [in Ukrainian].

Токошенко Александр Сергійович

Декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин, доктор філософських наук, професор
Дніпровський національний університет імені
Олеса Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Третяк Олексій Анатолійович

Завідувач кафедри політології, доктор політичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені
Олеса Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: kafpol@ukr.net

Цитування: Токошенко О. С. Політична епістемність: теоретичний та прагматичний аспекти / О. С. Токошенко, О. А. Третяк // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 114-120.

Citation: Tokovenko, O.S. & Tretyak, O.A., (2018). Politychna epistemnist: teoretychnyi ta prahmatychnyi aspektu [Political epistemity: theoretical and pragmatic aspects]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 114-120.

Стаття надійшла / Article arrived: 03.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 05.10.2018

Політичний консенсус як чинник сталого розвитку сучасного демократичного суспільства

Тупиця О. Л., Хабарєва К. К., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті проаналізовано інноваційні підходи щодо використання міждисциплінарного наукового пошуку для вирішення завдань сучасної політичної науки. Надано увагу предметному полю політичного консенсусу, у якому нормативні засади функціонування політичних інститутів набувають нового змісту. Розглянуто значення політико-інституційних вимог щодо встановлення консенсусу для легітимації транзитивних політичних режимів. З'ясовується результативність політичного консенсусу в умовах масштабних політичних криз. Визначено значення етапів досягнення політичного консенсусу для нових демократій, до яких належить і сучасна Україна. Метою статті є встановлення особливостей інтерпретації політичного консенсусу як чинника сталого демократичного розвитку суспільства. З'ясовано зміст теоретичних та методичних засад розвитку політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу. Встановлено зміст політичного консенсусу та його предмет, діяльність суб'єктів та об'єктів політичного консенсусу, які вступають між собою у взаємодії. Охарактеризовано також рівень загальної політико-правової культури консенсусних відносин, яка складається у кожному трансформаційному суспільстві. Виявлено особливості співвідношення політико-інституційного забезпечення політичного компромісу і політичного консенсусу. Оцінено значення політичного консенсусу, який передбачає стан всезагальної згоди політичних суб'єктів у межах прийняття макрополітичного рішення. Надано увагу просуванню політичного компромісу у трансформаційних суспільствах у сучасній політичній науці. Проаналізовано чинники політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу визначають необхідність прийняття спільних рішень окремими гілками влади та тимчасовими органами влади.

Ключові слова: *політичний консенсус; перехідне суспільство; політичний компроміс; сталий розвиток; політичні інститути; демократичне суспільство*

Political consensus as a factor of sustainable development of the contemporary democratic society

Tupitzya O. L., Khabarieva K. K., Oles Honchar Dnipro National University

The article examines innovative approaches to the use of interdisciplinary scientific research for solving the problems of contemporary political science. Attention has been given to the subject area of political consensus, in which the normative principles of the political institutes functioning acquire new meaning. The importance of political-institutional requirements for consensus-building for the legitimation of transitive political regimes is considered. The effectiveness of political consensus in the context of large-scale political crises is clarified. The importance of the stages of achieving political consensus for the new democracies, including the modern Ukraine, is determined. The purpose of the article is to establish the peculiarities of the interpretation of political consensus as a factor in the sustainable democratic development of society. The content of the theoretical and methodological foundations for the development of political and institutional support of political consensus is elucidated. The content of political consensus and its subject, activity of subjects and objects of political consensus, which interact with each other, is established. The level of the general political and legal culture of consensus relations, which is formed in each transformational society, is also characterized. The features of the political-institutional balance of political compromise and political consensus are revealed. Evaluated the importance of political consensus implies the state of universal consent of political actors within the framework of the adoption of macro-political decision. The attention was paid to promoting a political compromise in transformational societies in modern political science. The factors of political and institutional support of political consensus are analyzed, which determine the necessity of making joint decisions by separate branches of power and interim authorities. The processes were studied when the collegial consensus decision-making was established, which determined the joint political responsibility of political actors and the entire population of the country or another country that enjoyed political and legal sovereignty.

The attention paid to the constitutional forms of political and institutional provision of political consensus determines the need for joint decisions by separate branches of power and interim authorities.

It has been established that, unlike other political and legal acts regulating the functioning of statehood within individual countries and regions of the world, acts that are part of political and institutional support of political consensus should regulate the number of subjects of consensus and its results.

It is determined that, in general, the political and institutional provision of political consensus in developed democracies forms a basic model of consensual democracy in which minority rights are provided with a high level of consultation and fulfillment of interests.

It was clarified that normative-legal acts belong to the sphere of political-institutional support of political consensus not through the content, which contains specific means of regulation concerning the stage of formation of political consensus.

Keywords: *political consensus; transitional society; political compromise; sustainable development; political institutions; democratic society*

Политический консенсус как фактор устойчивого развития современного демократического общества

Тупица О. Л., Хабарева Е. К., Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье проанализированы инновационные подходы по использованию междисциплинарного научного поиска для решения задач современной политической науки. Предоставлено внимание предметному полю политического консенсуса, в котором нормативные основы функционирования политических институтов приобретают новый смысл. Рассмотрены значение политико-институциональных требований по установлению консенсуса для легитимации транзитивных политических режимов. Выясняется результативность политического консенсуса в условиях масштабных политических кризисов. Определены значения этапов достижения политического консенсуса для новых демократий, к которым относится и современная Украина. Целью статьи является установление особенностей интерпретации политического консенсуса как фактора устойчивого демократического развития общества. Выяснено содержание теоретических и методических основ развития политико-институционального обеспечения политического консенсуса. Установлено содержание политического консенсуса и его предмет, деятельность субъектов и объектов политического консенсуса, которые вступают между собой во взаимодействие. Охарактеризованы также уровень общей политико-правовой культуры консенсусных отношений, которая складывается в каждом трансформационном обществе. Выявлены особенности соотношения политико-институционального обеспечения политического компромисса и политического консенсуса. Оценены значения политического консенсуса, который предполагает состояние всеобщего согласия политических субъектов в пределах принятия макрополитических решений. Предоставлено внимание продвижению политического компромисса в трансформационных обществах в современной политической науке. Проанализированы факторы политико-институционального обеспечения политического консенсуса определяют необходимость принятия совместных решений отдельными ветвями власти и временными органами власти.

Ключевые слова: *политический консенсус; переходное общество; политический компромисс; устойчивое развитие; политические институты; демократическое общество*

Постановка проблеми.

Встановлення особливостей демократичної політичної стабільності в Україні та інших перехідних державах потребує аналізу політико-інституційних механізмів досягнення політичної згоди. Інноваційним підходом у цьому дослідному напрямку є використання міждисциплінарного наукового пошуку для вирішення завдань сучасної політичної науки [1]. У цьому контексті істотне значення для наукової розробки політологічних проблем має пояснювальний потенціал політико-правового аналізу. Завдяки йому на предметному полі політичного консенсусу нормативні

засади функціонування політичних інститутів набувають нового змісту. Зокрема, розкриваються засади обґрунтованості, притаманні легітимним правовим нормам.

Актуальність вивчення політико-інституційних технологій досягнення та підтримання політичного консенсусу визначається тенденціями змін в інституційних основах політичних відносин, пов'язаних зі специфікою встановлення демократії у різних регіонах сучасного світу. Перед політичними партіями, громадськими організаціями та групами інтересів постає завдання досягнення консенсусу щодо широкого кола питань стратегічного розвитку суспільства в

умовах викликів, які продукує «вулична демократія». За таких умов вирішального значення набувають політико-інституційні засоби досягнення згоди та взаємних поступок заради збереження системної стабільності.

Вирішальне значення для легітимації транзитивних політичних режимів відіграють політико-інституційні вимоги встановлення консенсусу, які є результативними в умовах масштабних політичних криз [5]. У цьому аспекті також потребує належного політологічного осмислення політико-інституційна взаємодія влади та опозиції, яка регламентується положеннями конституцій та інших законодавчих актів.

Політичні домовленості та консультації, які визначають досягнення консенсусу, мають різний ступінь регламентації, залежний від національних умов. Однак саме політико-інституційний процес створює умови для обґрунтування позицій та представництва інтересів у формальному режимі [2]. Встановлення нормативно обґрунтованих (тобто стандартизованих, системних та взаємопов'язаних) етапів досягнення політичного консенсусу є нагальною потребою для нових демократій, до яких належить і сучасна Україна. У цих країнах демократичні політичні процеси нерідко є динамічними та стихійними, що наражає на небезпеку втрати загальної керованості суспільним розвитком [3].

Актуальність дослідження політико-інституційних особливостей політичного консенсусу посилюється інтенсивними пошуками засобів ціннісної гомогенізації суспільства. Досягнення політичного консенсусу внаслідок дії легітимних процедур та обговорень підвищує загальний рівень правової культури.

Наукове значення проблеми політико-інституційних умов досягнення політичної згоди розкривається також у контексті формування громадянського суспільства. В умовах сучасної України політико-інституційні технології політичного консенсусу здатні забезпечити належний рівень діалогу та зворотний зв'язок між владою та громадянами.

Аналіз досліджень та публікацій.

Провідні аспекти політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу були розроблені такими вітчизняними та зарубіжними дослідниками, як Д. Вітман, А. Даунс, О. Батриченко, Д. Бурдо, Д. Бренен, Д. Кавана, А. Глухова, В. Кобильник, В. Кривошеїн, С. Наумкіна, К. Керсон, І. Климкова, П. Олівер, Ф. Рудич, М. Хогаард, Г. Щедрова. Однак залишаються не-

вивченими ключові аспекти впливу політичного консенсусу на сталий розвиток.

Метою статті є встановлення особливостей інтерпретації політичного консенсусу як чинника сталого демократичного розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу.

У ході масштабних політологічних досліджень було встановлено зміст теоретичних та методичних засад розвитку політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу. Сучасні правознавчі дослідження розглядають політико-інституційне забезпечення як комплекс законодавчих актів, які визначають умови політичного консенсусу та згоди між гілками влади та учасниками процесів прийняття державних рішень. Політологічні школи дослідження політико-правових процесів включають до обсягу політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу також зміст політичного консенсусу та його предмет, діяльність суб'єктів та об'єктів політичного консенсусу, які вступають між собою у взаємодію, а також загальну політико-правову культуру консенсусних відносин, яка складається у кожному трансформаційному суспільстві. На основі аналізу співвідношення політико-інституційного забезпечення політичного компромісу і політичного консенсусу встановлено, що політичний консенсус передбачає стан всезагальної згоди політичних суб'єктів в межах прийняття макрополітичного рішення. Це включає також і ідеологічний консенсус. Політичний компроміс є конкретним узгодженням інтересів сторін у межах певної політичної ситуації [4].

Політичний компроміс у трансформаційних суспільствах у сучасній політичній науці є явищем тимчасової ситуаційної згоди, яка має не тривалий характер. Політико-інституційне забезпечення політичного компромісу і політичного консенсусу відрізняється рівнем законодавчих актів, процедурами та умовами укладення консенсусу, зокрема кількістю осіб, які беруть участь у прийнятті рішення [5].

Основу методологічного розгляду політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу становить інституційний підхід, який у сучасній політичній науці концентрує увагу на основних суб'єктах досягнення політичної згоди, якими на теперішній час є макрополітичні інститути. У вузькому політологічному значенні політико-інституційне забезпечення політичного консенсусу визначається як сукупність норм,

які визначають передумови та спонукають сторони до прийняття консенсусних рішень.

Еволюція засобів політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу в умовах демократії має тривалий період розвитку. В ході роботи встановлюється зв'язок між республіканською формою правління та діяльністю політичних інститутів, та визначається політичний консенсус як одна з базових умов функціонування демократичної політичної системи. В межах установчих законодавчих актів, зокрема конституційних актів Великобританії, Французької республіки тощо, коли закладалося колегіальне консенсусне прийняття рішень, яке визначало спільну політичну відповідальність політичних акторів та всього населення тієї чи іншої країни, якій належав політичний і правовий суверенітет. Це дозволяє стверджувати, що політико-інституційне забезпечення політичного консенсусу є одним із найдавніших підвалин демократичного політичного розвитку.

Конституційні форми політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу визначають необхідність прийняття спільних рішень окремими гілками влади та тимчасовими органами влади. Консенсус розглядається як передумова легітимності прийнятих рішень та політичної відповідальності, яку беруть на себе його суб'єкти [6]. У конституційних актах визначається і зміст політичного консенсусу, яким є єдність основних органів влади у тлумаченні тієї чи іншої політико-правової норми. В цілому конституційний рівень політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу поєднує як імператив забезпечення легітимності влади, так і можливість представництва інтересів у межах законних процедур.

Специфіка політико-правових актів, які становлять основу нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу полягає в їх подвійній динамічно-статичній природі [7]. З одного боку, конституційні правові акти та акти загальнонаціонального рівня також міжнародні акти, які формують основу політико-інституційного забезпечення є актами, які є предметом змін в установчий період функціонування політичної системи. Разом із тим вказані акти мають існувати не змінними протягом довгого періоду для того, щоб забезпечувати стабільність всієї системи протягом тривалого періоду. На відміну від інших політико-правових актів, які регулюють функціонування державності в межах окремо взятих країн та регіонів світу, акти, які входять до політико-інституційного забезпечення

політичного консенсусу, мають регламентувати кількість суб'єктів консенсусу та його результати. Конституційні акти містять, як правило, систему норм, які є елементами системи запобігання дестабілізації політичної системи. Такими елементами є арбітральна роль голів держави та апеляція до судової гілки влади.

Окремим чинником політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу є регіональне та субнаціональне законодавство, яке акцентує увагу на дорадчих функціях та органів місцевого самоврядування. Засобами легітимзації політичного консенсусу є законодавчі акти, які визначають процедури проведення референдумів, позачергових виборів тощо [6].

Міжнародні політико-правові акти, які становлять систему політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу, виступають чинниками співставлення національних та міжнародних норм із метою забезпечення кращих зразків та провідних тенденцій нормативно-правового регулювання в низці країн світу, наприклад, у сучасному ЄС.

У цілому політико-інституційне забезпечення політичного консенсусу в країнах в країнах розвиненої демократії формує базову модель консенсусної демократії, в якій права меншості забезпечені високим рівнем консультацій і виконання інтересів.

Напрямки інноваційного перетворення політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу в трансформаційному суспільстві визначаються в межах загальної тенденції модернізації політичних інститутів, яке розкривається у зміні поведінки політичних акторів, підвищенні рівня їх правової культури, зокрема у зміні підходів до вирішення конфліктів. В цій ситуації консенсусна альтернатива політики виступає вагомим елементом стримування неконструктивної поведінки та забезпечення узгодження інтересів на тривалий період. Модернізаційна парадигма політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу передбачає удосконалення політико-правових підстав політичного консенсусу протягом обмеженого періоду і часу інтенсивної правотворчості. Це зміни до конституції, прийняття необхідних законів тощо. Особливо ці процеси розкриваються на прикладі європейської інтеграції, і коли прийняття нових членів передбачає формування широкого політичного консенсусу у суспільстві стосовно зовнішньополітичного курсу та внутрішніх перетворень у державі.

У перехідних країнах вагомим значення набувають політико-правові ініціативи як чинник забезпечення інтересів широких верств населення і громадянського суспільства. Політико-правові ініціативи є чинником посилення динаміки модернізаційних процесів у галузі політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу.

Дослідженням встановлено, що політико-правові акти, які становлять основу політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу, пов'язані не лише з суто процедурними особливостями прийняття рішень, але й з усіма сферами життєдіяльності суспільства. Законодавчі акти соціально-економічного спрямування покликані втілювати в життя певний курс або здійснити розгорнуту реалізацію досягнутих консенсусних угод [8]. Також надають можливості формування міцної консенсусної бази за рахунок задоволення інтересів широких верств населення.

Таким чином, встановлено, що нормативно-правовим обґрунтуванням політичного консенсусу у демократичній політичній системі є будь-який вибір правотворчої діяльності, який спрямований на забезпечення консенсусу [9]. Це й закони, постанови різних органів державної влади, розпорядчі документи та інше. Таким чином, нормативно-правові акти належать до сфери політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу не через зміст, в якому містяться конкретні засоби регулювання щодо стадії становлення політичного консенсусу, але і через зв'язок із політичними цілями угод, що укладаються в зв'язку з політичними процесами, які розгортаються на їх основі.

Інноваційне перетворення політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу розглядалося у роботі в межах парадигм демократизації і політичної модернізації. Інтереси та перебіг вказаних процесів макрополітичного рівня визначають можливість одночасної зміни великої кількості правових актів в умовах, коли здійснюються радикальні реформи. Фактично, в країнах Центральної та Східної Європи прийняття нових (старих) конституцій та адаптація законодавства до норм Європейського Союзу були ознакою перемоги про демократичних сил внаслідок політичної кризи періоду оксамитових революцій. Однак запроваджені правові інновації забезпечили формування широкого національного консенсусу як підґрунтя консенсусу політичних еліт. Напрямами вдосконалення

нормативно-правового обґрунтуванні політичного консенсусу є демократизація прийняття рішень, забезпечення прозорості та відкритості всіх політичних обговорень, забезпечення звітності всіх колегіальних та виборних органів влади. В інноваційній сфері політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу є також залучення громадськості до процесів легітимації політичних норм, прийнятих в період реалізації антикризових стратегій у трансформаційних суспільствах. Досить радикальним шляхом реалізації політичного консенсусу є надання права вето для опозиційних політичних сил або політичної меншості у парламентах, законодавчих зборах із метою підтвердження та підтримки тих чи інших консенсусних рішень.

Взаємозв'язок результатів політичного консенсусу та засобів його політико-інституційного забезпечення простежується на основі аналізу країн, які пройшли період демократизації та дійшли до рівня сталих демократичних політичних систем із самовідтворенням громадянського суспільства і демократичної політико-правової культури. В цьому контексті важливим є матеріал країн Західної Європи, зокрема, Іспанії, Португалії та Греції, в яких результатом політичного консенсусу став перехід до парламентарних форм правління. Крім того, способом встановлення загальнонаціонального політичного консенсусу в Іспанії стала автономістська, федералістська модель державного устрою, яка забезпечувала формування загальнонаціонального консенсусу на основі консенсусу місцевих та регіональних спільнот. В країнах Центральної та Східної Європи співвідношення результатів політичного консенсусу і політико-інституційного забезпечення полягає у застосуванні політико-ідеологічних підходів до визначення мотивів політичної діяльності та консенсусної норми творчості.

Матеріал сучасних країн ЄС засвідчив, що встановлення національного консенсусу можливе на основі інкорпорації частини територій до нової нормативно-правової реальності. При цьому стара соціалістична нормативна система не враховувалася і не включалася до систем нових демократичних держав, а повністю скасовувалася. Такий радикальний підхід забезпечив єдність правового та політичного простору і визначив можливості для встановлення демократичного консенсусу на основі цінностей національної консолідації. При цьому соціальний чинник відходив на другий план, ставав другорядним.

Роль та місце політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу для політичної системи України розкривається за такими напрямками вітчизняного політичного процесу, як консолідація громадянського суспільства, розподіл повноважень між гілками влади, контроль суспільства над діяльністю держави. В цих напрямках наявні риси, які потребують узгодження інтересів та діяльності на основі формальних процедур та уникнення конфліктності.

Політична система сучасної України потребує комплексного реформування, яке, як свідчать події на майдані, можливе лише за умови суспільної злагоди та громадянського миру. Консолідація громадянського суспільства передбачає наявність мережі громадських слухань і обговорень із можливістю внесення пропозицій для розгляду органами державної влади та місцевого самоврядування [10]. Політико-інституційне забезпечення цих позицій здійснюється в основному на основі Конституції України, в якій міститься положення про свободу виразу думок, а також законів про громадські слухання. Водночас крім формальних нормативно-правових актів необхідним є поширення практики політичного консенсусу та збільшення кількості ситуацій фактичного одностайного, тобто на основі широкої згоди і підтримки абсолютної більшості учасників прийняття рішень.

Розподіл повноважень між гілками влади в сучасній Україні також потребує нормативно-правових змін у таких актах, як регламенти Верховної Ради та діяльності міністерств і відомств. Питання досягнення одностайності залишається відкритим для регламенту діяльності парламентських комітетів, засідань фракцій політичних сил, що вимагає більш ретельної розробки процедур та умов ухвалення консенсусних рішень. У відносинах взаємодії між гілками влади, передусім між виконавчою та законодавчою, коли необхідно прийняття окремих законодавчих актів, які визначають терміни та умови ухвалення спільних рішень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Братасюк В. М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення / В. М. Братасюк // Пробл. філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 116-121.
2. Бусленко В. В. Досягнення консенсусу між владою і політичною опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії) / В. В. Бусленко // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. – 2010. – Т. 131, вип. 118. – С. 88-92.
3. Головатий М. Підготовка молоді політичної еліти як дієвий засіб розвитку політичного консенсусу / М. Головатий // Політ. менеджмент. – 2007. – Спец. вип. – С. 62-71.
4. Дацаківська О. Ю. Проблема легітимності політичної влади: основні концептуальні підходи / О. Ю. Дацаківська // Вісн. Львів. ун-ту. Сер.: Філософ. науки. – 2006. – Вип. 9. – С. 240-249.
5. Кіянка І. Ідеї консенсусу і компромісу в процесі реалізації політичних рішень / І. Кіянка, В. Поліщук // Вісн. Львів. ун-ту. Сер.: Міжнар. відносини. – 2006. – Вип. 17. – С. 85-92.
6. Ле Чунг Киен. Политический консенсус в избирательном процессе Вьетнама / Ле Чунг Киен, Хоанг Суан Киен // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 38. – С. 672-678.

Забезпечення функціонування механізмів громадського контролю за діяльністю органів державної влади вимагає уточнення складових положень щодо проведення загальнонаціональних та місцевих референдумів, громадських зборів та значення цих документів [11]. Політико-інституційне забезпечення громадського контролю передбачає отримання певних наслідків на основі діяльності засобів масової інформації та необхідності реагування органів влади на звернення громадян, що потребує також додаткової нормо творчості. Таким чином у межах функціонування політичної системи сучасної України наявні перспективи нормативно-правового удосконалення не лише у сфері нормо творчості, але і у сфері інформування і поширення консенсусних зразків у політичній свідомості громадян.

Оптимізація політико-інституційного забезпечення політичного консенсусу в сучасній Україні має здійснюватися на таких основних рівнях: на макрополітичному рівні політичний консенсус має стати невід'ємною складовою прийняття рішень в усіх резолютивних частинах колективних обговорень та ухвалення відповідальних рішень на рівні окремих галузевих органів та інститутів політичної системи. Політико-інституційне забезпечення політичного консенсусу має здобути втілення в межах конкретних процедур та умов висловлювання думки учасників та її врахування на рівні конкретних територіальних громад. Політико-інституційне забезпечення політичного консенсусу має зосередитись на наблизенні консенсусних процедур до конкретних процесів життєдіяльності місцевих громад.

Висновки.

Таким чином, у ході дослідження встановлено, що консолідація українського суспільства на основі демократичних цінностей є можливою лише на основі істотної формалізації громадсько-політичної діяльності, яка вимагає консенсусних засад прийняття рішень у межах внутрішньо-партійного життя, функціонування колегіальних органів виконавчої та законодавчої влади.

7. Мірошніченко Ю. Р. Юридичні механізми ухвалення консенсусних рішень у міжнародній та українській практиці (порівняльно-правовий аспект) / Ю. Р. Мірошніченко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 6. – С. 47-53.
8. Пирога І. С. Державне регулювання економіки: від протизваг до консенсусу / І. С. Пирога, С. С. Пирога. – Луцьк, 2003. – 104 с.
9. Потураєв М. Консенсусний потенціал політичної комунікації / М. Потураєв // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. – 2005. – Вип. 27. – С. 219-224.
10. Яковенко Т. Соціальне буття людини: від нестабільності до сталості / Т. Яковенко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер.: Філософ. науки. – 2011. – Вип. 14. – С. 64-70.
11. Gelderloos P. Consensus: A New Handbook for Grassroots Political, Social and Environmental Groups / P. Gelderloos. Tucson, AZ: See Sharp Press, 2006. – 124 p.

REFERENCES

1. Bratasiuk, V.M. (2003). Intelktualnyi konsensus epokhy i rozvytok pravovoho myslennia [The intellectual consensus of the era and the development of legal thinking]. *Probl. filosofii prava, 1*, 116-121 [in Ukrainian].
2. Buslenko, V.V. (2010). Dosiahnennia konsensusu mizh vladoiu i politychnoiu opozyttsiieiu v konteksti protsesiv yevrointehratsii (zarubizhnyi dosvid ta ukraïnski realii) [Achieving consensus between the authorities and political opposition in the context of the processes of European integration (foreign experience and Ukrainian realities)]. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]*, 131 (118), 88-92 [in Ukrainian].
3. Holovaty, M. (2007). Pidhotovka molodoi politychnoi elity yak diievyi zasib rozvytku politychnoho konsensusu [Preparation of the Young Political Elite as an Effective Tool for the Development of Political Consensus] *Polit. Menedzhment*, 62-71 [in Ukrainian].
4. Dashchakivska, O.Yu. (2006). Problema lehitymnosti politychnoi vlady: osnovni kontseptualni pidkhody [The problem of legitimacy of political power: the main conceptual approaches]. *Visn. Lviv. un-tu. Ser. Filosof. Nauky*, 9, 240-249 [in Ukrainian].
5. Kiianka, I. (2006). Idei konsensusu i kompromisu v protsesi realizatsii politychnykh rishen [Ideas of consensus and compromise in the process of implementing political decisions]. *Visn. Lviv. un-tu. Ser. Mizhnar. Vidnosyny*, 17, 85-92 [in Ukrainian].
6. Le Chunh Kyen (2007). Polytycheskyi konsensus v yzbyratelnom protsesse Vjetnama [Political Consensus in the Election Process of Vietnam]. *Derzhava i pravo. Yuryd. i polit. nauky: zb. nauk. pr.*, 38, 672-678 [in Ukrainian].
7. Miroshnychenko, Yu.R. (2013). Yurydychni mekhanizmy ukhvalennia konsensusnykh rishen u mizhnarodnii ta ukraïnskii praktytysi (porivnialno-pravovyi aspekt) [Legal mechanisms for the adoption of consensus decisions in international and Ukrainian practice]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 6, 47-53 [in Ukrainian].
8. Pyroha, I.S. (2003). *Derzhavne rehuliuвання ekonomiky: vid protyvah do konsensusu [State regulation of the economy: from counterweights to consensus]*. Lutsk [in Ukrainian].
9. Poturaiev, M. (2005). Konsensusnyi potentsial politychnoi komunikatsii [Consensus Potential of Political Communication]. *Nauk. zap. In-tu polit. i etnonats. Doslidzh.*, 27, 219-224 [in Ukrainian].
10. Iakovenko, T. (2011). Sotsialne buttia liudyny: vid nestabilnosti do stalosti [Social existence of man: from instability to permanence]. *Visn. Lviv. un-tu.*, 14, 64-70 [in Ukrainian].
11. Gelderloos, P., & Ariz, T. (2006). *Consensus: A New Handbook for Grassroots Political, Social and Environmental Groups*. See Sharp Press.

Тупиця Олег Леонідович

Доктор політичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: profkomdnu2008@ukr.net

Tupitzya Oleg

Doctor of Political Sciences, Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Хабарєва Катерина Костянтинівна

Кандидат політичних наук, докторант
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: kafpoldnu@ukr.net

Khabarivva Kateryna

Ph.D. in Political science, Doctoral student
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Цитування: Тупиця О. Л. Політичний консенсус як чинник сталого розвитку сучасного демократичного суспільства / О. Л. Тупиця, К. К. Хабарєва // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 121-127.

Citation: Tupitzya, O.L. & Khabarivva, K.K. (2018). Politychnyi konsensus yak chynnyk staloho rozvytku suchasnoho demokratychnoho suspilstva [Political consensus as a factor of sustainable development of the contemporary democratic society]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 121-127.

Стаття надійшла / Article arrived: 04.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 07.10.2018

Постправа: концептуальні та праксеологічні виміри

Висоцький О. Ю., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Стаття ставить проблему постправи, осмислюючи її в концептуальних та праксеологічних вимірах. Автор доводить, що постправа є інформаційною та політичною технологією, що діє через використання механізмів змішування істинного з хибним, емоціоналізації, політейнменту, популізму, когнітивних спотворень масової свідомості, актуалізації та об'єктивізації бажань з метою забезпечення симпатій широкою аудиторії до її джерела, а також легітимації певного роду політики та її суб'єктів. На відміну від правди, яка корелює з об'єктивною істиною, постправа, репрезентуючи альтернативний погляд та оцінку реальності, робить ставку на ірраціональні аспекти свідомості та поведінки людини, на її егоїстичні інтереси, знаходячи виправдання свого існування в результативності та ефективності своєї дії. Ствердженню постправи як єдиної правильної інтерпретаційної версії реальності допомагає ефект спіралі мовчання та ефект когнітивного дисонансу. Ставлення до постправи визначається місцем у структурі владних відносин, які породжують та підтримують відповідний наратив. Для суб'єкта постправдива нарація визначається її результативністю та ефективністю. Для реципієнтів – її здатністю задовольняти бажання, інтереси та почуття. В суспільно-політичному просторі постправа виступає як новий вид пропаганди, що виправдовує морально сумнівну політику майбутніми вигодами її реалізації для більшості суспільства на шкоду політичним суперникам, а також національним та релігійним меншинам. Фактично, доба постправи визначається тим, що політика припиняє орієнтуватися на універсальну справедливість, стає політикою зневаги до меншин та громадян інших країн.

Ключові слова: *постправа; політична пропаганда; повідомлення; наратив; політейнмент; популізм; громадська думка; когнітивні спотворення; політичні технології*

Post-truth: conceptual and praxiological dimensions

Vysotskyi O. Y., The Oles Honchar Dnipro national university

The article raises the problem of post-truth that is interpreted in conceptual and praxeological dimensions. The author proves that post-truth is an information and political technology that operates through the use of mechanisms of mixing the true with the false, emotionalizing, politainment, populism, cognitive distortions of mass consciousness, actualization and objectification of desires in order to ensure the sympathy of a wide audience to its source, as well as the legitimization of a certain kind of policy and its subjects. In contrast to the truth, which correlates with objective truth, post-truth, presenting an alternative view and assessment of reality, relies on the irrational aspects of human consciousness and behavior, his/her selfish interests, finding justifications for its existence in the effectiveness and efficiency of its action. The assertion of post-truth as a single correct interpretation of reality is helped by the effect of the spiral of silence and the effect of cognitive dissonance. The attitude to post-truth is determined by the place in the structure of power relations that generate and maintain the corresponding narrative. From the standpoint of the subject, a post-truth narrative is defined by its effectiveness and efficiency. From the recipient's point of view, a post-truth narrative is defined by its ability to satisfy desires, interests, and feelings. In the socio-political space, post-truth plays a role as a new type of propaganda, which justifies the morally questionable policy of future benefits of its implementation for the majority of society to the detriment of political rivals, as well as national and religious minorities. In fact, the era of post-truth is determined by the fact that politics ceases to focus on universal justice, becomes a politics of disregard for minorities and citizens of other countries.

Keywords: *post-truth; political propaganda; message; narrative; politainment; populism; public opinion; cognitive biases; political technologies*

Постправда: концептуальные и праксеологические измерения

Высоцкий А. Ю., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Статья ставит проблему постправды, осмысливая ее в концептуальных и праксеологических измерениях. Автор доказывает, что постправда является информационной и политической технологией, которая действует путем использования механизмов смешивания истинного с ложным, эмоционализации, политейнмента, популизма, когнитивных искажений массового сознания, актуализации и объективации желаний с целью обеспечения симпатий широкой аудитории к ее источнику, а также легитимации определенного рода политики и ее субъектов. В отличие от правды, которая коррелирует с объективной истиной, постправда, представляя альтернативный взгляд и оценку реальности, делает ставку на иррациональные аспекты сознания и поведения человека, его эгоистические интересы, находя оправдания своего существования в результативности и эффективности своего действия. Утверждению постправды как единой правильной интерпретационной версии реальности помогает эффект спирали молчания и эффект когнитивного диссонанса. Отношение к постправде определяется местом в структуре властных отношений, которые порождают и поддерживают соответствующий нарратив. Для субъекта постправдивая наррация определяется ее результативностью и эффективностью. Для реципиентов – ее способностью удовлетворять желания, интересы и чувства. В общественно-политическом пространстве постправда выступает как новый вид пропаганды, что оправдывает морально сомнительную политику будущими выгодами ее реализации для большинства общества в ущерб политическим соперникам, а также национальным и религиозным меньшинствам. Фактически, эпоха постправды определяется тем, что политика прекращает ориентироваться на универсальную справедливость, становится политикой пренебрежения к меньшинствам и гражданам других стран.

Ключевые слова: *постправда; политическая пропаганда; сообщение; нарратив; политейнмент; популизм; общественное мнение; когнитивные искажения; политические технологии*

Постановка проблеми.

У листопаді 2016 року укладачі Оксфордських словників оголосили «постправду» словом року. Веб-сторінка Оксфордських словників визначила це слово як прикметник, «що відноситься або вказує на обставини, за яких об'єктивні факти є менш впливовими у формуванні громадської думки, ніж апеляції до емоцій або особистих переконань» [12]. Насправді поняття постправди функціонує доволі давно, але у зв'язку з референдумом щодо виходу Великобританії з ЄС та президентською виборчою кампанією в США у 2016 р., цей термін набув розповсюдження та став асоціюватися переважно зі словосполученням «політика постправди». Широке розповсюдження поняття «постправда» актуалізувало проблему визначення сутності, природи та ролі явища в суспільно-політичних процесах, що позначається цим поняттям.

Аналіз досліджень і публікацій.

Останнім часом осмисленню феномену постправди присвятив свої публікації ряд авторів, серед яких Дж. Болл [1], М. Д'Ансона [2], Р. Кейес [4], Д. Левігін [5], Б. Маккоміскі [6], Л. Макінтайр [7], А. Рабін-Хавт [9], Н. Рудакова [10], К. Вілбер [11]. Більшість дослідників демонструє тенденцію бачити в постправді негативне

явище, породжене переважаючим авторитаризмом у політиці, занепадом демократичних інститутів та кризою громадського дискурсу. Не зважаючи на певну фундаментальність робіт, присвячених розгляду практики постправди, в них майже відсутнє прагнення концептуалізувати постправду, розкрити термінологічну сутність цього поняття як засобу опису нинішньої політичної реальності. Разом із тим, в літературі, присвяченій осмисленню постправди, практично не аналізується технологічна сутність цього феномену.

Мета дослідження – осмислити постправду в концептуальному та праксеологічному вимірах, окреслити денотат поняття постправди та визначити особливості функціонування позначеного ним явища в соціально-політичних відносинах.

Виклад основного матеріалу.

Правда – це знання, що заслуговує на довіру. На відміну від істини, що є об'єктивним відображенням дійсної фактичності та відповідає принципу науковості, правда в політичній сфері завжди виступала як суб'єктивна версія подій, але при цьому мала корелювати з об'єктивним істинним знанням та доведеними фактами. Правда в суспільно-політичному значенні не лише правильне, адекватне реальності, але й кра-

ще, морально належне. За доби модерну істина виступала відображенням загально визнаних та науково доведених закономірностей об'єктивної дійсності, тоді як правда відповідала за її смисли, визначала справедливість вчинків, порядків, взаємовідносин. На відміну від істини з її претензією на універсальну об'єктивність, правда завжди виступала як властиве певному суб'єкту чи групі суб'єктивне розуміння дійсності.

Постправа органічно виникає як складова та наслідок теоретико-концептуальної парадигми постмодернізму з його релятивізмом та розвінчанням будь-яких спроб влади проголосити та нав'язати єдину істину через ствердження метанаративу. Оскільки безпосереднього доступу до реальності не існує, немає і адекватних засобів її пізнання. Істина конструюється наратором, який має владу це робити. Оскільки реальність не доступна, істина визначається не через відповідність реальності. Такий критерій у постмодерністській рецепції виглядає абсурдним. Замість нього вступають у гру критерії результативності та ефективності. Так, сучасний політик працює, щоб отримати відповідний результат. Його не турбує відповідність його обіцянок та вихідних положень їх обґрунтування реальності. Якщо нарація працює, якщо вона зачіпає емоції, почуття та бажання потенційного виборця, вона стає істинною. Істина за доби постмодерну не знаходиться, не встановлюється, а конструюється та навіюється. Її можливості функціонувати саме як істини обумовлюються здатністю наратора переконати реципієнтів у істинності повідомлення. Своєю чергою, найбільша результативність переконання визначається конструктивістським потенціалом повідомлення. Простіше кажучи, наскільки реальність, що пропонована повідомленням, знаходить відгук у серцях та у головах реципієнтів. Проте конструктивістський потенціал повідомлення, звичайно, не вичерпується лише вдалим впливом на почуття, емоції та розум реципієнтів. Він полягає скоріше в пропозиції сприятливої стратегічної можливості майбутнього, що одночасно заперечує будь-які інші можливості.

Ситуація з постправдою певним чином ілюструється казкою Г. Х. Андерсена «Нове вбрання короля». Із усього натовпу реципієнтів владного повідомлення про нове вбрання короля лише маленький хлопчик, тобто суб'єкт, який не зазнав на собі впливу конструктивістського потенціалу владного наративу, усвідомлював, що король голий. Соціальні інтереси інших реципієнтів не

дозволяли їм за постправдою, що виходила від владного джерела, бачити її невідповідність фактичній реальності. Альтернативний погляд на реальність заперечувався конструктивістським потенціалом владного повідомлення, що визначало незгодних з його змістом дурними або невідповідними займаним посадам.

Ствердженню постправди як єдиної правильної інтерпретаційної версії реальності допомагає ефект спіралі мовчання, яку досліджувала Е. Ноель-Нойман, та ефект когнітивного дисонансу, дію якого вивчав Л. Фестінгер. Виходячи з теорії Е. Ноель-Нойман, можна стверджувати, що індивід схильний утримуватися від висловлювання своєї думки, якщо відчуває, що знаходиться в меншості [8]. Відповідно до Л. Фестінгера, індивід шукає шляхи узгодженості своїх когніцій та настанов із власною поведінкою [3]. Підтримавши постправдивий наратив спочатку в силу його конструктивістського потенціалу, згодом індивід вимушений внаслідок прагнення уникнути когнітивного дисонансу продовжувати захищати його істинність. Більш того, якщо в ході відстоювання певної версії постправди з'явилися людські жертви, був витрачений час, гроші реципієнтів, був зроблений певний творчий внесок на користь її перемоги, відмова від неї може бути неможливою або нешвидкою.

Ставлення до постправди визначається місцем у структурі владних відносин, які породжують та підтримують відповідний наратив. Для суб'єкта постправдива нарація визначається її результативністю та ефективністю за принципом: «істинне, тому що працює». Для реципієнтів – її здатністю задовольняти бажання, інтереси та почуття за принципом: «істинне, тому що є бажаним». Постправа, отже, є відношенням між владним наратором та його реципієнтами стосовно сутності та характеру реальності, її складових, спрямованості, рушійних силах процесів, що її визначають, стратегії її перетворення.

З одного боку, постправа – це версія реальності, що сконструйована владним дискурсом за допомогою мас-медіа та поділяється суспільством чи окремою соціальною групою, з іншого – це твердження, що долає важливість фактів чи фактичної точності на користь емоційного переконання. Постправа є альтернативною істиною для комфортного самопочуття певної соціальної чи політичної групи, особливо маргінального характеру, для її самолегітимації та відстоювання своїх поглядів на розвиток соціальних та політичних відносин. Прикладом

можуть слугувати нацисти, ісламські фундаменталісти, терористи, різного роду кримінальні групи. Постправа є основою політики деяких держав, зокрема Росії. Ряд дослідників зводять постправду лише до суб'єктивної оцінки реальності, спотвореної недостатністю знань про неї чи фальшивими новинами.

У політичній сфері постправа пов'язується з популізмом та політейнментом. З популізмом її споріднює те, що вона ігнорує факти на догоду збудження емоцій, щоб притягнути широку аудиторію. Завдяки функціонуванню як певного роду розваги, що є продуктом споживання широких мас, яких більше цікавлять враження та задоволення, ніж нудні факти, постправа виступає видом політейнменту.

Поняття «політейнмент» походить від англійських слів «політика» («politics») і «розвага» («entertainment») та позначає явище перетворення сприйняття сфери політики на задоволення і забаву, на приємне проведення часу за рахунок привнесення компонентів театру, шоу, драми в політичний процес або політичними акторами, що намагаються сподобатися виборцям, або менеджерами мас-медіа, що прагнуть до залучення й утримання уваги аудиторії. У зв'язку з цим, політейнмент поділяється, відповідно, на дві основні взаємопов'язані форми – розважальну політику («entertaining politics») і політичну розвагу («political entertainment»). Політейнмент як розважальна політика є результатом медіатизації і професіоналізації політики, що характерно для сучасних демократій. Уряд, партії та політики прагнуть відповідати логіці діяльності мас-медіа і телевізійним форматам, щоб мати можливість розширення впливу на громадську думку з метою зміцнення та залучення більшої соціальної підтримки. Розважальна політика слугує посиленню іміджів політиків і партій, а також просуванню політичних ідей і тем, сприяючи схваленню публікою тих чи інших рішень, що іноді суперечать інтересам громадської більшості. Для того, щоб сьогодні панувати в медіапросторі, політичні актори мають вдаватися до інсценування політичних подій, театралізації заходів, пов'язаних з роботою різних органів влади, влаштування хепенінгів, емоційної виразності повідомлень, іронії, висміювання противників, повторення ефектних гасел, які фіксують прагнення подолати існуючу соціальну або національну несправедливість, використання вдалих словесних кліше, що створюють у реципієнта смислові дороговкази-якорі для інтерпретації

соціально-політичної реальності. Звичним стала поява політиків на різних ток-шоу.

Розважальна політика через те, що змушує реципієнтів ідентифікувати себе з політичними персонажами і співпереживати їм, домагається залучення навіть таких представників суспільства, які мало цікавляться політикою. У результаті, розважальний компонент політики відіграє роль технології, яка залучає соціальну підтримку за рахунок спираючої на емоційно-чуттєву сферу індивіда і звуження частки раціонально-логічної аргументації при формальній її наявності. Мова політика в розважальному форматі у кращому випадку лише симулює раціонально-логічну аргументацію.

Розважальна політика реалізується також тоді, коли знаменитості шоу-бізнесу та спорту залучаються до політичного процесу. Це американські актори Р. Рейган (президент США), А. Шварценеггер (губернатор Каліфорнії), відомий український боксер В. Кличко (мер Києва). Іншою формою політейнменту є політична розвага, яка пов'язана із логікою функціонування мас-медіа як комерційними організаціями, зацікавленими у збільшенні аудиторії, зростаюча увага якої визначає вартість реклами та обсяг фінансових потоків. Світ політичної розваги включає політичні новини, проведення ток-шоу, захоплюючі скандали, а також фільми та серіали: «Хвіст виляє собакою», «Так, пан прем'єр-міністр», «Картковий будинок», «Бос» та інші. Звичайною справою стало запрошення цікавих політичних персон на передачі чисто розважального характеру, або виробництво сатиричних передач, присвячених відомим політичним діячам.

Застосування технології політейнменту обумовлено сучасними умовами функціонування як світу політики, так і мас-медіа. Крім того, передумовами успішності цієї технології є антропологічні та поведінкові особливості представників інформаційного суспільства, думка значної частини з яких формується під впливом електронних мас-медіа. До антропологічних передумов, безумовно, належить потреба у відпочинку; схильність мас до уникнення розміркувань відносно умов власного існування та перенесенням духовної уваги на питання, які можуть відволікти від сутнісних проблем; порівняно більша тяга до емоційного осягнення реальності, ніж до логіко-раціонального.

До поведінкових передумов відноситься політична участь і характер поведінки у залежності від настанов і стереотипів, які формуються

не в результаті серйозних роздумів з політичних питань, а внаслідок впливу позитивних чи негативних емоцій, закріплених у свідомості індивідів у персоналізованій формі (у вигляді конкретних політичних персоналій). Виходячи з цього, технологія політейнменту, що безпосередньо працює на емоційному рівні сприйняття, є одним з найбільш ефективних засобів формування громадської думки як на рівні уявлень, переконань, настанов, так і на рівні цінностей та стереотипів.

Постправа органічно вплелася в структуру політейнменту як один із його технологічних інструментів, як засіб створення симулятивного фантазійного світу політики.

Постправа одночасно є новим видом пропаганди, що виступає симуляком політики. Так, пропаганда підміняє політику там, де політика дає збій та не досягає результату. Декларування політичних досягнень та успіхів, політичної діяльності в цілому замінює саму політичну діяльність. В результаті створюється квазіреальність, в основі якої лежать альтернативні факти та альтернативна інтерпретація подій. Смысл існування альтернативної реальності в тому, щоб переконати реципієнтів в її існуванні. При цьому правду не приховують, а змішують з брехнею. У підсумку стає важко відрізнити правду від вигадки.

Функціонування постправди багато в чому обумовлено тим, що соціальним та політичним суб'єктам властива схильність до когнітивних спотворень або когнітивних ілюзій. Когнітивні спотворення – це відхилення від правильності в судженнях, що деформують адекватне розуміння та інтерпретацію реальності. В основі генези когнітивних спотворень лежить тенденція індивідів до спрощення сприйняття складної дійсності та, безумовно, має адаптивний характер. Тенденція до спрощення сприйняття реальності, до полегшення обробки інформації про навколишній світ пояснюється низкою чинників. По-перше, це нестача часу, коли наявна необ-

хідність чи бажання ухвалити швидке рішення. По-друге, нестача інформації про обставини та предмет прийняття рішення. По-третє, наявність великої кількості інформації щодо предмету рішення. По-четверте, обмежені можливості пам'яті щодо адекватного структурування попереднього досвіду та недостатня увага до подробиць.

Висновки.

Отже, постправа є інформаційною та політичною технологією, що діє через використання механізмів змішування істинного з хибним, емоціоналізації, політейнменту, популізму, когнітивних спотворень масової свідомості, актуалізації та об'єктивізації бажань з метою забезпечення симпатій широкої аудиторії до її джерела, а також легітимації певного роду політики та її суб'єктів. На відміну від правди, яка корелює з об'єктивною істиною, постправа, репрезентуючи альтернативний погляд та оцінку реальності, робить ставку на ірраціональні аспекти свідомості та поведінки людини, на її егоїстичні інтереси, знаходячи виправдання свого існування в результативності та ефективності своєї дії. Ствердженню постправди як єдиної правильної інтерпретаційної версії реальності допомагає ефект спіралі мовчання та ефект когнітивного дисонансу. Ставлення до постправди визначається місцем у структурі владних відносин, які породжують та підтримують відповідний наратив. Для суб'єкта постправдива нарація визначається її результативністю та ефективністю. Для реципієнтів – її здатністю задовольняти бажання, інтереси та почуття. В суспільно-політичному просторі постправа виступає як новий вид пропаганди, що виправдовує морально сумнівну політику майбутніми вигодами її реалізації для більшості суспільства на шкоду політичним суперникам, а також національним та релігійним меншинам. Фактично, доба постправди визначається тим, що політика припиняє орієнтуватися на універсальну справедливість, стає політикою зневаги до меншин та громадян інших країн.

REFERENCES

1. Ball, J. (2017). *Post-truth: how bullshit conquered the world*. London: Biteback Publishing.
2. D'Ancona, M. (2017). *Post truth: the new war on truth and how to fight back*. London: Ebury Press.
3. Festinger, L. (1964). *Conflict, decision, and dissonance. With the collaboration of Vernon Allen*. Stanford, Ca., Stanford University Press.
4. Keyes, R. (2004). *The post-truth era: dishonesty and deception in contemporary life*. New York: St. Martin's Press.
5. Levitin, D.J. (2016) *Weaponized lies: how to think critically in the post-truth era*. New York: Dutton.
6. McComiskey, B. (2017). *Post-truth rhetoric and composition*. Logan: Utah State University Press.
7. McIntyre, L.C. (2018). *Post-truth*. Cambridge, MA: MIT Press.
8. Noelle-Neumann, E. (1993). *The spiral of silence: public opinion, our social skin*. Chicago: University of Chicago Press.
9. Rabin-Havt, A. (2016). *Lies, incorporated: the world of post-truth politics*. New York: Anchor Books, a division of Penguin Random House LLC.
10. Roudakova, N. (2017). *Losing Pravda: ethics and the press in post-truth Russia*. New York: Cambridge University Press.
11. Wilber, K. (2017). *Trump and a post-truth world*. Boulder: Shambhala.
12. Word of the Year 2016 is... *English Oxford Living Dictionaries*. Retrieved from: <https://en.oxforddictionaries.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016>.

Висоцький Олександр Юрійович

Доктор політичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Vysotskyi Oleksandr

Doctor of Political Sciences, Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: profkomdnu2008@ukr.net ORCID: 0000-0003-0712-8499

Цитування: Висоцький О. Ю. Постправда: концептуальні та праксеологічні виміри / О. Ю. Висоцький // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 128-133.

Citation: Vysotskyi, O.Y. (2018). Postpravda: kontseptualni ta prakseolohichni vymiry [Post-truth: conceptual and praxiological dimensions]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 21(10)*, 128-133.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 12.10.2018

Особливості ситуативного аналізу політичної нестабільності в умовах глобалізації

Іщенко І. В., Дяченко Д. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті досліджуються особливості дослідження політичної нестабільності на рівні держави в умовах глобалізації. Розглянуто сутність ситуаційного аналізу. Враховані його особливості для дослідження політичної нестабільності у державі і міжнародних відносинах. Автори встановили тяжіння «старого інституціоналізму» до вертикального аналізу політичної ситуації, а «новий інституціоналізм» пов'язують з горизонтальним ситуаційним аналізом. Зазначено, що пошук головних чинників, які сприяють політичній нестабільності є центром дослідницьких зусиль. Основні дослідницькі завдання зводяться до встановлення особливостей прийняття політичних рішень. За цього варто звернути увагу на: ключових акторів процесу, суть та структуру процесу, механізми реалізації, і на наслідки для функціонування політичного середовища. Виявлено недостатність аналітичних процедур у сенсі опису динаміки політичного процесу. Автори констатують, що пошук інформації про явища і процеси, які відбуваються у державі і міждержавних стосунках із використанням традиційних і нових методів не дають готових відповідей на прогноз розвитку політичного процесу. Нелінійність політичної системи, яка знаходиться в оточенні інших систем, дає підставу для використання синергетичної теорії. Дослідники пропонують свою власну синергетичну модель політичної системи. В основі моделі є дисипативна структура політичної системи. Авторами продемонстровано її функціональний механізм. Основу моделі складають умовна сукупність взаємодіючих між собою і з середовищем політичних інститутів. У моделі присутня система атракторів, які впливають на дисипативну структуру. Всі атрактори узагальнено в чотири групи: політичні атрактори, економічні атрактори, соціальні атрактори і екологічні атрактори. Врахована динаміка змін політичної системи під впливом простих і дивних атракторів. Розглянуто дві ситуації. Перша – коли політичний інститут знаходиться на периферії дисипативної структури, друга – коли він у центрі. Головним завданням є також з'ясування, які саме атрактори найбільше впливають на політичну систему. На цій підставі аналізуються варіанти розвитку політичних ситуацій.

У висновках зазначається, що ситуаційний аналіз у системі з синергетичним підходом може виступати основою інформаційного забезпечення для розуміння, прогнозування розвитку політичних процесів.

Ключові слова: політичний аналіз; політична ситуація; синергетика; атрактор; дисипативна структура; політичний інститут

Features situational analysis of political instability in the conditions of globalization

Ishchenko I. V., Dyachenko D. V., Oles Honchar Dnipro National University

In the field of scientific research is the selection and use of approaches for analyzing the state of the political system of society. The collapse of the colonial system, the socialist camp led to the formation of a significant number of states by transitional political regimes. Intensive globalization processes accelerated the already contradictory socio-political processes in transitional and quasi-democratic states. Despite the lack of experience of statehood in some countries, or the lack of democratic political traditions and practices, led to the formation of contradictions between formal and informal rules by the institutions of transitional societies. In the context of the study of the interaction of formal and informal institutions, the question of the use of situational analysis and the synergetic approach, in the process of studying the causes, consequences and the essence of political stability of the instability, is actualized. In cases of situational analysis, it is especially important to note that the essence of the method consists in studying both formal institutions (organizational forms) and informal (practices, models and rules of the game) - as the main subjects and objects of the political process. At the same time, if the situational analysis simply states the presence of certain formal or informal designs, the synergetic approach allows us to trace the dynamics and development of political processes. Considering the political system in which energy acts as the information produced by such formal institutions as political parties and organizations, the synergetic method allows us to consider the system as a self-regulating organization capable of arming the manifestations of political instability. Or vice versa - as a system artificially restraining social entropy, and therefore doomed to destruction, as a result of the action of attractors: economic, political, social, environmental, in the cases of our research.

With the help of general scientific (historical, systematic, functional, sociological), general logical methods (analysis, synthesis, induction, deduction, analogy, abstraction) and the methods of political theoretical and applied learning (institutional, structural comparative, comparative, axiological, behavioral), the analysis of the influence of non-institutional factors on the procedural, organizational and structural aspects of the political system is performed.

Research allows us to reveal the essence, structure and consequence of existing processes in the political system. The synergistic method and situational approach details the existing processes, enabling to conduct a correct analysis of the relevant processes. Thus, it can be concluded that these two methods make it possible to qualitatively evaluate and demand. This allows us to correct the actual political practice, towards stabilizing the political environment.

Keywords: *political analysis; political situation; synergetics; attractor; dissipative structure; political institute*

Особенности ситуационного анализа политической нестабильности в условиях глобализации

Ищенко И. В., Дяченко Д. В., Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье рассматриваются особенности исследования политической нестабильности на уровне государства в условиях глобализации. Рассмотрены сущность ситуационного анализа, а также его особенности для исследования политической нестабильности в государстве и международных отношениях. Авторы выявили общие черты теорий «старого институционализма» и вертикального анализа политической ситуации, а «новый институционализм» связывают с горизонтальным ситуационным анализом. Отмечено, что центром исследовательских усилий является поиск главных факторов, способствующих политической нестабильности. Основные исследовательские задачи сводятся к установлению особенностей принятия политических решений. Поэтому стоит обратить внимание на: ключевых акторов процесса, суть и структуру процесса, механизм реализации и на последствия для функционирования политической системы. Выявлена недостаточность аналитических процедур в смысле описания динамики политического процесса. Авторы констатируют, что поиск информации о явлениях и процессах, которые происходят в государстве и межгосударственных отношениях с использованием традиционных и новых методов не дают готовых ответов на прогноз развития политического процесса. Нелинейность политической системы, которая находится в окружении других систем, дает основание для использования синергетической теории. Исследователи предлагают свою собственную синергетическую модель политической системы. Основой модели является диссипативная структура политической системы. Авторами продемонстрирован ее функциональный механизм. В модели присутствует условная совокупность взаимодействующих между собой и со средой политических институтов. В модель включена система аттракторов, которые влияют на диссипативную структуру. Все аттракторы объединены в четыре группы: политические аттракторы, экономические аттракторы, социальные аттракторы и экологические аттракторы. Учтена динамика изменений политической системы под влиянием простых и странных аттракторов. Рассмотрены две ситуации. Первая – когда политический институт находится на периферии диссипативной структуры, вторая – когда он в центре. Главной задачей является также выяснение конкретных аттракторов, активно влияющих на политическую систему. На этом основании анализируются варианты развития политических ситуаций.

В выводах отмечается, что ситуационный анализ в системе с синергетическим подходом может выступать основой информационного обеспечения для понимания политических процессов и прогнозирования их развития.

Ключевые слова: *политический анализ; политическая ситуация; синергетика; аттрактор; диссипативная структура; политический институт*

Постановка проблеми

Процеси глобалізації відбуваються у всіх сферах, в тому числі й політичній. Разом із позитивними наслідками глобалізація в ряді країн супроводжується політичною нестабільністю. Такий перманентний стан притаманний пострадянському простору, зокрема й Україні. Пе-

ред сучасними політиками постає проблема своєчасного реагування на виникнення політичних конфліктів, попередження політичної нестабільності. Однак, через складність і нелінійність політичного процесу, застосування політичного аналізу у традиційному варіанті виявляється вже недостатньо. Тож політичний аналіз необхідно вдосконалювати.

Аналіз досліджень і публікацій

Абсолютна більшість дослідників дотримується поглядів на політичний аналіз, який варто проводити у контексті аналізу політичної ситуації, поділяючи його на вертикальний і горизонтальний. Такої думки дотримуються, наприклад, Н. Громадська [3], К. Симонов та ін. Крім того, політичний аналіз наповнюється й тими новими методами й підходами, які спочатку використовувалися у бізнесі та інших сферах. Таким є, наприклад, метод «case-study». Його використання у політичному аналізі розглядають Д. Арабаджієв [1], М. Яковлев та інші дослідники. Незважаючи на те, що синергетика як ефективна теорія з аналізу політичних процесів знаходиться у центрі уваги науковців, її переважно розглядають як самостійний науковий підхід для аналізу [1; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. Тому виникла нагальна потреба розглянути ситуаційний політичний аналіз у системі з синергетикою як теорією, яка пояснює функціонування відкритих нелінійних систем й описує, зокрема політичну нестабільність.

Мета дослідження: дослідити можливість використання ситуаційного політичного аналізу у системі з синергетичним підходом для вироблення рішень з попередження політичної нестабільності в умовах глобалізації на державному рівні.

Виклад основного матеріалу

Розвиток інституціональних політичних досліджень, викликаний необхідністю наукового пояснення феноменів політичного життя, актуалізувало питання вироблення диференційованого аналітичного інструментарію, для дослідження стану політичних систем – політичної стабільності.

Конкретизуючи проблематику інституціональних політичних досліджень, не можна не звернути увагу на неоднорідність методології інституціоналізму. В даному випадку йдеться про поділ інституціональної парадигми на «старий» та «новий» інституціоналізм. Характеристикою першого є дослідження формальних організаційних державних та політичних структур, таких як державні органи влади (законодавчі, виконавчі, судові, місцеві), політичні партії та організації. У полі дослідження «нового» інституціоналізму виступають практики, культурні моделі, неформальні норми та правила, що визначають неформалізовану суть взаємодії суб'єктів політичного життя [12, с. 17]. Досліджуючи у даному контексті феномен політичної стабільності, варто дати чітке, наукове визначення даному поняттю: політична стабільність політичного (інституційного) середовища – це стійкість, незмінність у часі та функціональних параметрах характеристик та

аспектів відповідних структур, організаційних та культурних моделей, норм та правил [1, с. 9]. Під політичною стабільністю також часто розуміється впорядкованість суспільно-політичних процесів та взаємодії акторів політичного життя. На думку С. Хантігтона, політичну стабільність можна визначити як порядок та наступність – довготривалість та усталеність функціонування політичної системи [9, с. 3].

У процесі підбору аналітичного інструментарію для дослідження явища політичної стабільності, середовища особливий інтерес викликає «кейс-стаді» – ситуаційний аналіз. Суть даного методу полягає у детальному дослідженні певних політичних явищ та процесів у політичному середовищі [1, с. 119]. Ситуаційний аналіз становить основу політичної аналітики, оскільки саме ситуації, що виникають у політичному середовищі, формують необхідний банк даних, на основі якого можливо аналізувати процеси та феномени і явища у політичній сфері суспільства. В основі методології ситуаційного аналізу, таким чином, покладено збір та аналіз емпіричного матеріалу. Метод виник на початку ХХ ст. у школі бізнесу Гарвардського університету, а в якості методики ситуаційний аналіз почали використовувати у 60-х рр. ХХ ст. на рівні державних органів, відомств та у межах навчального процесу [1].

Не дивлячись на нетрадиційність дослідницької стратегії ситуаційного аналізу для політичної науки, даний метод у той же час широко використовується для аналізу процесів, що протікають у політичному середовищі, міжнародних відносинах. Однією з найскладніших та найважливіших для нашого дослідження форм ситуаційного аналізу є загальний аналіз політичної ситуації. Варто зауважити, що загальний політичний аналіз, у свою чергу, ґрунтується на двох підходах – «вертикальний» (інституціональний) та горизонтальний. У дослідницькому полі вертикального політичного аналізу перебувають організаційні державні та політичні структури: парламент, уряд, судові органи влади, органи місцевого самоврядування, політичні партії та організації, фінансово-промислові групи, міжнародні організації, що здійснюють прямий та опосередкований вплив на політичне життя. Горизонтальний тип ситуаційного аналізу полягає у виокремленні неінституційних груп інтересів, що діють всередині структур політичних інститутів [3, с. 35].

Таким чином, можна зазначити, що саме ситуаційний політичний аналіз створює дослідницьку базу для дослідження множини, явищ та процесів, які відбуваються у політичній системі і визначають рівень політичної стабільності.

Варто зазначити, що вертикальний ситуаційний аналіз стосується скоріше формальних організаційних структур («старий інституціоналізм»), у той час як горизонтальний політичний аналіз стосується неформальних груп та моделей поведінки («новий інституціоналізм»). Оскільки політична стабільність виступає явищем, що існує в системі, яка складається з формальних та неформальних інституцій, для нашого дослідження однаково цікавими є обидва підходи ситуаційного аналізу.

Політична стабільність за своєю суттю не є абсолютним, незмінним явищем. Абсолютна політична стабільність уявляється неможливою, оскільки будь-яка соціально-політична система знаходиться у відносній взаємодії з іншими системами, що породжує вірогідність зміни внутрішньої конфігурації акторів, ідей, цінностей і, як наслідок, динаміки процесів у відповідній системі. Статична політична стабільність можлива за створення умов непорушності, стійкості існуючих соціальних, політичних та економічних структур, моделей та відносин у державі. Втім, її ефективність піддається сумніву через відсутність взаємодії еліти, суспільства та груп інтересів [9, с. 119]. У той же час динамічна стабільність хоч і передбачає тимчасове порушення рівноваги стабільності існуючих у державі структур, норм та відносин, однак таке порушення ніколи не призводить до краху держави та її інституцій. Відповідні системи, конституційовані на рівні формальних, неформальних норм, правил, процедур чи навіть організаційних структур володіють істотним потенціалом до самовідтворення та самозбереження.

Оскільки політична ситуація – це стан політичної системи, обумовлений специфікою діяльності та взаємодії акторів політичного середовища, то якраз в такому випадку політична стабільність виступає безпосереднім об'єктом ситуаційного аналізу. Таким чином, дослідження даного феномену передбачає вивчення диференційованого кола аспектів політичного середовища, оскільки політична стабільність за своєю суттю складне та багатогранне явище.

У випадку дослідження міжнародних відносин і держав, що знаходяться у транзитивному стані, у полі ситуаційного аналізу виступили б процеси, безпосередньо пов'язані з формальними та неформальними інститутами відповідного політичного середовища. Суто з організаційної, формальної точки зору, в першу чергу необхідно оцінити процеси, пов'язані з процесом прийняття та реалізації владних рішень. За цього варто звернути увагу на: ключових акторів процесу,

суть та структуру процесу, механізми реалізації і що найголовніше – на наслідки для функціонування політичного середовища.

Також важливим у даному контексті є оцінка взаємодії політичних груп із приводу способів реалізації та ступеню розподілу влади. Оцінюючи неформальні аспекти політичної стабільності / нестабільності, у полі ситуаційного аналізу неодмінно потрапляють: інтеракції, пов'язані з моделями поведінки соціальних груп; загальноприйняті, але в той же час неформалізовані культурні моделі взаємодії у політичному середовищі та оцінка їх впливу на функціонування інститутів політичної системи; підтримка й підсилення формальних політичних інститутів чи зниження їх функціональних характеристик.

У той же час питання політичної стабільності / нестабільності актуальне і для сформованих демократичних держав. Як вже було зазначено вище, абсолютної політичної стабільності не існує. Тож будь-яка політична система, взаємодіючи з іншими системами зовнішнього середовища, в тому числі з політичними системами інших держав, у процесі міжнародних відносин і особливо зовнішньої політики буває дуже близька до порушення рівноваги своїх структурних параметрів. Найчастіше така ситуація виникає за відсутності ресурсних можливостей у політичній системі. Саме тому ситуаційний аналіз є актуальним і для стабільних політичних систем. Будь-яке порушення рівноваги, і як наслідок зменшення функціональних характеристик, потребує аналізу та конкретизації причин, факторів відповідного порушення. Наприклад, трапляється ситуація, коли політична нестабільність спричинена неможливістю сформувати ефективний уряд. Наведена ситуація включає в себе такі внутрішні компоненти, як: традиція партійно-політичних відносин із приводу розподілу та формування влади; порядок та механізми формування парламенту; роль президентської влади в державі [12, с. 109-110].

Однак, на наш погляд, для повноти аналізу політичної ситуації не вистачає інформації про динаміку її розвитку. Як політична система взаємодіє з середовищем, так і виникатимуть відповідні політичні ситуації. Водночас постає питання – яку додаткову методологію необхідно використати для дослідження цієї динаміки? З часом, який минув після захисту докторської дисертації, ще більше переконуємось у ефективності синергетичної теорії. Адже вона дозволяє змоделювати розвиток ситуації, спрогнозувати її розвиток на перспективу. Це, зокрема, стосується й ситуації політичної стабільності / нестабільності. Наочно її можна продемонструвати,

використовуючи схему дисипативної структури політичної системи, яка показана на рис. 1.

Отже, політичну систему у наших міркуваннях можна ототожнити з синергетичною моделлю.

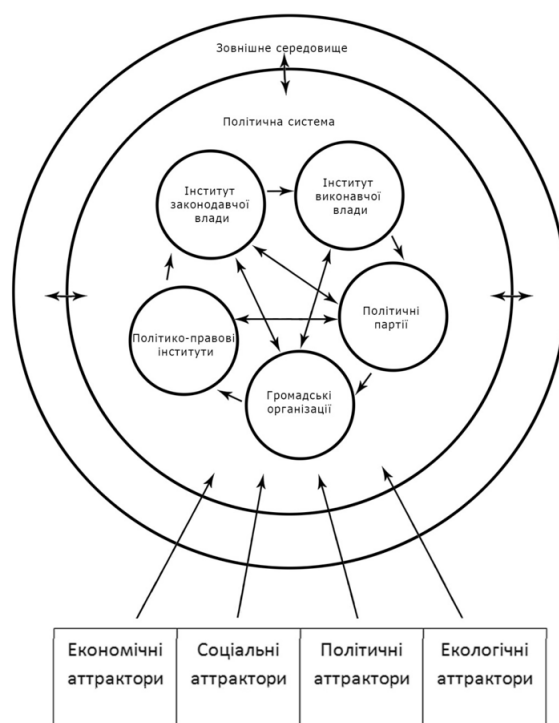

Рис. 1 Дисипативна структура політичної системи

лю. Ця модель являє собою дисипативну структуру. За правилом синергетики дисипативна структура стабільна тоді, коли кількість енергії що надходить до неї, дорівнює тій, що її залишає. Звісно, в даному випадку енергією слугує інформація, якою обмінюються політична система і зовнішнє середовище. Основу ж дисипативної структури складають політичні інститути. Вони на нашому рисунку умовно поділені на політико-правові інститути, а також інститути законодавчої і виконавчої влади. Політичні інститути, перебуваючи у постійній взаємодії, обмінюються енергією (інформацією), підтримуючи баланс дисипативної структури. На схемі внизу зображена система аттракторів, які впливають на політичну систему, зокрема на її інститути. Нарешті звернемо увагу на важливу деталь моделі. На ній показано частиною дисипативної структури політичні партії та громадські організації. В демократичній політичній системі саме вони є постачальниками енергії (інформації) із зовнішнього середовища. Причому ця енергія трансформується політичними партіями таким чином, що інтереси і потреби суспільства у концентрованій формі доводяться до політико-інституційних структур. Авторитарні системи зазвичай спричиняють подвійне фільтрування енергії (ін-

формації). Спочатку вона потрапляє на вхід тих політичних партій, що мають право легально існувати, підтримуючи автократа. Вони препарують інформацію у потрібному контексті. Партії, надсилаючи інформацію до центральних органів влади, не можуть розраховувати на її адекватне сприйняття цими органами. Оскільки така система практично не має ефективного зворотного зв'язку з громадськістю, то з усього зовнішнього середовища обмін енергією здійснюється між політичною та економічною системами. Тож, наврод чи авторитарну систему можна ототожнити з повноцінною дисипативною структурою. Адже політична система такого типу відділена штучною оболонкою і має декілька виходів, через які й відбувається обмін енергією. Сприймаючи тільки позитивну інформацію, політико-інституційні структури працюють в більшості випадків неефективно, однак значні економічні ресурси можуть тривалий час підтримувати стабільність такої системи. Економічна криза, яка не може бути компенсована внутрішніми ресурсами економіки країни стає для авторитарних систем причиною руйнування штучної оболонки між середовищем і системою, скасуванням повноцінних зв'язків між політико-інституційними структурами (політичними інститутами законо-

давчої, виконавчої влади та політико-правовими інститутами).

У поясненні політичної нестабільності через синергетичне бачення проблеми важливу роль мають так звані «атрактори». Іншими словами, аттрактор – це той чинник, що притягує до себе дійсність.

Разом із тим у синергетиці розрізняють прості та дивні аттрактори [13, с. 92]. Зазвичай прості аттрактори не мають руйнівного характеру і політична система спроможна на них зреагувати, наприклад, змінюючи суб'єктність політико-інституційних структур або окремі нормативні положення законодавчого характеру і тим самим стабілізуючи ситуацію у найнапруженішому політичному інституті. Інша справа, коли на політичну систему або окремих її інститутів впливає дивний аттрактор. Тоді слід очікувати двох основних сценаріїв розвитку подій.

У першому випадку, коли політичний інститут розташований на периферії дисипативної структури, його нестабільність суттєво не позначиться на політичній системі в цілому. Наприклад, політична партія, що нараховує декілька десятків прихильників, дестабілізується. Іншими словами, в ній трапляється мікробіфуркація. Однак, як говорять, смак пізнається під час їжі. І якщо діяльність такої партії забороняється діючою владою, то цей факт може спровокувати продовження такого процесу. Тож нестійка демократія може перетворитись на авторитарний політичний режим. За цих умов цілком вірогідно переростання мікробіфуркації на макробіфуркацію.

Однак, якщо дестабілізується впливова політична партія, вона відразу розірве енергетичні зв'язки з іншими учасниками політичного процесу. Її місце намагатимуться зайняти інші політичні партії, а зміна топології політико-інституційного дизайну загострюватиме боротьбу за владу. Причому, як свідчить досвід пострадянських країн (в тому числі й України), зміна влади може відбутися у міжвиборчий період. Як бачимо, наслідки дії дивного аттрактора на політико-інституційну структуру залежать від місця політико-інституційної структури у топології політико-інституційного дизайну. Оскільки комунікація через певний політичний інститут переривається, то автоматично зростає суспільно-політична ентропія в політичній системі. Отже, несвоєчасне реагування на цю флуктуацію, якщо політична система перебуває в зоні загострення, призводитиме до розпаду дисипативної структури. Даний процес може проходити через мікро- і макробіфуркацію.

Розглянемо через призму синергетичної теорії, що являє собою дестабілізація? Вихідною

умовою цього моменту є, насамперед, відсутність компенсаційних ресурсів у політичній системі [13]. Наприклад низька легітимність політичних лідерів. До того ж економічна криза унеможливує збільшення допомоги слабо захищеним верствам населення. Тобто кількість енергії, що надходить до політичної системи, починає переважати таку, що виходить з неї. У даній ситуації через обмеження часу, фінансів, енергетичних ресурсів політико-інституційні структури починають приймати помилкові, неефективні рішення. Зростає суспільно-політична ентропія. Зміст поняття «суспільно-політична ентропія» ототожнюється з інтенсивністю суспільних відносин в певній галузі [4, с. 9].

На рис.1 показана система аттракторів. На наш погляд, модель концептуально охоплює всі види аттракторів, тому що ми виокремили чотири їх типи, виходячи зі сфери впливу. Так, політичні аттрактори можуть бути представлені широким спектром. В їх числі констеляція міжетнічних, міжконфесійних відносин, зміна політичного лідера, створення нової політичної партії, що починає активно мотивувати електорат до підтримки на виборах тощо.

Економічні аттрактори можуть бути представлені привабливою структурою економіки іншої країни, вигоди від економічного співробітництва з іншими країнами, привабливість кредитних умов, вибір найлегшого способу наповнення державного бюджету, незважаючи на ризики у середньостроковій перспективі тощо.

Соціальні аттрактори визначають рівень захворюваності, соціальних аномалій та ін. Екологічні проблеми вже давно виокремились в окремий чинник-аттрактор, який активно проникає в політику. На його основі чимало політичних сил будують свої програмні документи, що регламентують перспективу дій. Незважаючи на сукупний вплив усіх аттракторів на політичну систему, вона може рухатися назустріч найвпливовішим із них [11, с. 88].

За таких умов політична нестабільність виникає після достатнього поштовху – флуктуації, яка в зоні дії дивного аттрактора у режимі з загостренням політичної системи призводить до біфуркації. Під час цього стану починаються хаотичні явища. Так нерідко розпускається парламент, усувається від влади президент насильницьким шляхом, провідні політичні партії або зникають, або переформатовують свою діяльність на інших засадах. Міжнародні відносини можуть супроводжуватись виникненням конфлікту між державами чи їх політичними об'єднаннями. Вихід зазвичай реалізується у появі

нового чинника-атрактора, який впорядковує політичну систему в новій топології політико-інституційного дизайну і ситуація стабілізується. Таким чинником-атрактором може виступати окрема партія або партійний блок. У міжнародних відносинах подібне впорядкування зазвичай проявляється у переговорному процесі, де посередником між ворогуючими сторонами виступає авторитетна держава, представлена впливовими акторами – досвідченими дипломатами, які в даній ситуації виступають у ролі чинника-атрактора, який стабілізує ситуацію. Зауважимо, що політична сфера є в першу чергу різновидом соціальної, яка має свої особливості, що відрізняють її від усіх інших складних систем, досліджуваних синергетикою. Гошій О. і Мислюк Ю. вказують з цього приводу: «Принципова відмінність соціальних систем від природних полягає, перш за все, в тому, що в них самоорганізація доповнюється організацією, оскільки в суспільстві діють люди, що обдаровані свідомістю, ставлять собі певну мету, що керуються мотивами своєї поведінки і ціннісними орієнтаціями. Взаємодія організації і самоорганізації, випадкового і необхідного становить основу досліджень соціальної системи» [2]. Звідси ми можемо констатувати, якщо процеси організації і самоорганізації в політичній системі та середовищі конгруентні, то слід очікувати успіху запроваджених реформ. І навпаки, неконгруентність самоорганізації та організації в політичній системі, коли політичні інститути не відбивають інтереси людей, призведе до нової біфуркації, а отже нестабільності. В свою чергу прогнозування розвитку політичного процесу має спиратись на пошук вірогідних шляхів. Оскільки набір можливостей його

розвитку в конкретній ситуації не безмежний, слід окреслити найвірогідніші сценарії розвитку подій. Наступним кроком є аналіз політико-інституційних можливостей провідних акторів щодо впливу на розвиток подій [5, с. 77].

Висновки

Для української політичної науки значення ситуаційного аналізу набуває особливої актуальності. Україна як перехідна держава понад чверть століття знаходиться у стані перманентної нестабільності. Головною причиною кризового стану вітчизняної політичної системи є відсутність конгруентних нинішнім реаліями формальних та неформальних інститутів, що призводить до постійного циклоподібного зростання флуктуацій та розповсюдження негативної соціальної ентропії. У той же час така констатація виглядає надто загальною та очевидною для формування конкретних рецептів вирішення існуючої політичної кризи. Саме тому проблема застосування ситуаційного аналізу набуває більшого значення у вимірі виявлення характеру та причин порушення інституційної рівноваги, як на формальному (структурно-організаційному), так і неформальному (правила гри у політичному житті, культурні моделі) суспільному рівнях.

Ситуаційний аналіз у системі з синергетичним підходом, таким чином, може виступати основою інформаційного забезпечення для розуміння, прогнозування розвитку політичних процесів. У такому системному застосуванні він здатен давати відповіді щодо ефективних напрямків реформування політичної системи. Це в свою чергу дозволить запобігти політичній нестабільності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Арабаджиев Д. Метод кейс-стаді в сучасній політичній науці / Д. Арабаджиев // Social-Science. – 2015. – № 2.
2. Гошій О. Синергетичне розуміння політичної дійсності / О. Гошій, Ю. Мислюк. – Режим доступу: file:///C:/Users/admin/Downloads/Polzap_2013_7_8.pdf.
3. Громадська Н. А. Політичний аналіз як невід’ємна складова політичної журналістики / Н. А. Громадська // Наукові праці. Політологія. – 2016. – Т. 263. – Вип. 261. – С. 34-38.
4. Іщенко І. В. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості / І. В. Іщенко. – Дніпропетровськ: Інновація, 2015. – 306 с.
5. Іщенко І. В. Синергетична проекція політико-інституційної взаємодії у нестабільному середовищі: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / І. В. Іщенко. – Дніпропетровськ, 2015. – 415 с.
6. Квітка С. А. Синергетика глобалізації та державне управління: методологічні аспекти / С. А. Квітка // Аспекти публічного управління. – 2015. – № 3. – С. 13-18.
7. Квітка С. А. Синергетична модель державного управління / С. А. Квітка // Аспекти публічного управління. – 2015. – № 10. – С. 25-33.
8. Квітка С. А. Синергетика глобалізації та державне управління / С. А. Квітка, Н. Ю. Яценко // Аспекти публічного управління. – 2014. – № 5-6. – С. 14-19.
9. Крап А. Суцільність політичної стабільності: індикатори та функції / А. Крап // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 18. – С. 118-124.
10. Масимова О. М. Чинники нестабільності перехідних політичних систем / О. М. Масимова. – Севастополь: СевНТУ, 2013. – 300 с.
11. Музыка О. А. Бифуркации в природе и обществе: естественнонаучный и социосинергетический аспект / О. А. Музыка // Современные наукоемкие технологии. – 2011. – № 1. – С. 87-91.

12. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. – Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. – 416 с.
13. Якубенко Е. В. Оценка политических систем в синергетическом измерении / Е. В. Якубенко. – Режим доступа: http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/2462/1/str_852-859%2B.pdf

REFERENCES

1. Arabadzhev, D. (2015). Metod keis-stadi v suchasniy politychnii nauki [Case study method in modern political science]. *Social-Science*, 2 [in Ukrainian].
2. Goshay, O., & Misiuk, Yu. *Synerhetychne rozuminnia politychnoi diisnosti [Synergetic Understanding of Political Reality]* [in Ukrainian].
3. Gromadskaya, N.A. (2016). Politychnyi analiz yak nevidiemna skladova politychnoi zhurnalistyky [Political analysis as an integral part of political journalism]. *Scientific papers. Politology*, 263 (261), 34-38 [in Ukrainian].
4. Ishchenko, I.V. (2015). *Politychni instytuty v nestabilnomu seredovyshchi: funktsionalni osoblyvosti [Political institutions in an unstable environment: functional features]*. Dnipropetrovsk: Innovation [in Ukrainian].
5. Ishchenko, I.V. (2015). *Synerhetychna proektsiia polityko-instytutsiinoi vzaiemodii u nestabilnomu seredovyshchi [Synergetic projection of political-institutional interaction in an unstable environment]*. Doctor's thesis. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
6. Kvitka, S.A. (2015). Synerhetyka globalizatsiji ta derzhavne upravlinnja: metodologichni aspekty (Synergy of Globalization and Public Administration: Methodological Aspects). *Aspekty publichnogho upravlinnja*, 3, 13-18. [in Ukrainian]
7. Kvitka, S.A. (2015). Synerhetychna modelj derzhavnogho upravlinnja (Synergetic model of public administration). *Aspekty publichnogho upravlinnja*, 10, 25-33 [in Ukrainian]
8. Kvitka, S.A., & Jacenko, N.Ju. (2014). Synerhetyka globalizatsiji ta derzhavne upravlinnja (Synergy of Globalization and Public Administration). *Aspekty publichnogho upravlinnja*, 5-6, 14-19. [in Ukrainian]
9. Krap, A. (2006). *Sutnist politychnoi stabilnosti: indykatory ta funktsii [The Essence of Political Stability: Indicators and Functions]*. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku. – Lviv: Vyd-vo nats. un-tu «Lvivska politekhnika»*, 18, 118-124 [in Ukrainian].
10. Masimova, O.M. (2013). *Chynnyky nestabilnosti perekhidnykh politychnykh system [The Factors of the Instability of Transitional Political Systems]*. Sevastopol: SevNTU [in Ukrainian].
11. Muzyka, O.A. (2011). Bifurkacii v prirode i obshestve: estestvennonauchnyj i sociosinergeticheskij aspekt [Bifurcations in nature and society: natural science and socio-synergetic aspect]. *Sovremennye naukoemkie tehnologii*, 1, 87-91 [in Russian].
12. Stoyko, O.M. (2016). *Transformatsiia politychnykh instytutiv u suchasnykh perekhidnykh suspilstvakh [Transformation of Political Institutions in Modern Transitional Societies]*. Kyiv: Institute of State and Law. VM Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine; Logos [in Ukrainian].
13. Yakubenko, E.V. *Otsenka polytycheskykh system v synertetycheskom yzmerenii [Estimation of political systems in synergetic measurements]*. Retrieved from: http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/2462/1/str_852-859%2B.pdf [in Russian].

Ищенко Игорь Васильевич

Завідувач кафедри міжнародних відносин, доктор політичних наук, доцент
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72
Email: iv.ishchenko@gmail.com

Дяченко Данило Володимирович

Студент магістратури
Дніпровський національний університет імені
Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72
Email: dandutch18@gmail.com

Igor Ishchenko

The Head of International Relations Department,
Doctor of Political Sciences, Associate Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Dyachenko Danilo

Master's degree student
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Цитування: Ищенко И. В. Особенности ситуативного анализа политической нестабильности в условиях глобализации / И. В. Ищенко, Д. В. Дяченко // Научно-теоретический альманах «Грани». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 134-141.

Citation: Ishchenko, I.V. & Dyachenko, D.V. (2018). Osoblyvosti sytuatyvnoho analizu politychnoi nestabilnosti v umovakh hlobalizatsii [Features situational analysis of political instability in the conditions of globalization]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 134-141.

Стаття надійшла / Article arrived: 09.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 15.10.2018

Сучасний стан та перспективи розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні

Лясота А. Є., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Стаття присвячена дослідженню громадянського суспільства, яке тісно пов'язане з інституціоналізацією вільних та багатоманітних інтеграцій громадян в громадські об'єднання, які дають змогу оптимального забезпечення реалізації та захисту основних прав і свобод людини та громадянина. Створення інституцій громадянського суспільства – неодмінний атрибут справді демократичної держави, чіткий показник свободи її громадян. Адже саме інституційним структурам належить визначальна роль на лінійній стадії еволюції.

У дискурсі даної проблеми слід звернути увагу на визначальні для ідентифікації правосуб'єктності інститутів громадянського суспільства, їх правові форми діяльності в Україні. Актуальність роботи, таким чином, полягає в необхідності дослідження проблеми взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади. В Україні ця взаємодія відбувається в таких правових формах, як: участь у розробці та обговоренні проектів нормативно-правових актів, залучення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг, здійснення інститутами громадянського суспільства громадського контролю за діяльністю органів державної влади, проведення органами державної влади моніторингу та аналізу громадської думки.

Ключові слова: громадянське суспільство; громадськість; політична модернізація; інституціоналізація; політична система; політичний режим; неурядові організації

Current state and prospects of development of civil society institutions in Ukraine

Liasota A. Y., Oles Honchar Dnipro National University

An important feature of political modernization and development of the political system is the ability of the state to undergo structural changes in all spheres of public life, while preserving the stability of society, as well as the inclusion of the broad masses in the political process. After all, deep democratization of political and economic institutions is impossible without active participation of citizens.

The article is devoted to the study of civil society, which is closely linked with the institutionalization of free and diverse citizens' integration into public associations, which provide an opportunity to optimally ensure the implementation and protection of fundamental human and civil rights and freedoms. The establishment of civil society institutions is an indispensable attribute of a truly democratic state, a clear indicator of the freedom of its citizens. After all, it is the institutional structures that play a decisive role in the linear stage of evolution.

In the discourse of this problem, attention should be paid to the legal forms of activity in Ukraine that determine the legal personality of civil society institutions. The urgency of the work, thus, is the need to study the problem of interaction of civil society institutes with state authorities. In Ukraine, this interaction takes place in the following legal forms: participation in drafting and discussing draft legal acts, involving civil society institutions in the provision of social services, civil society institutions exercising public control over the activities of state authorities, conducting state monitoring and monitoring and analysis of public opinion.

Keywords: civil society; public; political modernization; institutionalization; political system; political regime; non-governmental organizations

Современное состояние и перспективы развития институтов гражданского общества в Украине

Лясота А. Е., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Статья посвящена исследованию гражданского общества, которое тесно связано с институционализацией свободных и многообразных интеграций граждан в общественные объединения, позволяющие оптимальное обеспечение реализации и защиты основных прав и свобод человека и гражданина. Создание институтов гражданского общества – неременный атрибут действительно демократического государства, четкий показатель свободы ее граждан. Ведь именно институциональным структурам принадлежит определяющая роль в линейной стадии эволюции.

В дискурсе данной проблемы следует обратить внимание на определяющие идентификации правосубъектности институтов гражданского общества, их правовые формы деятельности в Украине. Актуальность работы, таким образом, заключается в необходимости исследования проблемы взаимодействия институтов гражданского общества с органами государственной власти. В Украине это взаимодействие происходит в таких правовых формах, как: участие в разработке и обсуждении проектов нормативно-правовых актов, привлечение институтов гражданского общества к предоставлению социальных услуг, осуществление институтами гражданского общества общественного контроля за деятельностью органов государственной власти, проведения органами государственной власти мониторинга и анализа общественного мнения.

Ключевые слова: гражданское общество; общественность; политическая модернизация; институционализация; политическая система; политический режим; неправительственные организации

Постановка проблемы.

Проблема формування і розвитку інституту громадянськості обумовлена потребами практики. Така глобальна тенденція, як демократизація суспільних процесів, поступово, але невідворотно охоплює собою все більш помітний масив народів і країн світу, розгортається на території України все з більшою активністю і перспективою. Для України рішення проблеми взаємодії суспільства і держави постає як складова визначення загальної перспективи суспільного розвитку. Необхідно відзначити, що головною проблемою в сфері розвитку інституту громадянськості є низька активність неурядових організацій і нездатність реально впливати на ситуацію в регіоні та в країні. Однак, коло причин набагато ширше, поряд із зазначеними відсутність достатніх коштів для їх діяльності, слабкість організаційного управління, невідповідний професійний рівень членів організацій, відсутність широкої інформації про їхню діяльність, фінансові зловживання керівного складу цих об'єднань, їх залежність від одного джерела надходжень (держави, підприємства, спонсора, міжнародного донорського агентства), відсутність підтримки їх діяльності з боку населення, неготовність суспільства до широкого кола діяльності цих об'єднань.

Аналіз досліджень та публікацій.

Окремі аспекти вказаної проблематики всебічно висвітлюються таких учених, як Білоус А. [2], Колодій А. [12], Соляр С. [16], Головка А. [8], а також Бебик В. [1], Квітка С. [10] та ін., які

розглядали сутність глобального громадянського суспільства. Вагомий внесок у дослідження процесів реформування інституцій управління і розвитку громадського руху в Україні зробили Чумаков Д. [17], Бутирська Т. [3], Віхляев М. [4]. Значний інтерес для розгляду сучасного стану та перспектив розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні становлять праці Гайнутдиной Л. [5-7]. В Україні, незважаючи на доволі широкий спектр наукових публікацій з проблем розбудови громадянського суспільства, й до тепер точаться дискусії щодо перспективних стратегій розвитку та проблем взаємодії громадських організацій та органів державної влади.

Мета та завдання дослідження.

Метою статті є дослідження сучасного стану та перспективи розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні, що зумовлює, по-перше, аналіз діяльності громадських інститутів у політичній системі суспільства. По-друге, встановити особливості взаємодії громадських організацій та органів державно влади, по-третє, охарактеризувати межі участі та пріоритети діяльності неурядових організацій у суспільно-політичному житті України. Методика дослідження громадянського суспільства є сукупністю комплексних методів вивчення й аналізу структур та елементів громадянського суспільства і зв'язків між ними, які виникають і розвиваються в процесі функціонування суспільної сфери.

Виклад основного матеріалу.

Перші потужні зрушення в розвитку громадянського суспільства почались ще період 2004–2005 рр. Українське суспільство після По-

маранчевої революції зробило висновок про необхідність відходу від патерналістичної моделі. Частина активістів отримали політичні посади, а деякі громадські групи та партії, прагнучи до кардинальних змін у політиці, почали власну розбудову на основі міжнародного досвіду. Виникло також загальне почуття зацікавленості в політичному житті. Однак після Революції Гідності з'явилися серйозні загрози, пов'язані з політичною нестабільністю країни, соціально-економічною кризою, а також відсутністю механізмів оперативної і ефективної взаємодії між суспільством і владою. На думку експертів, у налагодженні таких механізмів ключову роль має відігравати саме громадське суспільство [8, с. 37].

Варто відзначити, що для забезпечення ефективної взаємодії громадянського суспільства та державних владних структур необхідна наявність відповідних інститутів та норм. По-перше, мова йде про наявність безпосередньої інституційної основи такої співпраці, а саме відповідних діючих структур-посередників (наприклад, такими посередниками можуть виступати різноманітні громадські ради) у державному механізмі. По-друге, важливим фактором виступає нормативна база, що передбачає правову оформленість участі громадянського суспільства та його інститутів в суспільно-політичних процесах. По-третє, дуже важливу роль грають соціально-психологічні та культурні передумови, а саме відповідна суспільна свідомість та утвердження демократичних ідеалів.

Забезпечення адекватного рівня взаємодії між державою та громадянським суспільством є нарізною та необхідною складовою політичної модернізації і демократизації України, що є прямим шляхом до досягнення суспільної стабільності у майбутньому. Взаємовигідне партнерство між державою та елементами громадянського суспільства можливе лише за умов паритетного діалогу, тому вкрай актуальним є питання винаходження новітніх засобів комунікації і відповідної інтеракції [17, с. 134].

У сучасних умовах взаємодія між державою та громадянським суспільством реалізується за допомогою відповідних засобів та інструментів:

- створення та подальша робота громадських рад при державних структурах, а саме міністерствах, окремих відомствах, силових та безпекових структурах (зазвичай цей метод характерний для співпраці між державою та громадськими об'єднаннями);

- укладення угод між державою з однієї сторони та інститутами громадянського суспільства з іншої;

- реалізація спільних управлінських, дослідницьких, інформаційно-аналітичних та інших соціально значимих проектів,

- проведення спільних наукових та просвітницьких заходів, а саме конференцій, семінарів, круглих столів присвячених питанням інформаційної безпеки із залученням представників державних органів і громадськості;

- громадські слухання, консультації та реалізація громадських ініціатив [16, с. 104].

Разом із тим слід відзначити, що на сьогоднішній день українські реалії свідчать про те, що в існуючому механізмі залучення інститутів громадянського суспільства до процесу прийняття політичних рішень наявні різноманітні структурні та функціональні недоліки.

По-перше, недосконалість та недовіра законодавчої основи взаємодії громадянського суспільства та держави. Велика кількість так званих «білих плям» в українському законодавстві, небажання суб'єктів (як державних, так і недержавних) дотримуватись чинних правил та норм, низький рівень правової культури – це далеко не повний перелік проблем нормативно-правової сфери, які стоять на заваді ефективній взаємодії між суспільством та владою.

По-друге, низька ефективність і занадто формалізований характер роботи громадських рад. Сучасна вітчизняна політико-управлінська практика свідчить про ілюзорний та дорадчий характер функціонування громадських рад. На практиці на дані структури покладаються суто консультативні функції, реального впливу на процес розробки та прийняття політичних рішень вони не мають. По-третє, відмежованість державного апарату від суспільства. Ще однією проблемою тут виступає ізольованість державних структур від громадськості. Часто управлінські / організаційні / законотворчі процеси є закритими від зовнішніх впливів і не спираються на інтереси українського соціуму. Слід зважити також на загальний скептицизм населення щодо можливості реального впливу на процес прийняття політичних рішень. Відсутність суттєвих змін у процесі українського державотворення після численних масових акцій протесту («По-маранчева революція», «Вставай Україно!»), а особливо після «Революції гідності» / Євромайдану спричинило появу скептичних настроїв в українському суспільстві щодо можливості достатнього впливу на процес прийняття політичних рішень в Україні, тим більше в секторі національної безпеки.

Зрештою, відсутність дієвого механізму циркуляції політичних еліт. Сучасний український

політикум характеризується відсутністю ефективних процесів оновлення політичної еліти. Це часто призводить до монополізації влади окремими політичними групами, а отже у якійсь мірі є причиною попередніх проблем [8, с. 319-320].

Отже, не дивлячись на певні досягнення в напрямку демократизації української політичної системи, існують і серйозні загрози: «локалізація», чи «регіоналізація», суспільного життя проявляється у зростанні активності органів регіональної і місцевої влади для розширення участі громадян у прийнятті рішень, котрі зачіпають їхні інтереси. Таке «розмивання» суверенітету не може не позначитися на функціонуванні демократії та її інститутів, для якої національна держава була опорою більше двохсот років. З одного боку, інтернаціоналізація економічного і політичного життя унеможливує ефективне демократичне управління в межах окремої держави. З іншого боку, зростає розчарування громадян у можливостях традиційних демократичних систем, котрі не забезпечують необхідне представництво та захист інтересів місцевих колективів у масштабі держави» [3, с. 37].

Одним із песимістичних показників, що характеризує політичну залученість українців у соціально-економічні процеси в країні, є надзвичайно низький рівень обізнаності з ключовими правовими документами, що регулюють життя громадян, а також наявність лише часткового уявлення про існуючу політичну систему [9, с. 22-24].

Формування в Україні громадянського суспільства відбувається досить повільним і заплутаним шляхом. Причиною такого повільного розвитку є те, що значна частина суспільства просто не усвідомлює нагальну необхідність демократичних реформ, а інша значна частина тяжіє до повернення тоталітарної моделі управління радянського зразка. Країни Західної Європи, на відмінну від нашої держави, вже пройшли цей процес значно раніше.

Характеризуючи становище громадянського суспільства в сучасній Україні, варто зазначити, що для нашого суспільства є характерним маргіналізація громадського життя. Так, за декілька останніх років значна частина громадян взяла участь у страйках, демонстраціях. При чому участь людей у зазначених громадських акціях пов'язана, насамперед, через соціальні проблеми: (невиплата заробітної плати, пенсій та інше). Таким чином, залишається низька активність громадян у громадському житті, що негативно впливає на становлення демократичного суспільства [12, с. 15].

Ще одним негативним аспектом залишається «розпорошеність» громадських організацій.

На сьогодні у нашій країні нараховується більше сотні професійних спілок, більшість із яких копіюють функції одна одної, але при цьому майже не діють. Бездіяльність загаданих формувань підриває довіру громадян до принципу професійної спілки як одного з основних інститутів громадянського суспільства.

Значні проблеми виникають і у зв'язку із розповсюдженням авторитарного принципу формування владних інституцій, який відображається і на створенні громадських об'єднань та організацій. Непоодинокі прикрі випадки добровільно-примусового вступу до профспілок або інших громадських утворень [14, с. 56].

Прогрес громадянського суспільства в Україні в сучасних умовах можливий не тільки через включення в процес суспільного розвитку всіх можливостей і потенціалу демократичної держави, а й через використання всіх досягнень сектору громадянського суспільства. Всі політичні спроби здійснити в нашій країні радикальні зміни, і перш за все проводити реформи в економіці і соціальній сфері, будуть марними без урахування людського фактора і ступеня розвитку громадянського суспільства та його інститутів.

Людина, взаємодіючи з державою і громадянським суспільством, повинна виступати не тільки в ролі суб'єкта приватного права, але і як носій публічного права. Права і свободи громадянина в демократичному суспільстві визначаються законами, які приймає держава, а діяльність останньої теж повинна відбуватися в межах нею самою встановлених правових процедур. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою. З цього приводу в Конституції нашої держави йдеться: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [11, с. 4].

У Конституції України та в Законі України «Про місцеве самоврядування», який був прийнятий ще в травні 1997 р, чітко визначені і сформульовані права та обов'язки органів місцевого самоврядування. Відповідно до цього закону держава надає широкі права територіальним об'єднанням громадян за рішенням різноманітних місцевих завдань в інтересах населення на власну відповідальність і в рамках закону.

Світовий досвід переконливо свідчить, що саме місцеве самоврядування створює ті самі сприятливі умови для зближення влади і населення, функціонування діючої системи управління, яка б враховувала все місцеві умови,

специфіку та особливості. Для здійснення своїх повноважень органи місцевого самоврядування повинні виконувати такі основні функції:

- захищати населення від невинуватого тиску з боку центральних органів влади;
- активізувати населення з тим, щоб він приймав безпосередню участь у вирішенні місцевих питань, місцевих проблем і т. п.

Сьогодні формування в Україні сучасної та ефективно діючої системи місцевого самоврядування стає одним із найважливіших факторів побудови правової, демократичної держави, особливо в умовах децентралізації. Розвиток громадянського суспільства і його взаємодія з державою багато в чому буде залежати від оптимального співвідношення центральних органів виконавчої влади та роботи органів місцевого самоврядування.

Для України позитивним буде досвід європейських країн у сфері розвитку інститутів громадянського суспільства, а також по зміцненню довіри до органів державної влади. У Віденській декларації про зміцнення довіри до уряду, його учасники розробили ряд рекомендацій щодо шляхів зміцнення довіри до державних органів: забезпечення легітимності уряду; встановлення пріоритетів у наданні послуг та забезпеченні доступу до них; підвищення прозорості та підзвітності в цілях боротьби з корупцією; розширення доступу до інформаційно-комунікаційних технологій; підтримка ефективного залучення громадянського суспільства; заохочення конструктивної зацікавленості вільних засобів масової інформації; створення умов для розвитку партнерських зв'язків між державним, неурядовим та приватним секторами. Ці рекомендації ще раз підтвердили ті головні принципи і методи, яких слід дотримуватися в процесі зміцнення довіри. Вони також продемонстрували зростаюче розуміння всіма провідними міжнародними організаціями необхідності та механізмів подолання дефіциту довіри між громадянами і урядами, а також їх політичну синергію [13, с. 259-260].

Європейський досвід у сфері становлення і розвитку громадянського суспільства чітко демонструє нам, що інститути громадянського суспільства виступають безпосереднім засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними своїх інтересів, вирішення значної частини суспільно важливих питань, полегшуючи виконання державою її функцій, а також виступаючи гарантом непопорушності особистих прав громадян, даючи їм можливість захищати свої інтереси і права.

Станом на сьогодні самоорганізація та самоусвідомлення громадянського суспільства в

Україні проявляється в діяльності різних організацій у економічній, соціальній і духовній сферах. Так, наприклад, в економічній сфері такими організаціями є приватні колективи, підприємства, кооперативи, різні асоціації, корпорації. У соціальній – сім'ї, громадські організації, органи самоврядування. У духовній – самостійні творчі або наукові об'єднання. Обов'язковим моментом також є вивчення громадської думки та інтересів спільноти, практика вирішення соціальних конфліктів саме цивілізованим шляхом, можливість вільно висловлювати свої думки.

Отже, громадянське суспільство є сукупністю суспільних відносин (економічних, соціальних, духовних), формальних і неформальних структур, які, в свою чергу, задовольняють потреби і реалізують інтереси індивідів або груп, відповідні досягнутому рівню суспільного розвитку.

Висновки.

Характеризуючи сучасний стан та перспективи розвитку громадянського суспільства України, можна констатувати, що, по-перше, вже пройдено великий шлях від здобуття незалежності до побудови нового державного устрою та свідомого громадянського суспільства. Протягом багатьох років країна повільно формувала умови для створення взаємодії та підтримання діалогу між державою і населенням. Але окрім прийняття законів, регулюючих цю взаємодію, на процес формування цього діалогу з громадськістю впливав цілий ряд інших факторів. Одним із факторів уповільнення розвитку та роботи інститутів громадянського суспільства довгий час була не тільки недосконала правова та нормативна база держави, а також досить мала активність серед населення – проблема полягала в відсутності самої культури самоорганізації та здатності вмільо артикулювати свою інтереси та захищати свою свободи перед державою і владою.

Перші значні зрушення в цьому питанні відзначаються саме у період 2004–2005 років, який безпосередньо пов'язаний із подіями, які увійшли в історію під назвою «Помаранчева революція». На той час відзначався різкий зріст політичної активності різних громад, організацій та рухів, що змогли об'єднатись з метою донесення до владних структур власних думок, інтересів та вимог. Після цього процес формування громадянського суспільства в Україні почав розвиватись дещо скоріше. Громадські діячі, представники організацій і рухів отримали можливість стати безпосередніми учасниками політичного процесу, багато партій, які так само виступають інститутами громадянського суспільства, також почали процес перетворення

та в основі їх діяльності почалась тенденція відображення інтересів тих чи інших соціальних груп та інше. Слід відзначити, що нові виклики, які зараз представлені перед нашою державою, спричинили бурхливий розвиток і активізацію громадянського сектору. Таким чином, Україна має певні оптимістичні прогнози щодо розвитку і ефективного функціонування громадських інституцій та реалізації впливу населення на державну політику.

Безумовно, зростання кількості різноманітних громадянських організацій, партій та рухів ще не означає розвинення самосвідомості суспільства і громадськості, а значить і не підвищує якості самого громадянського суспільства. Протягом всього часу існування незалежної держави, відбувався і процес створення незалежних засобів масової інформації, які покликані для того, щоб бути одним із основних засобів артикуляції громадських інтересів. Україна зіштовхнулася з проблемою нестачі матеріальної і духовної свободи ЗМІ від своїх джерел фінансування, що певним чином відобразилось і на сутності діяльності даного інституту громадянського суспільства не найкращим чином.

Підсумовуючи, необхідно констатувати,

що українське суспільство поки немає надійних шляхів, які б з'єднували його з державою. Комунікація перебуває в зародковому стані навіть зараз і потребує системного вдосконалення. Справді демократичні перетворення ще тільки розпочалися, адже громадянське суспільство нещодавно вступило у фазу самоусвідомлення.

Політична участь громадян України на даному етапі може бути охарактеризовано як стан своєрідного «пробудження» громадянського суспільства, що будується на об'єднанні окремих громадян у невеликі, але ефективно діючі громадські організації, здатні до швидкого приєднання нових учасників і реалізації свої цілей. Однак, невирішеною залишається доволі суттєва проблема, яка може здійснювати вплив на перспективи розбудови інститутів громадянського суспільства і надалі – ефективність взаємодії держави й громадянського суспільства – середній рівень обізнаності окремих громадян в політичних реаліях і рівень правової культури залишається досить низьким, що найближчим часом буде головним стримуючим фактором для розширення політичної участі громадськості у прийнятті важливих політичних рішень органами державної влади.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бебик В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент / В. Бебик // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 140-147.
2. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна / А. О. Білоус. – Київ: АМУПП, 2012. – 198 с.
3. Бутирська Т. О. Оптимізація взаємодії державної влади і громадянського суспільства (управлінський аспект): автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Т. О. Бутирська. – Одеса, 2014. 20 с.
4. Віхляев М. Ю. Напрями вдосконалення нормативно-правового регулювання громадських слухань як форми громадського контролю, що здійснюється громадськими об'єднаннями / М. Ю. Віхляев // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. – 2013. – Вип. 22. – Ч. 1. – Т. 2. – С. 123-126.
5. Гайнутдинова Л. А. Гражданское общество и государство в эпоху модернизации / Л. А. Гайнутдинова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. – 2009. – № 4. – С. 80-90.
6. Гайнутдинова Л. А. Демократические функции гражданского общества / Л. А. Гайнутдинова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2009. – № 97. – С. 315-323.
7. Гайнутдинова Л. А. Современные подходы к анализу гражданского общества / Л. А. Гайнутдинова // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. – 2009. – Т. 5. – № 4. – С. 152-160.
8. Головка А. А. Взаємодія громадянського суспільства та держави в умовах сучасних інформаційних викликів / А. А. Головка // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 111. – С. 319-312.
9. Зміни до конституції та конституційний процес очима громадян. Конституційний процес в Україні: нові реалії, нові виклики, нові підходи. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С. 22-32.
10. Квітка С. А. Глобальне громадянське суспільство: між національними державами і транснаціональними корпораціями / С. А. Квітка // Аспекти публічного управління. – 2017. – Т. 5. – № 3-4. – С. 65-76.
11. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
12. Колодій А. Исторична еволюція громадянського суспільства та уявленн про нього (формування ідеалу) / А. Колодій // І. Незалежний культурологічний часопис. – 2011. – № 21. – С. 6-33.
13. Національні та міжнародні механізми фінансування громадянського суспільства. Міжнародні заходи зміцнення довіри між державою та громадянським суспільством. – Київ: Фенікс, 2016. 336 с.
14. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні. – Київ, 2016. – 170 с.
15. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п>
16. Соляр С. П. Інститути громадянського суспільства / С. П. Соляр // Форум права: електронне наукове фахове видання. – 2015. – № 1. – С. 933-938.
17. Чумаков Д. Д. Проблема розвитку громадянського суспільства в Україні в контексті його взаємодії з інститутом держави / Д. Д. Чумаков // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2014. – № 6. – С. 131-135.

REFERENCES

1. Bebyk, V. (2006). Ghlobaljne ghromadjansjke suspiljstvo: teoriya, metodologhija, menedzhment [Global Civil Society: Theory, Methodology, Management]. *Politychnyj menedzhment*, 2, 140-147 [in Ukrainian].
2. Bilous, A.O. (2012). *Polityko-pravovi systemy: svit i Ukrajinna* [Political and legal systems: the world and Ukraine]. Kiev: AMUPP [in Ukrainian].
3. Butyrsjka, T.O. (2014). *Optyimizacija vzajemodiji derzhavnoji vlady i ghromadjansjkogho suspiljstva (upravlinsjkyj aspekt)* [Optimization of interaction between government and civil society (managerial aspect)]. Candidate's thesis. Odessa [in Ukrainian].
4. Vikhljajev, M.Ju. (2013). *Naprijamy vdoskonalennja normatyvno-pravovogho rehuljuvannja ghromadsjkykh slukhanj jak formy ghromadsjkogho kontrolju, shho zdijnsjujetsja ghromadsjkymy ob'jednannjamy* [Directions of improvement of legal regulation of public hearings as a form of public control carried out by public associations]. *Naukovyj visnyk Uzhghorodskogho nacionaljnogho universytetu*. Serija: Pravo, 2 (22), 1, 123-126 [in Ukrainian].
5. Gaynutdinova, L.A. (2009). *Grazhdanskoe obschestvo i gosudarstvo v epohu modernizacii* [Civil society and the state in the era of modernization]. *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov*. Seriya: Politologiya, 4, 80-90 [in Russian].
6. Gaynutdinova, L.A. (2009). *Demokraticheskie funkcii grazhdanskogo obschestva* [Democratic functions of civil society]. *Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gercena*, 97, 315-323 [in Russian].
7. Gaynutdinova, L.A. (2009). *Sovremennye podhody k analizu grazhdanskogo obschestva* [Modern approaches to the analysis of civil society]. *Politicheskaya ekspertiza: POLITEKS*, 5 (4), 152-160 [in Russian].
8. Gholovka, A.A. (2016). *Vzajemodija ghromadjansjkogho suspiljstva ta derzhavy v umovakh suchasnykh informacijnykh vyklykiv* [Interaction of civil society and the state in the context of modern information challenges]. *Ghileja: naukovyj visnyk*, 111, 319-312 [in Ukrainian].
9. *Zminy do konstytuciji ta konstytucijnyj proces ochyma ghromadjan* [Changes to the constitution and the constitutional process through the eyes of citizens]. (2015). *Konstytucijnyj proces v Ukrajinі: novi realiji, novi vyklyky, novi pidkhody*. Kiev: Centr Razumkova [in Ukrainian].
10. Kvitka, S.A. (2017). *Ghlobaljne ghromadjansjke suspiljstvo: mizh nacionaljnymy derzhavamy i transnacionaljnymy korporacijamy* [Global civil society: between national states and multinational corporations]. *Aspekty publichnogho upravlinnja*, 5 (3-4), 65-76 [in Ukrainian].
11. *Konstytucija Ukrajinj* [Constitution of Ukraine] (1996). *Zakon Ukrajinj vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR*. *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrajinj*, 30, 141 [in Ukrainian].
12. Kolodij, A. (2011). *Istorychna evolucija ghromadjansjkogho suspiljstva ta ujavlenj pro njogho (formuvannja idealu)* [Historical evolution of civil society and ideas about it (formation of an ideal)]. *Ji. Nezalezhnyj kuljturologhichnyj chasopys*, 21, 6-33 [in Ukrainian].
13. *Nacionaljni ta mizhnarodni mekhanizmy finansuvannja ghromadjansjkogho suspiljstva. Mizhnarodni zakhody zmicennja doviry mizh derzhavoyu ta ghromadjansjkym suspiljstvom* [National and international mechanisms for financing civil society. International confidence-building measures between the state and civil society] (2016). Kiev: Feniks [in Ukrainian].
14. *Politychna systema ta instytuty ghromadjansjkogho suspiljstva v suchasnij Ukrajinі* [Political system and institutes of civil society in modern Ukraine]. (2016). Kiev [in Ukrainian].
15. *Pro zabezpechennja uchasti ghromadsjkosti u formuvanni ta realizaciji derzhavnoji polityky* [On ensuring public participation in the formation and implementation of state policy]. (2010). *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrajinj vid 3 lystopada 2010 r. № 996*. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п> [in Ukrainian].
16. Soljar, S.P. (2015). *Instytuty ghromadjansjkogho suspiljstva* [Civil society institutes]. *Forum prava: elektronne naukovе fakhove vydannja*, 1, 933-938. Retrieved from: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13ссрпг.pdf> [in Ukrainian].
17. Chumakov, D.D. (2014). *Problema rozvytku ghromadjansjkogho suspiljstva v Ukrajinі v konteksti jogho vzajemodiji z instytutom derzhavy* [The problem of the development of civil society in Ukraine in the context of its interaction with the institution of the state]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 17 (6), 131-135 [in Ukrainian].

Лясота Аліна Євгенівна

Кандидат політичних наук, доцент

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Liasota Alina

Ph.D. Political Sciences, Associate Professor

Oles Honchar Dnipro National University

72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: alyasota@ua.fm ORCID: 0000-0003-0130-8421

Цитування: Лясота А. Є. Сучасний стан та перспективи розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні / А. Є. Лясота // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 142-148.

Citation: Liasota, A.Y. (2018). *Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku instytutiv hromadianskoho suspilstva v Ukrajinі* [Current state and prospects of development of civil society institutions in Ukraine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 142-148.

Стаття надійшла / Article arrived: 11.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 16.10.2018

Майстерня як форма існування філософії в університеті

Шевцов С. В., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Показано, що ідея філософської майстерні сходиться до концепції педагогічної майстерні «Французької групи нової освіти», яка сформулювала її ключові настанови: 1) активна позиція викладача та студента; 2) пріоритет самостійності у здобутті знань; 3) впевненість у таланті кожного учня; 4) використання критичного мислення; 5) інтерсуб'єктивний характер відносин; 6) точність розрахунку психологічних впливів. Надана розмітка філософської майстерні у наступних складових: 1) змістовній; 2) історичній; 3) загально-гуманітарній; 4) методологічній; 5) організаційній; 6) комунікативній; 7) теоретичній.

Змістова складова показана у просторовому, темпоральному, дієвому аспектах. Серединність філософської майстерні у тому, що вона передбачає певний рівень ремісництва (*techné*) та водночас вихід до творчості (*poiesis*). В історичній складовій показані умови становлення філософської майстерні у ДНУ імені Олеся Гончара. Загально-гуманітарна складова розкрита як простір розвитку фундаментальних гуманітарних практик: дискурсу, читання, писання. Показано, що методологічна складова передбачає наукову працю у комплементарності класичних, некласичних, постнекласичних методів дослідження. Усвідомлено, що комунікативна складова полягає у зміщенні акцентів із лекційно-семінарської на проблемну. З'ясовано, що комунікативна складова спрямована на утворення творчої атмосфери як показника самоорганізації. Показана спрямованість теоретичної складової на побудову метафізичного знання та її вихід за межі майстерні.

Ключові слова: *майстерня; філософія; методологія; знання; навички; вміння*

Workshop as Form of Existing of Philosophy in University

Shevtsov S. V., Oles Honchar Dnipro National University

Critical thinking, reflection, multiple methods of researching need a preparation, discipline, training. Classical forms as lectures, seminars don't response of contemporaries challenges, because of a subject-object installation between a lecturer and students. It's impossible to create researching atmosphere at an auditorium. The aim of the article is clarification of conditions of creating of workshop as a form of existing of philosophy in higher education.

Workshop as a specific pedagogical form isn't something principal new thing. Pedagogic measurement is a fundamental component of workshops of painters (for example, workshops of Rembrandt van Rijn, Jan Vermeer van Delft etc.). Something like that we can observe in theatrical workshops.

In 1922 was created French Group of New Education (J. Piaget, H. Wallon, P. Langevin etc.). They rethought ideas of J.-J. Rousseau, I. Pestalozzi, J. Korczak, A. Makarenko etc. and formulated six rules of pedagogic workshop: a) active position of a teacher and students; b) priority of autonomy during education; c) confidence of every student's talent; d) using of critical thinking; e) intersubjective character of thinking; f) accuracy of calculation of psychological statesю.

I've proposed seven components of a philosophical workshop. The first is informative that consists of two aspects: a) topological – a philosophical workshop as a communicative space; b) technological – a philosophical workshop as a developing skills and proficiencies. The second is a historical component that includes: a) foundation of our university; b) personal roots of our philosophical workshop (V. Karpov – a founder of our department of philosophy and the first rector of the same time, G. Zajchenko – the first doctor of philosophical sciences); c) opening of specialized academic council in 1992 by P. Gnatenko; d) opening a branch 'philosophy' in our university. The third component is developing of three fundamental humanitarian practices – speaking, reading, writing. The fourth component is methodological as familiarization of classical (analyses, synthesis, observing, describing etc.), non-classical (hermeneutics, structuralism etc.), post-non-classic (synergic) methodologies. The fifth is organizing component – priority of communicative-praxeological approach under lectures. The sixth component is communicative as forming of creative atmosphere during class. And the last – theoretical component as possibility of creating of own metaphysics.

Keywords: *workshop; philosophy; methodology; knowledge; skills; proficiencies*

Мастерская как форма существования философии в университете

Шевцов С. В., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Показано, что идея философской мастерской восходит к концепции педагогической мастерской «Французской группы нового образования», которая сформулировала ее ключевые положения: 1) активная позиция преподавателя и студента; 2) приоритет самостоятельности в овладении знаниями; 3) уверенность в таланте каждого студента; 4) использование критического мышления; 5) интересубъективный характер мышления; 6) точность расчета психологических влияний. Дана разметка философской мастерской в следующих составляющих: 1) содержательном; 2) историческом; 3) общегуманитарном; 4) методологическом; 5) организационном; 6) коммуникативном; 7) теоретичном.

Содержательная сторона показана в пространственном, темпоральном, актовом аспектах. Срединность философской мастерской в том, что она предполагает определенный уровень ремесленничества (*techne*) и одновременно выход к творчеству (*poiesis*). В исторической составляющей показаны условия становления философской мастерской в ДНУ имени Олеся Гончара. Общегуманитарная составляющая раскрыта как пространство развития фундаментальных гуманитарных практик: дискурса, чтения, писания. Показано, что методологическая составляющая предполагает научную работу в комплементарности классических, неклассических, постнеклассических методов исследования. Установлено, что коммуникативная составляющая предполагает смещение акцента преподавания с лекционно-семинарской на проблемную. Уяснено, что коммуникативная составляющая направлена на создание творческой атмосферы как показателя самоорганизации. Показано, что направленность теоретической составляющей на построение метафизического знания и ее выход за пределы мастерской.

Ключевые слова: *мастерская; философия; методология; знания; навыки; умения*

100-річчю ДНУ імені О. Гончара присвячується

Тема, якої я хотів би торкнутись, стосується у першу чергу рідної *Alma Mater*, якій виповнюється перші сто років, яка є дуже молодою у порівнянні з Сорбонною, Оксфордом, Кембриджем тощо, але яка має власні досягнення і в технічній, і в гуманітарній сферах, і хотілось, щоб у просторі нашого університету ще народжувались блискучі ідеї, засвоювались нові рубежі наукового знання. Крім того, ці міркування стосуються філософських факультетів, філософських відділень університетів, взагалі ремісницького виміру філософського знання. Критичне мислення, рефлексія, різноманітні методи дослідження як інтелектуальні процедури, установки, процедури нашої свідомості з обробки і опрацювання інформації потребують певної підготовки, дисципліни, тренування. Для цього існує класно-урочна, лекційно-семинарська форма викладання предметів. Але, на мій погляд, її суттєво недостатньо. Уявляється, що саме така форма містить деяку відчуженість у вигляді суб'єкт-об'єктної установки між викладачем та студентами, ставить самого викладача у позицію класичного знання, у якій він у власній прозорливості парить над світом, який йому уявляється прозорим. Може, у певних випадках це так і є, але, на мою думку, така установка не лише позбавляє викла-

дача позиції дослідника, вона заважає створити дослідницьку атмосферу в аудиторії. Але ж саме ця атмосфера і є найбільш цінною під час вивчення філософських предметів, оскільки вона відповідає духу запитування філософії. Утворення цієї атмосфери насправді є важкою працею. Тут виключається можливість складання статичних програм, лекційних матеріалів, традиційного проведення семінарів. Все починає рухатись у певних теоретичних, практичних, методологічних і методичних напрямках. Якщо бажаєш, щоб твої студенти оволоділи навичками дослідницької діяльності, ти сам повинен бути таким дослідником, провокувати цей нерв дослідження. Таким чином, йдеться про майстерню як форму існування філософії в університеті.

Майстерня як педагогічна форма не є чимось новим, невідомим. Педагогічний вимір є характерним для майстерень митців. Пригадаємо картини Гюстава Курбе та Яна Вермера Делфтського за однойменною назвою «Майстерня митця» або Рембрандта ван Рейна «Митець у власній студії». Майстерня тут і простір для творчості, і водночас простір оволодіння певними техніками письма. І саме майстерні митців є свідками того, що справжня творчість завжди будується на ремісництві. Творчість не зводиться до ремісництва, але ремісництво є певним ґрунтом для

розкриття творчих здібностей. І тут різноманітні підготовчі вправи з геометричними формами, кольорами, світлотінню, чисельні етюди з копіювання, робота у різних стилях тощо. Подібний порядок речей стосується і театральних майстерень. Завдання, етюди, мініатюри, інсценування, інтерпретації, спостереження, дієві аналізи п'єс, чисельні розвідки дією та розумом тощо складають той ремісницький вимір актора, поза яким неможлива справжня театральна творчість. Безумовно, тут існують виключення (Ф. Раневська, І. Смоктуновський, В. Авілов, А. Пачіно, Б. Кінгслі, Ж. Депардье, Р. Кроу тощо), але всі ці виключення, на мою думку, все ж підтверджують правила. Пригадую, як особисто мене вразив той факт, що у середньовічному університеті була така форма практичних занять як репетиція.

У ХХ ст. виникають безпосередньо педагогічні майстерні. З історико-філософської точки зору початком тут є «Французька група нової освіти» (Groupe Français d'Education Nouvelle) [1], яка у 1922 р. об'єднала такі відмові імена як Ж. Піаже, А. Валлон, П. Ланжевен тощо, на погляди яких вплинули ідеї Ж.-Ж. Руссо, І. Песталотці, Я. Корчака, а також А. Макаренка, який, до речі, поряд з Д. Дьюї, М. Монтесорі і Г.М. Кершенштейнером визнаний ЮНЕСКО як найбільш впливовим на долю освіти у ХХ ст. Головний посил GFEN – знання це, по-перше, пошук і будівництва у протистоянні тому, що вже було здобуто, а по-друге, критична оцінка того, що прийнято більшістю. У 1989 р. представники GFEN сформулювали шість ключових положень педагогічної майстерні, які я хотів би виразити в імперативній формі.

Перший імператив – знаходься в активній позиції, розкривай власний потенціал, будуй власне знання! Таким чином, учень не пасивний приймач інформації, а її творець. Звідси, педагогічний процес має характер спів-творіння або синергії між учнями та викладачем-дослідником.

Другий імператив – розвивайся самостійно, будь творчим, відповідальним, конструктивно озброєним! Інакше кажучи, справжня освіта є завжди самоосвітою. Поза самоосвітою процес навчання не є повним. Само дієслово «навчатися» є зворотним, воно звертається до самого суб'єкта – навчатися означає навчати самого себе. Це стосується у рівній мірі як учня, так і викладача. Починай зміни з себе!

Третій імператив – немає нездатних особистостей! Тобто у кожного є певні схильності, питання у тому, які методи будуть використовув-

ватись під час навчання і розвитку. Тому необхідно перейти від рівності за правом до дійсної рівності.

Четвертий імператив – використовуй критичне мислення! Не повинно бути подання знань у вигляді незаперечних істин. Критичне мислення дозволяє самостійно будувати ланку знання–навички–вміння. А звідси – необхідність використання інтенсивних методів навчання і розвитку.

П'ятий імператив – вчитель, намагайся бути не авторитарним наставником, а талановитим скульптором! Реалізація цього імперативу можлива лише у суб'єкт-суб'єктних або інтерсуб'єктивних відносинах – відносинах, у яких співіснування реалізується в особистісній площині «Я–Ти», яка синтезується в «Ми». Про це писали М. Бубер, С. Франк, М. Бахтін тощо.

Шостий імператив – дотримуйся точного розрахунку психологічних впливів! Тобто педагогічна майстерня будується, з одного боку, на досконалому розумінні вікової психології, а з іншого, на таких герменевтичних принципах, як вживання у зміст матеріалу та власних учнів, переживання сумісного процесу засвоєння знання.

Виходячи з означеного вище, я хотів би поміркувати над майстернею як формою існування філософії в університеті і окреслити сім складових: 1) змістовну у якості необхідності визначення поняття майстерні; 2) історичну, як певні передумови виникнення майстерні; 3) загально-гуманітарну, як розвиток гуманітарних практик речення, читання, писання; 4) методологічну, як засвоєння класичних, некласичних, постнекласичних методів пізнання; 5) організаційну, як перевагу комунікативно-праксеологічного підходу над лекційним; 6) комунікативну, як створення певної творчої атмосфери; 7) теоретичну у якості можливості створення власної метафізики.

Окреслення змістовного абриса майстерні як форми існування філософії у вишах, безумовно, носить багато в чому схоластичний характер, тому що сама подібна майстерня виникає не як певний рух зверху у вигляді наказів, директив тощо, а як внутрішня логіка розвитку філософії у вишах, як процес і результат щоденного спілкування зі студентами. Це ближче до того, про що йдеться у відомій останній тезі Л. Вітгенштайна з «Логіко-філософського трактату» – *Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man shweigen* [2, с. 218] – те, про що неможливо казати, про те слід мовчати. Але, з іншого боку, звернення до змістовної складової майстерні має особистісний

характер: коли ти прописуєш певні речі, вони починають набувати видимих горизонтів, які для самого автора стають сходинками у майбутнє. Окреслюю три змістовних аспекти майстерні як форми існування філософії у вишах.

Перший аспект має просторовий характер. Коли звертаємось до словників, знаходимо саме просторове визначення майстерні як приміщення господарського або виробничого характеру або місце для виконання деяких робіт – ювелірних, ремонтно-механічних, слюсарних тощо. У цьому контексті важливою уявляється саме просторова характеристика, але для нас вона має значення не у класичному суб'єкт-об'єктному, а некласичному суб'єкт-суб'єктному сенсі. Тобто філософська майстерня – це комунікативний простір, простір спілкування, простір обміну думками, простір дискусій, простір народження ідей. Як такий простір філософська майстерня потребує також часового параметру, оскільки філософування відбувається у часі. Тому можна слідом за Аристотелем казати, що філософська майстерня це єдність простору, часу і дії.

Другий аспект має відношення до того, що греки позначали як *techné*. Існує дуже блискуча інтерпретація цього поняття М. Гайдеггером у праці «Питання про техніку» [5]. Я не буду переказувати його ідеї тут, лише зверну увагу на два ключових моменти. Перший момент стосується суто прикладного, технічного боку *techné*, як розвитку певних навичок та вмінь – ремісницький вимір. Саме поняття майстерності має синонімами професію, віртуозність, високий рівень виконання чогось. Майстерність передбачає наявність певного досвіду. Але у свою чергу цей досвід не обмежується технічним боком. Це той другий момент, про нього йдеться більш детально далі, однак саме він виводить до третього аспекту змістовності філософської майстерні. Як відмічав М. Гайдеггер, *techné* не обмежується прикладним виміром, а несе у собі певне виведення до світу, прояснення. Інакше кажучи, філософська майстерня має відношення до істини, до приведення до наочності, до зрозумілості певних речей.

Історична складова утворення філософської майстерні містить чотири, на мій погляд, головні події. Перша – заснування сто років потому Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара і відкриття у 1921 р. першим обраним ректором університету В. П. Карповим (1870–1943) кафедри філософії, яку він очолив. В. П. Карпов являв собою синте-

тичний тип вченого. Він водночас був медиком, біологом, філософом, психологом, істориком науки, знавцем давньогрецької та латинської мов. Йому належать переклади природничо-наукових трактатів Аристотеля «Фізика», «Про походження тварин», «Історія тварин» тощо. Друга подія належить до 1975 р., коли у Придніпровському регіоні з'явився перший доктор філософських наук Г. А. Заїченко (1921–2001). Дніпровська земля завжди була плодоносною стосовно людей філософського складу (О. П. Блаватська, П. І. Новгородцев, Т. І. Ойзерман тощо), але саме з постаті Г. А. Заїченка починається індукування професійного філософського дискурсу у Придніпровському регіоні. Третя подія пов'язана з відкриттям при кафедрі філософії Дніпровського університету спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій за спеціальностями 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії, 09.00.05 – історія філософії. Вчена рада була створена завдяки зусиллям П. І. Гнатенка, який очолював кафедру філософії протягом двадцяти років, з ім'ям якого у Дніпровському університеті пов'язані чисельні організаційні і наукові події. Більшість вчених-філософів, що працюють у Дніпрі, Придніпровському регіоні, а також далеко за їх межами з заходу на схід, з півночі на південь країни захищали свої дисертації саме в цій спеціалізованій вченій раді. І нарешті четверта подія – відкриття у 2002 р. у Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара спеціальності «філософія». Її заснування пов'язано з іменами провідних учених кафедри – П. І. Гнатенка, В. О. Панфілова (1945–2017), В. І. Пронякіна, В. Б. Окорокова. Саме динаміка розвитку спеціальності «філософія», яка у 2015 р. доповнилась спеціальністю «релігієзнавство» свідчить про можливість утворення філософської майстерні у межах кафедри, факультету, університету. На кафедрі працює професійний колектив викладачів, протягом останніх чотирьох років проводяться літня та зимова сесії філософсько-методологічної школи, наші студенти неодноразово були переможцями всеукраїнської олімпіади з філософії та релігієзнавства, випускники вступають до аспірантури і захищають дисертації.

К. Леві-Стросс казав, що XXI ст. буде століттям гуманітарних наук або його не буде зовсім. Скоріш за все, він мав на увазі етико-аксіологічну складову гуманітарного знання, оскільки розвиток гуманітарних технологій у горизонті

політики, мас-медіа, на мій погляд, призвели до витончення механізмів обробки, подачі інформації, її впливу на свідомість. Інакше кажучи, саме завдяки гуманітарним технологіям у спілці з інтерактивними механізмами контролю, про що писали М. Фуко, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі тощо, стали більш складнішими, багаторівневими. Але з іншого боку, мова розвивається саме завдяки практикам письма, читання, дискурсу. Філософія поряд з філологією є засобами розвитку мови. Філософія поглиблює рефлексивну складову мови. При цьому дискурс, читання, письмо – три різних гуманітарних практики, які передбачають функціонування власних механізмів.

Засвоєння дискурсивних практик починається вже під час проведення філософської пропедевтики. З перших занять тут приділяється увага диханню, артикуляції звуків. Невід'ємним елементом занять повинні бути дебати. Тут я хотів би окремо виділити форму, яку запропонував К. Р. Поппер, оскільки саме вона містить дуже жорстку структуру, яка є оптимальною для розвитку мислення і промови водночас. Крім цього, дуже евристичною уявляється темпоральна організація семінарських занять, коли студенти навчаються працювати з часом, відчувати його, будуючи власні виступи, водночас слухаючи інших, ставлячи їм питання тощо.

Засвоєння практик читання передбачають низку аспектів. По-перше, це засвоєння такого базового елементу як змістовний аналіз тексту: знаходження ключових слів, змістовних блоків, виділення головної ідеї тексту, формулювання власного відношення до тексту. По-друге, засвоєння практик інтерпретації, завдяки яким один і той же текст можна висловлювати різними реченнями. По-третє, засвоєння практик повільного читання, які потребують вміння опитувати як цілі речення, так і окремі слова.

Що стосується практик письма, то, безумовно, в першу чергу увага приділяється таким базовим елементам як конспектування (текстуальне, вільне, тематичне), реферування (інформативне, індикативне). По-друге, обов'язковим є засвоєння навичок до написання наукових тез, які дуже дисциплінують мислення. По-третє, вимоги до академічного письма побудовані таким чином, що курсова робота, дипломна робота рівня «бакалавр», випускна магістерська робота, дисертація є певним єдиним комплексом. Тобто вміння писати курсову роботу створює умови для написання дипломної та випускної магістерської. А засвоєння останньої є фундаментом для доктор-

ської дисертації (PhD).

Г. Г. Шпет висловив думку, що методологія є тим окуляром, через який науковець дивиться на цей світ і осягає його [7]. С. Й. Гессен відмічав, що саме наявність методу відрізняє науковця від любителя. Я б додав, що методи – це певні інтелектуальні інструменти. Подібно тому, як скульптор обробляє мармур різцем, долотом, молотком, напилком, так і науковець завдяки методам обробляє власний дослідницький матеріал. Засвоєння методологічної культури – тривалий процес. Особисто мені уявляється важливість усвідомлення і розрізнення трьох методологічних підходів: класичного, некласичного, постнекласичного. Всі три підходи так чи інакше необхідно спробувати на ділі у конкретних випадках. Відносно класичних методів (опис, аналіз, синтез, індукція, дедукція, спостереження тощо), то їх засвоєння може відбуватись у межах як формальної праці з текстами, так і під час проведення дебатів, дискусій тощо. З некласичними методами (структуралізм, герменевтика, постструктуралізм тощо) складніше, оскільки вони передбачають не лише пізнавальну, але й розуміючу установку. Інакше кажучи, текст необхідно не лише пізнати, але й зрозуміти, а останнє можливо лише в інтерсуб'єктивній установці. Більш того, некласичні підходи передбачають якщо не володіння мовами, то вміння з ними працювати, оскільки інтерпретація спрямована на пошук певних нюансів, які не можна охопити відразу при поверхневому знайомстві з текстом. Що стосується постнекласичної методології, то тут хотів би артикулювати синергійний підхід. Останній передбачає звернення уваги на нелінійні, стохастичні процеси. Синергійність може проявити себе під час дискусій, колективних обговорень, коли несподівано і непередбачено виникає щось нове. А це є можливим лише завдяки високому рівню організованості, довіри між учасниками дискусії. Ось чому засвоєння методологічної культури процес дуже складний і тонкий. Звідси ми переходимо до наступної організаційної складової.

На мою думку, лекційно-семінарська форма залишиться базовою у вишах. Але як свідчить статистика, коефіцієнт корисної дії лекційної форми є дуже невисоким. Я не займаюсь передбаченнями, але висловлю думку, що з часом лекції можуть бути частиною освіти off-line, коли на спеціальних порталах можна буде ознайомитись з певним матеріалом. А під час занять буде його

практичне обговорення або засвоєння. Я впевнений, що філософія є цілком практичною дисципліною у широкому сенсі слова, оскільки навіть найбільш абстрактні ідеї потребують вміння і навичок роботи з ними. Тому комунікативний підхід мені уявляється дуже евристичним. Тут знову пригадаю умови засвоєння постнекласичної методології. Крім цього, вважаю важливим будівництво навчального матеріалу таким чином, щоб студенти могли бачити у різноманітних історичних, сучасних подіях певні механізми, тенденції, які знаходяться в їх підвалинах. Плюс до цього, комунікативно-праксеологічний підхід стимулює активність самих студентів. Це уявляється дуже важливим, щоб вони були не пасивними приймачами інформації, а її дослідниками, дешифрувальниками.

Про таку складову, як комунікативна, що полягає у створенні певної творчої атмосфери у колективі, я висловлююсь лише пунктирно, оскільки це те, що потребує не слів, а дій. Справа у тому, що встановлення подібної атмосфери, по-перше, багато у чому залежить саме від викладача, точніше від куратора групи, а по-друге, це той ключ без права передачі, що працює сингулярно, що потребує постійного напруження інтелектуальних, емоційних сил від викладача і куратора. Парадокс у тому, що це системна вимога, але вона цілком є позасистемною. Це рівень самоорганізації групи і викладача як певного спільного організму.

І зараз мені залишилось поміркувати над сьомою складовою філософської майстерні – теоретичною, яка стосується утворення власної метафізики. Під останнім я розумію сукупність тих вітчизняних текстів, які були б новим внеском у світову культуру. Відомо, що Г. В. Ф. Ге-

гель нарікав на долю того народу, що не створив власної метафізики. І тут також є нюанси. Справа у тому, що між філософською майстернею у тому вигляді, як вона була позначена вище, і створенням власної метафізики не існує прямої причинно-наслідкової кореляції. Подібна метафізика належить до сфери дії духу, який віє, де хоче. Я ж позначив лише ремісничий рівень філософської майстерні. Але подібна думка про те, що подібна кореляція є можливою, повинна бути. Антична *techne* потребує доповнення у вигляді *poiesis*. Платонівська академія багато у чому створила умови для розкриття філософського дару Аристотеля, незважаючи на те, що останній відбувся у власній самостійності лише тоді, коли покинув стіни академії. Атмосфера Тюбінгенського університету була такою, що завдяки їй розквітли таланти Ф. В. Й. Шеллінга, Г. В. Ф. Гегеля, Е. Целлера, Х. Зігварта, А. Швейцера, В. Гесле та ін.

О. М. Пятигорський одного разу привів наступну притчу [4, с. 8-9]. «Старий вчитель повернувся додому у рідне село, зібрав учнів і запитав про кінець світу. Один учень вскочив і крикнув: – Вчителю, кінець світу є дуже близьким! – Чому ти так вважаєш? – запитав його вчитель. – Тому що всі про це постійно кажуть. Другий учень піднявся і промовив: – Учителю, кінця світу не буде! Тоді вчитель його запитав: – Чому ти так вважаєш? – Тому, – відповів учень, – що коли існують цікаві безперервні розмови, то ніякого кінця світу не буде».

Розмови про філософію, розмови про те, якою бути філософією у вишах, яким чином її викладати, як будувати взаємовідносини з учнями – все це я вважаю дуже цікавими, плідними розмовами.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Groupe Français d'Education Nouvelle. – Retrieved from: <http://www.gfen.asso.fr/fr/accueil>.
2. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн. – М.: Канон+РООИ «Реабилитация», 2017. – 288 с.
3. Мейчик Г. А. Историко-философский взгляд на педагогическую технологию мастерских / Г. А. Мейчик. – Режим доступа: <http://www.rcde.ru/method/937.html>
4. Пятигорский А. М. Непрерывный разговор / А. М. Пятигорский. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 432 с.
5. Хайдеггер М. Вопрос о технике / М. Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С. 221-237.
6. Шевченко О. Особливості реалізації технології педагогічних майстерень у процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників / О. Шевченко. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/17353/1/Shevchenko.pdf>.
7. Шпет Г. Г. Сочинения / Г. Г. Шпет. – М.: Изд-во «Правда», 1989. – 604 с.

REFERENCES

1. Groupe Français d'Education Nouvelle. Retrieved from: <http://www.gfen.asso.fr/fr/accueil>.
2. Wittgenstein, L. (2017). Logiko-filosofskij traktat [Logic-Philosophical Tractatus]. Moscow: Kanon+Reabilitacia [in Russian].
3. Meichyck, G.A. Istoriko-filosofskij vzglyad na pedagogicheskuyu tehnologiyu masterskih [Historical-Philosophical View on Pedagogical Technology at Workshops]. Retrieved from: <http://www.rcde.ru/method/937.html> [in Russian].
4. Pyatigorsky, A.M. (2004). Neprekrashchaemyj razgovor [Unstoppable Conversation]. Saint Petersburg: Azbuka-klassika [in Russian].
5. Heidegger, M. (1993). Vopros o tehnike [Question about Technics from the Collected works Time and Being: Articles and Speeches]. Moscow: Respublika [in Russian].
6. Shevchenko, O. Osoblyvosti realizacii tehnologii pedagogichnyh maysteren' u procesi pidvyschennya kvalifikacii pedagogichnyh pracivnykiv [Peculiarities of realization of technology of pedagogical workshops during a training of teachers]. Retrieved from: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/17353/1/Shevchenko.pdf> [in Ukrainian].
7. Shpet, G.G. (1989). Sochinenia [Works]. Moscow: Pravda [in Russian].

Шевцов Сергій Вікторович

Доктор філософських наук, професор
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Shevtsov Sergiy

Doctor of Philosophy, Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: ulysses1967@gmail.com ORCID: 0000-0002-2187-5936

Цитування: Шевцов С. В. Майстерня як форма існування філософії в університеті / С. В. Шевцов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 149-155.

Citation: Shevtsov, S.V. (2018). Maisternia yak forma isnuvannia filosofii v universyteti [Workshop as Form of Existing of Philosophy in University]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 149-155.

Стаття надійшла / Article arrived: 02.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 04.10.2018

Мифо-логическая антропология и дискурсивные игры Богов в потоке времени

Окороков В. Б., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

Является мысль подарком или же проклятием личности? Вовлечение в дискурс «другого» сопровождается формированием поля собственных чувств. Приходят чувства, но они не рождаются собственным «я». Но «научный путь» (связанный с внешними языковыми играми) или самопоглощающий способ (связанный с медитативной практикой) фактически уничтожил наше собственное «я». Путь (как сказал бы Будда, Моисей или Христос, а в настоящее время М. Хайдеггер или М. Мосс) – это дар. Такой дар позволяет воссоздать собственную человеческую природу и открывать «проходы» (пути) к разному измерению существования человека. Все переходы между измерениями связывают системы знаков (или языков). В частности, система знаков позволяет передать подарок Мессии в историческое пространство посредством мифа или мифического и поэтического текста. Собственно, те, кто ставил мифы или установили имена, всегда занимали исключительное положение в обществе. Интерпретаторы древнегреческой мифологии утверждали, что главный дар богов – это огонь; однако основным подарком богов было слово и имя (язык).

В «Бытии и времени» М. Хайдеггера язык – это дом бытия. Основная мысль состоит в том, что бытие структурировано как язык. Согласно современной версии Дж. Лакана, бессознательное структурируется как язык, а бессознательное действует как скрытое (бессознательное) присутствие другого (или другого как высшего божества-отца), поэтому язык обнаруживается как всеобщее единство, универсальный топос, связывая ментальное и, возможно, духовное пространство. Не только бессознательное, но и духовное (и ментальное) оно структурировано как язык. С. Фрейд и Дж. Лакан обнаружили только частные формы определенного универсального принципа, в котором определяется творчество структуралистов и постструктуралистов: все активно существующие (живые) структурированы как языки или функционируют в области знаков и символов (в поле языка).

Опираясь на творчество Гегеля и Неогегеля, можно утверждать, что Дух, порождающий диалектическое отрицание – вопрос, не исчезает, он не трансформируется и продолжает процесс именования, находясь в других измерениях. Но дух структурирован как другой в создании-именовании. Моно-дух недостаточно для рождения мира, акт именования означает наличие другого.

В поисках природных основ современной философии А. Бадиу попытался найти способ реализации родовых процедур в синхронном (привязанным к настоящему) пространстве человеческой мысли и открыть сущность современной (постмодернистской) многоплановой и полиморфной культуры и мысли. Исходя из творчества А. Бадиу, можно заключить, что ошибки в именвании очень дороги для человечества.

Ключевые слова: именование; истина; субъект; производство множества; боги; творения; мысль; время

Mytho-logic anthropology and discursive games of Gods in time stream

Okorokov V. B., The Oles Honchar Dnipro national university

Is the thought a gift or bloody hell of the person? Involving in a discourse of «another» is accompanied by forming of a field of own senses. Senses come, but they are not born by own «I». But «a science way» (connected with external language games) or a self-immersing way (connected with meditational practice's), actually, eliminated our own «I». The way (as would tell the Buddha, Moisej or the Christ, and presently M. Heidegger or M. Moss) is a gift. Such gift allows to reconstruct own human nature and to open «passes» (ways) to different measurement of existence of the person. All transitions between measurements connected systems of signs (or languages). In particular, the system of signs allows to transfer the Messiah gift to historical space by means of a myth or mythical and poetic text. Actually, those who put myths or established names, always occupied exclusive position in a society. Interpreters of Ancient Greek mythology asserted that the main gift of gods is fire; however, main gift of gods was the word and a name (language).

In «Being and time» of M. Heidegger language is the house of being. The main thought consists that being is structured as language. According to the modern version of J. Lacan, unconscious is structured as language, and unconscious acts as hidden (unconscious) presence of another (or Another as higher Father-god), so language

is found out as universal unity, the universal topos, connecting mental and, probably, spiritual space. Not only unconscious, but also spiritual (and mental) it is structured as language. S. Freud and J. Lacan have found out only private forms of a certain universal principle in which specifies creativity of structuralists and poststructuralists: all actively existing (living) is structured as language or is functional in the field of signs and symbols (in the field of language).

Leaning Gegel's and Neohegelians creativity, it can be asserted that Spirit, generating the dialectic negation – a matter, does not disappear, it is not transformed, and continues process of naming, being in other measurement. But the spirit is structured as another in the creation-naming. The mono-spirit is not enough for a birth of the world, the act of naming means presence of another.

In search of a nature bases of modern philosophy A. Badiou tried to find a way of realisation of patrimonial procedures in synchronous (adhered to the present) space of human thought and open the essence modern (postmodern) multiplane and polymorphic culture and thought. Proceeding from A. Badiou's creativity it is possible to conclude, errors in act of naming is very cost much to mankind.

Keywords: creation of name; true; the subject; manufacture of set; gods; creation; thought; time

Міфо-логічна антропологія та дискурсивні ігри Богів у потоці часу

Окороков В. Б., Днепроvский национальный университет имени Олеса Гончара

Є думка подарунком або ж прокляттям особистості? Залучення в дискурс «іншого» супроводжується формуванням поля власних почуттів. Приходять почуття, але вони не народжуються власним «я». Але «науковий шлях» (пов'язаний із зовнішніми мовними іграми) або самопоглинаючий спосіб (пов'язаний з медитативною практикою) фактично знищив наше власне «я». Шлях (як сказав би Будда, Мойсей або Христос, а в даний час М. Хайдеггер або М. Мосс) – це дар. Такий дар дозволяє відтворити власну людську природу і відкривати «проходи» (шляхи) до різного виміру існування людини. Всі переходи між вимірами пов'язують системи знаків (або мов). Зокрема, система знаків дозволяє передати подарунок Месії в історичний простір за допомогою міфу або міфічного і поетичного тексту. Власне, ті, хто ставив міфи або встановили імена, завжди займали виняткове становище в суспільстві. Інтерпретатори давньогрецької міфології стверджували, що головний дар богів – це вогонь; проте основним подарунком богів було слово та ім'я (мова).

У «Бутті і часу» М. Хайдеггера мова – це дім буття. Основна думка полягає в тому, що буття структуроване як мова. Відповідно до сучасної версії Дж. Лакана, несвідоме структурується як мова, а несвідоме діє як приховане (несвідоме) присутність іншого (або іншого як вищого божества-батька), тому мова виявляється як загальна єдність, універсальний топос, пов'язуючи ментальне і, можливо, духовний простір. Не тільки несвідоме, а й духовне (і ментальне) структуроване як мова. С. Фрейд і Дж. Лакан виявили тільки приватні форми певного універсального принципу, в якому визначається творчість структуралістів і постструктуралістів: всі активно існуючі (живі) структуровані як мови або функціонують в області знаків і символів (в полі мови).

Спираючись на творчість Гегеля і Неогегеля, можна стверджувати, що Дух, який породжує діалектичне заперечення – запитання, не зникає, він не трансформується і продовжує процес іменування, перебуваючи в інших вимірах. Але дух структурований як інший в створенні-іменуванні. Моно-духа недостатньо для народження світу, акт іменування означає наявність іншого.

У пошуках природних основ сучасної філософії А. Бадіу спробував знайти спосіб реалізації родових процедур в синхронному (прив'язаному до цього) просторі людської думки і відкрити сутність сучасної (постмодерністської) багатопланової і поліморфної культури і думки. Виходячи з творчості А. Бадіу, можна зробити висновок, що помилки в іменуванні дуже дорогі для людства.

Ключові слова: іменування; істина; суб'єкт; виробництво множини; боги; творіння; думка; час

Постановка проблемы.

Рассмотрение производства имени в первобытных мифах является, с точки зрения современных специалистов по мифологии, наиболее продуктивным средством анализа первобытного сознания.

Анализ исследований и публикаций.

Э. Дюркгейм, М. Мосс, К. Леви-Строс, Д. Леви-Брюль, М. Мюллер, М. Фуко, А. Бадью и др. в той или иной степени придерживались подхода, согласно которому рассмотрение производства имени в первобытных мифах является наиболее продуктивным средством анализа первобытного сознания. М. Хайдеггер жестко пояснил, вводя операцию деструкция, что только у своих истоков мысль является незамутненной историческими напластованиями культуры и философии и потому раскрывается в своей чистоте и первоначальной (изначальной) бытийственности.

Цель исследования – осуществить попытку прояснить сущность первоначальной (мифологической) мысли, чтобы понять смысл и возможности современного мышления.

Изложение основного материала.

Где и когда родилась мысль? Мысль, собственно, всегда является движением или потоком. Ее невозможно остановить. Но в таком случае и сама мысль – это дар и проклятие человека. Для того чтобы разобраться в этом, необходимо вернуться к истокам рождения мысли и попытаться приблизить событие ее рождения. Казалось бы, задача нерешаемая. Однако ряд последних исследований в области человеческой психики показывают, что на самом деле родовая память хранит события первых дней рождения человечества и нужно лишь суметь приоткрыть эту тайну. Опираясь на деструкцию М. Хайдеггера, можно деструктировать целые эпохи и культуры и приблизиться к истокам зарождения (или порождения) мысли.

В таком контексте не являются ли древнейшие искусства говорения и магии первыми и, может быть, высшими формами-возможностями человеческого бытия в мире? В том мире, в котором форма становится признаком существования, превращает окружающую действительность в план существования Богов, произнесенное слово как форма, принесенная свыше, вершит судьбу мира. Может ли человек быть участником таких «высших игр» или он обречен быть «рабом» форм и, в лучшем случае, только их обладателем, причастным к «диалогу» (полилогу) Божеств? Что это, загадка, порожденная изоц-

ренным разумом высших существ (например, Сфинкс), вовлечение человека в «игры Богов» или, наоборот, фантазии, присущие игре нашего воображения. В первом случае «мышление», «разумность» и «сказание» – это дар, а может быть и проклятие «высшего мира». Отсюда логика подсказывает и следующий вопрос: может ли человек проникнуть в вечную тайну своего бытия, то есть пролить свет на свое происхождение? В таком движении нашей мысли формируется цепочка логических умозаключений, на которые нет ответа. Чем далее мы погружаемся в миры высших форм и начал, тем больше загадок и парадоксов несет их понимание.

В таком случае самым важным для человеческого существа является вопрос о том, имеются ли хоть какие-то для него возможности что-либо узнать о своем происхождении и тем самым проникнуть в тайну своего бытия. Весь исторический опыт существования человечества показывает, что в том месте, где человек стремится раскрыть тайну своего происхождения и существования, он вовлекается в зону отчуждаемого пространства или, как его именуют представители современной культуры, в область бессознательного. Сфера высших начал закрыта от человека «кодом истории», познание которого, как показывает опыт предков, влечет за собой нарушение (или трансформацию) психических процессов того, кто пытается проникнуть в тайну Богов (или тайну истории). Попадая в мир высших форм и начал, человек становится другим (и в смысле внутренней трансформации «я»), и в смысле попытки прорваться в сущность дискурса или форму бытия «другого»). Однако приближение к «другому» разрушает собственное «я». Не в этом ли главная загадка человеческой природы? Вовлечение в дискурс «другого», по сути, сопровождается выстраиванием поля собственных смыслов.

Смыслы всегда приходят, а не рождаются собственным «я». В таком случае новая загадка состоит в том, что делать человеку в области дискурса – вовлекаться в бесконечные языковые игры по поиску смыслов или же, приблизившись к себе, уйти от внешних смыслов, попасть в собственный глубинный мир, в область «по ту сторону смыслов»? Но ведь и «путь науки» (связанный с внешними языковыми играми), и путь самопогружения (связанный с медитационными практиками) фактически устраняют наше собственное «я», размывают его либо в бесконечном пространстве смыслов, либо в бесконечном

разнообразии толкований природы, либо в бездонных просторах первозданной бессмыслицы («пустоты»). «Код существования» во всех случаях, на первый взгляд, не доступен.

Но может быть мы можем обмануть свою природу и проникнуть в тайны, закрытые «кодом нашего существования» («кодом нашего происхождения»). Бытие идей (путь Платона), бытие форм (путь Аристотеля) или бытие Божеств (путь Будды, Моисея, Христа, Магомета и других провозвестников) – не приоткрывает ли этот ряд множество путей, формирующих смысла бытия человека? По сути – нет, так как каждый из этих путей представляет собой фрагмент нашей сопричастности миру. Человек, как указывала Сфинкс, разный на разных путях своего существования.

Но в человеческом мире всегда были аватары или мессии, которые знали «путь», по которому следует идти человечеству в ближайшее историческое время. Они определяли исторические эпохи. Путь, как сказали бы Будда, Моисей или Христос, а в наше время М. Хайдеггер или М. Мосс [4; 8], – это дар. Такой дар раскрывается не как завоевание, обретенное в битве с другими народами за историческое место и признание, а как самопреодоление, позволяющее перестроить собственную природу человека и открыть «проходы» (пути) в иные способы существования человека.

Не менее важная проблема, сопровождающая социальное движение истории, – создание символов, напоминающих о сущности открытого пути. Новая эра начинается с пути, который возвестил Христос. В этой сфере начинает работать иной способ существования человека, построенный на исторической связности и преемственности. Здесь приоткрывается сущность языка. Система знаков позволяет перенести открытие мессии в историческое пространство посредством мифа или мифопоэтического текста. Фактически те, кто складывали мифы или устанавливали имена, всегда занимали привилегированное положение в обществе. Ведь они расширяли границы нашего мира. В соответствии с недавними лингвистическими открытиями Л. Витгенштейна, границы моего языка определяют границы моего мира. Да и, по мнению Протагора, человек есть мера всех вещей, следовательно, какими ему (человеку) представляются вещи, такими они будут и для других. Именователь – древний риши (согласно «Ригведе») – проводил ритуал инвокации (называния-творения

вещей) и расширял границы мира. Фактически мифы об установлении имен были древнейшими формами мифотворчества. Они просматриваются в индуистской, арийской, древнегреческой и др. традициях. Только божествам и «древним» риши было дано устанавливать имена, ведь это, согласно восточным мифам, высший дар существования. К этим мифам в более изощренной современной форме возвращается М. Хайдеггер. В его «Бытии и времени» язык есть дом бытия (точнее важнейший источник или способ существования людей, а согласно индуистской традиции – и божеств). Фактически бытие структурировано как язык.

В связи с тем, что, согласно современной версии Ж. Лакана, и бессознательное структурировано как язык, а бессознательное в то же время выступает как незримое (бессознательное) присутствие другого (или Другого как высшего Отца), язык обнаруживается как универсальное единство, универсальный топос, связывающий психическое и, возможно, духовное пространство.

В такой версии существования мы постоянно пребываем в универсальном поле (универсальной связности) духовного единства мира. В определенном смысле в таком контексте мы обнаруживаем фундаментальное свойство бытия мира: не только бессознательное, но и духовное (и психическое) так же структурировано как язык. З. Фрейд и Ж. Лакан обнаружили частные формы некоего универсального принципа, на который указывает творчество структуралистов и постструктуралистов: все активно существующее (живое) структурировано как язык или функционально в области знаков и символов (в области языка).

В «Ригведе» мы читаем, что первое начало Речи возникло тогда, когда риши или первые жрецы приступили к действию или установлению имен. Здесь же говорится о том, что Всеобщий творец (Всех дел мастер, Господин всех ремесел) является единственным установителем имен [6]. И в «Авесте» имена устанавливали первые люди. В этом же смысле древнегреческий философ Пифагор указывал, что после числа вторым по мудрости является тот, кто установил имена вещей. В диалоге «Кратил» Платон подводит нас к тому, что не каждый человек может знать закон, т. е. быть знатоком того, откуда берутся имена, поэтому не каждому человеку дано устанавливать имена [5, с. 620]. Первыми, кто обнаружил множественную природу челове-

ческого существования, были софисты. Недаром А. Бадью назвал постмодерное общество новым софизмом.

Платон был уверен, что уж боги-то называют вещи правильно – теми именами, что определены от природы [5, с. 623]. И бог Гермес, развивает далее эту идею Платон, – толкователь воли богов, который все занятия людей привязывал к власти слова, то есть был тем, кто измыслил речь и слово (для людей). Толкователи древнегреческой мифологии утверждали, что главный дар богов – это огонь; фактически же главным даром богов было слово и имя.

Поэтому и Платон в конечном счете апеллирует к богам, признавая только за ними право «чистого» именованя вещи. А уж на втором месте, по Платону, находятся те (люди), которые вслед за богами могли именовать вещи, – ономасты (жрецы, риши, провидцы и предсказатели, которые, по сути, говорили от имени богов). Критики и знатоки художественного слова, видимо, согласятся с тем, что поэты и писатели в своем творчестве как бы постоянно припоминают (некогда забытые) слова. Толкователи схватывают в потоке движения вещи то, что остается неизменным при всех ее преобразованиях (во времени, в этом потоке). Это и есть то, что схватывается множеством людей как ее сущность, или имя. Анализируя процесс именованя, Платон далее утверждает: «Понимание, судя по всему, означает рассмотрение возникновения... Если же угодно, и самое имя мышление означает улавливание нового, а новое в свою очередь означает вечное возникновение... душа улавливает изменение или возникновение нового. Да и само слово «познание»... говорит о том, что душа... следует за несущимися вещами, не отставая от них и их опережая» [5, с. 647]. Если время – это поток, то и мышление – это поток, захваченный временем или производящий движение в соответствии со временем. Это и есть то свойство мышления, которое в XX в. было проанализировано в феноменологической концепции Э. Гуссерля (в работе «Феноменология внутреннего сознания времени» [2]) и которое по своей природе восходило к «внутреннему сознанию музыки» и, как мы видим, было известным Платону.

Мышление длит событие (или имя вещи) в сознании, познание отслеживает поток события (и находится с ним в одной временной фазе). «Искать... не что иное, как сокращенное выражение, в которое входит слово «имя», означающее то сущее, коего достигает наша поиск... сущее –

это то, что уже поймано... похоже, что и имя (истина) составлено из других слов. Очевидно, им назван божественный порыв сущего... «Сущее» же и «сущность» согласуются с именем «истина» [5, с. 658]. Но Платон ищет также древнюю этимологию самого дления, точнее движения. Он считает, что «движение»... это тоже самое, что и «хождение»... в древности... то же самое, что и слово «идти»... Так что правильнее бы» (назвать) «идение» [5, с. 664]. Платон умышлено в поисках смысла языка и речи сталкивает самые граничные понятия, чтобы за их «именами» раскрыть древний, то есть священный, смысл. Мыслить – значит находиться в потоке времени, а двигаться – значит осуществлять «хождение» в этом потоке. Поэтому и мышление – это многоступенчатое «хождение» во времени (по времени), или перенесение по времени (столкновение) «имен» (как знаков вещей и событий). На причастность мышления к потоку времени указывает и то, как Платон именуется науку: «Устойчивость есть скорее подражание каким-то устоям и стоянию, а не порыву. Так же как и наука обозначает некоторым образом то, что останавливает течение реки... «память» скорее всего указывает на то, что в душе унялись какие-то порывы» [5, с. 677]. Тут уже просматривается прямое указание на синхроничность науки, которая только тогда и становится наукой, когда фиксирует «имена» вещей (или событий), движущихся в потоке времени. – То, что в последующей культуре принято было называть «законом».

Природа процесса мышления связана с тем же истоком, в котором осуществлялось первичное именоване. Мышление, ум, душа, познание, согласно Платону, – однопорядковые явления, восходящие к процессам божественного именованя. В человеке есть нечто, по Платону душа, что умеет схватить несущиеся во времени (или со временем) вещи, события и дает им имена, или, во всяком случае, знает (припоминает), – какое событие и как именуется.

В этом исследовании, пожалуй, менее важно идет ли речь у Платона об «установлении имен по закону» или по их «адекватности природе». Скорее нас интересует природа самого именованя, происходящего как процесс либо в первозданном потоке творения мира Богом (первичном потоке времени), либо в потоке человеческого мышления. И уже Платон фактически показывает адекватную связь процессов, ориентирующих божественный топос мира (Космоса или Вселенной), и процессов, происходящих внутри чело-

веческого мышления. Ведь в первом случае речь идет об адекватности актов, вызванных действием божественной мудрости (актов творения), и процессов, связанных с первичным именовани-ем этих актов. Во втором («антропологическом») случае можно говорить об адекватности божественного акта именованя и человеческого акта воспроизведения имени, или акта инвокации, вызванного, согласно первичных мифологических представлений, называнием (или вызыванием) имени. И во втором случае человек произносит имя (или вызывает сущности посредством имени, относящиеся к таинству божественной мудрости).

Для нас важно здесь то, что акт инвокации носит по своей природе коллективный характер, так как имя, употребляемое в речи, как показали Ф. де Соссюр и структуралисты (К. Леви-Строс, М. Фуко, Ж. Лакан и др.), всегда intersubjectively, если иметь в виду, что и обращение к другому, и обращение к богу несут в себе «печать» коллективности (по крайней мере дихотомичности) – это прежде всего акт. По своей сути, любой акт – человеческий или божественный – диалектичен и предполагает двойственность; творение – не моно-, а диа- (диалектический) процесс, в том смысле, что и говорение, и именование по самой своей природе является фактически диалектичным, а точнее intersubjectively.

Это подметил еще Гегель, указавший, что действие духа (абсолютного, объективного или субъективного) на любой стадии его развития диалектично. Но Гегель совершенно не учитывал процесс именованя. Его дух отчуждается в материю в полном диалектическом отрицании предшествующего состояния. С точки зрения современных исследований, можно утверждать, что гегелевский диалектический акт может являться лишь пограничной (предельной) формой движения духа. То есть в системе Гегеля дух должен разворачиваться в абсолютном потоке времени, где сам процесс перехода между формами бытия духа диалектичен и очень похож на платоновский процесс мгновенной эманации, в котором, скажем, вместе с рождением материи, сам по себе дух не исчезает, а существует параллельно в ином измерении. Гегель разворачивает феноменологию духа в абсолютном ньютоновском пространстве. В его абсолютной системе «диа-» подразумевает мгновенный переход из одного состояния в другое (путем мгновенного и полного отчуждения предшествующей стадии существования, когда эта предшествующая

стадия, практически, полностью исчезает, без остатка трансформируется в новое состояние). Неогегельянец А. Кожев, интерпретируя диалектические процессы Гегеля, пишет: «Мысль должна приспособляться к Бытию и Реальному и не вносить в них никаких... изменений... гегелевский метод, стало быть, никоим образом не диалектичен, он является чисто созерцательным и описательным... И лишь поскольку оно» (познание) «следует «диалектическому движению» реального, Познание присутствует при собственном рождении и наблюдает за собственным развитием, таким образом приходя в конце концов к своему пределу, каковым является полное и адекватное понимание самого себя, т. е. постепенное раскрытие Реального и Бытия Речью» [3, с. 556, 558]. Таким образом, в концепции Гегеля, согласно интерпретации А. Кожева (может быть наиболее интересного для постмодерного мышления неогегельянца), речь является следствием познания и возникает уже после творения (Бытия и Реальности).

Совсем иначе эту же проблему можно интерпретировать в контексте исследований структуралистов. С учетом платоновских и структуралистских идей нужно, скорее, говорить о том, что процесс творения так проходить не мог, ибо процессы рождения и именованя происходят одновременно-параллельно в том же самом смысле, в каком Ф. де Соссюр интерпретировал природу знака, согласно которой знак вовсе не является тождеством слова и вещи, а представляет собой единство означающего и означаемого (разрезание-именование одной части знака подразумевает совершенно адекватное разрезание-именование другой части) [7]. Дух творящий вовсе не должен отрицать (отчуждать) себя в материи, а лишь может формировать ее в акте творения-именования, в котором рождение мира (Космоса и Вселенной) не исключает наличие духа, а подразумевает его диалектическое (не в диахроническом, а в синхроническом смысле) присутствие. Моно-дух (или Первоначало у Платона) в акте эманации порождает бытие-единое, некое первоначало. Но, согласно Платона, здесь еще нет разделения; оно появляется только после эманации-распадения бытия на мир сущностей. Гегель, дополняя формулу Платона процессом диалектического развертывания, в то же время совершенно не учитывает процесс именованя, а точнее, разводит его и появление материи. Эти процессы в феноменологии Гегеля фактически осуществляются по разные стороны

барьера диалектического отчуждения. С учетом современной феноменологии, лингвистики и структурализма необходимо говорить о диалектической двойственности такого процесса, точнее говоря, этот диалектический процесс происходит не только в абсолютном ньютоновском измерении (эту конструкцию и рассматривает Гегель при исследовании полного отчуждения), но и в синхронистическом: рождение материи (и Космоса) не отрицает самосохранения духа в другом измерении. Оба процесса – космологический и именуемый – составляют взаимодополняющие части единого творческого акта. В такой новой формуле оба процесса осуществляются одновременно, но в разных взаимодополняющих плоскостях (или измерениях) – один дополняет другой, наподобие движения кванта света, в котором электрические и магнитные волны, взаимопревращаясь, осуществляют движение частицы электро-магнитного поля. Точно так и дух, порождая свое диалектическое отрицание – материю, в то же время, не исчезает, не трансформируется, а продолжает процесс именованья, находясь в другом измерении. Мы говорим здесь о двойной диалектике – диахронической и синхронистической.

В структурной антропологии Лакана бессознательность не подразумевает полную индифферентность по отношению к языку. Наоборот, бессознательное структурировано как язык. В этом ракурсе подразумевается постоянное присутствие другого при произнесении речи и акте именованья. Но в таком случае и дух структурирован в акте творения-именования как другой. Для рождения мира не достаточно моно-духа, акт именованья подразумевает наличие другого.

Вот этот процесс именованья только в человеческой сфере существования, отраженной в языке, исследовал современный французский мыслитель А. Бадью. Если человек создан по образу и подобию божьему, как вещает «Библия», то в таком смысле то, что происходит в человеческом измерении, должно, с учетом определенных поправок, происходить и в божественном мире. Древние греки напрямую приписывали богам антропоморфный образ существования.

С учетом таких установок, анализируя процесс формирования философии в Древней Греции, А. Бадью хочет показать, как антропометрический потенциал античных мыслителей может сказываться (или раскрываться) в современной философии. Сопоставляя эпохи, французский философ показывает, что в современной

культуре доминирует присущая досократикам форма проявления философии, именуемая софизмом. И эта техника софистического искусства через века «просочилась» в современную философию и культуру посредством родовых процедур. Точнее говоря, согласно его представлений, те структуры (формы), которые формировали философию в Древней Греции (у истоков ее возникновения), практически не изменились и в настоящее время.

Исследуя место возникновения философии, он воспроизводит (реконструирует) процесс образования философии в Древней Греции и «рисует такую картину». Есть общества без математики, в других «искусство» в слиянии с устаревшими священными функциями остается для нас непроницаемыми, в-третьих отсутствует или не имеет выражения любовь; в некоторых, наконец, деспотизм так и не дал места политическому изобретательству и даже не позволил о нем помыслить. И уж давно эти процедуры не всегда существовали вместе. Первая философская конфигурация, которая вознамерилась расположить эти процедуры в едином понятийном пространстве, удостоверяя тем самым, что они могут совместно существовать в мысли, носит имя Платона. «Не геометр – да не войдет», – предписывает матема как условие философии [1, с. 14-15]. Далее А. Бадью обобщает этот древнегреческий опыт. Имеются четыре условия философии, причем даже изъян в одной из них ведет к ее рассеиванию. Эти условия: матема (производное от слова математика), поэма, политическое изобретение и любовь. Мы называем их родовыми процедурами. Можно сказать и так: условием философии служит наличие истин в каждом из классов, где они удостоверяемы [1, с. 15-16]. Четырем областям существования истины – политике, любви, науке и искусству – соответствуют четыре способа проявления истины: революция, страсть, изобретение и творчество (в каждой из них субъект раскрывается как субъект истины).

В поисках естества современной философии А. Бадью пытался найти способ реализации родовых процедур в синхронистическом (привязанном к настоящему, к современности) пространстве человеческой мысли и стремился раскрыть сущность современной (постмодерной) многоплановой и полиморфной культуры и мысли.

В конечном счете А. Бадью, анализируя термины «исключительность», «пустота» и «именование», пытается истолковать сущность име-

нования на языке современной постмодерной техники и приходит к выводу: когда неизменное именуют, нарушатся универсальные законы бытия истины и человека. Личина (коррелирующая с событием), предательство (коррелирующее с верностью), принуждение неизменного (коррелирующее с силой истинного) – таковы, по мнению А. Бадью, фигуры Зла, возможность (и проявление) которого в антропологической области ставит на повестку дня единственно опознаваемое как таковое Добро, то есть процесс истины. Таким образом, искусство именования – это тонкое искусство, присущее толь-

ко высшим проявлениям человеческого духа. Ошибки в именовании очень дорого обходятся человечеству и приводят его к тупикам мысли (отрывающим дисциплинарные и мыслительные практики, такие как логика, метафизика, политика, даже религия от подлинной жизни). Только исправление имен (по Конфуцию) или правильное именование (по Бадью) позволяет человечеству найти правильный путь в туманных ареалах мышления. И чем ближе мы к мифологическим истокам мысли предков, тем точнее понимаем сущность нашего бытия, смысл и наше предназначение на этой Земле.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Бадью А. Манифест философии / А. Бадью. – СПб.: Machina, 2003. – 184 с.
2. Гуссерль Э. Феноменология внутреннего сознания времени / Э. Гуссерль. – Т. 1. – М.: Гнозис, 1994. – 192 с.
3. Кожев А. Диалектика реального и феноменологический метод у Гегеля / А. Кожев // Введение в чтение Гегеля. – СПб.: Наука, 2003. – С. 553-657.
4. Мосс М. Очерк о даре / М. Мосс // Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – С. 83-223.
5. Платон. Кратил // Собрание сочинений: в 4 т. – М.: Мысль, 1996. – С. 613-682.
6. Ригведа. Мандалы. V-VIII. – М.: Наука, 1995. – 752 с.
7. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – М.: Логос, 1998. – 432 с.
8. Хайдеггер М. Что зовется мышление? / М. Хайдеггер. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 320 с.

REFERENCES

1. Badyu, A. (2003). *Manifest filosofii [The Manifesto of Philosophy]*. St. Petersburg: Machina [in Russian].
2. Gusserl, E. (1994). *Fenomenologiya vnutrennego soznaniya vremeni [Phenomenology of the inner consciousness of time]*. (Vol. 1). Moscow: Gnozis [in Russian].
3. Kozhev, A. (2003) *Dialektika realnogo i fenomenologicheskii metod u Gegelya [Dialectics of the real and phenomenological method of Hegel]*. *Vvedenie v chtenie Gegelya*. St. Petersburg: Nauka [in Russian]
4. Moss, M. (1996) *Ocherk o dare [Essay on a gift]*. *Obschestva. Obmen. Lichnost: Trudy po socialnoy antropologii*. Moscow: Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN [in Russian].
5. Platon (1996). *Kratil (Kratylos)*. *Sobranie sochineniy*. Moscow: Mysl [in Russian].
6. Rigveda [Rigveda]. (1995). *Mandaly V-VIII*. Moscow: Nauka [in Russian]
7. Sossyur, F.de. (1998). *Kurs obschey lingvistiki [Course of General Linguistics]*. Moscow: Logos [in Russian].
8. Haydegger, M. (2006). *Chto zovetsya myshlenie? [What is thought?]*. Moscow: Izdatelskiy dom «Territoriya budushego» [in Russian].

Окорок Витор Брониславович

Заведующий кафедрой философии, доктор философских наук, профессор
Днепропетровский национальный университет имени Олеса Гончара
49010, Днепр, пр. Гагарина, 72

Okorokov Viktor

Head of the Department of Philosophy, Doctor of Philosophical sciences, Full Professor
Oles Honchar Dnipro National University
72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: okorokov.victor@mail.ru ORCID: 0000-0001-8606-677X

Цитування: Окорок В. Б. Мифо-логическая антропология и дискурсивные игры Богов в потоке времени / Н. О. Кодацька // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 156-163.

Citation: Okorokov, V.B. (2018). *Mifo-logicheskaya antropologiya i diskursivnyie igry Bogov v potoke vremeni [Mifo-logic anthropology and discursive games of Gods in time stream]*. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 156-163.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 06.10.2018

Національна ідентичність та історична пам'ять

Гнатенко П. І., Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

На думку британського дослідника явища нації А. Д. Сміта, національна ідентичність є основною формою колективної ідентичності, домінуючим критерієм культури та ідентичності. Таким чином, метою статті є з'ясування двох понять: національної ідентичності та історичної пам'яті.

Народна ідентичність має стосунки з національною самосвідомістю. Національна самосвідомість складається зі знань та презентацій національної спільноти, її історичного минулого та сучасності, духовної та матеріальної культури, мови та національного характеру.

Існує три концепції коріння української національної ідентичності. Перша – шовіністична концепція. Відповідно до цієї концепції українська нація ніколи не існувала. Це лише діалектна група російської нації. Друга – єдність трьох народів: російського, українського, білоруського; старший брат – російська нація, а українці та білоруси – юніори. Третя концепція – це автохтонно-вегетативна концепція (автор М. Грушевський).

Автохтонно-вегетативна концепція має два полюси витоків української нації. Перший полюс – культура Триполі, український народ народився в 7-2 тисячолітті до н. е. Другий полюс – 10-11 століття А. С. Іларіон «Слово про закон і благодать», «Киево-Печерський патерик» тощо – це основи української нації.

У сучасній Європі ми можемо спостерігати за реформуванням проблеми національної ідентичності та зростанням етнічного чинника та історичної пам'яті. Історична пам'ять – це комплекс інсталяцій, стереотипів, звичок, традицій, постійних аспектів національного характеру, національних почуттів, їх відмітка суспільною свідомістю.

Національні почуття є основою інсталяцій та стереотипів. Це емоційно-психологічний фон дій національного персонажа. Національні почуття є частиною політичної самосвідомості, особистої політичної культури.

Ключові слова: ідентичність; національність; пам'ять; самосвідомість; етнос нації; національний характер; шовіністична концепція; концепція «старших і молодших братів»; автохтонно-вегетативна концепція

National Identity and Historical Memory

Gnatenko P. I., Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Pedagogic Sciences of Ukraine

According to a British researcher of nation phenomenon A.D. Smith, national identity is a main form of collective identity, a dominant criteria of culture and identity. That's way the aim of the article is a clarification of two notions: national identity and historical memory.

National identity has relations with national self-consciousness. National self-consciousness consists of knowledge and presentations of national community, its historical past and present, spiritual and material culture, language and national character.

There are three conceptions of roots of Ukrainian national identity. The first is a chauvinistic conception. According to this conception Ukrainian nation never existed. It's only a dialect group of Russian nation. The second is unity of three nations – Russian, Ukrainian, Belorussian and the senior brother is Russian nation and Ukrainian and Belorussian are juniors. The third conception is the autochthonous-autonomic conception (the author is M. Grushevs'ky).

The autochthonic-autonomic conception has two poles of origins of Ukrainian nation. The first pole – Tripoli culture, Ukrainian nation was born in 7–2 millennium B.C. The second pole – 10–11 centuries A.C. The Illarion's 'Word about Law and Grace', 'Kyiv-Pechersky Patericum' etc. are the basics of Ukrainian nation.

In contemporary Europe we can observe reformation of the problem of national identity and rising of an ethnical factor and a historical memory. A historical memory is a complex of installations, stereotypes, habits, traditions, constant aspects of national character, national senses, their mark by social consciousness.

National senses are ground of installations and stereotypes. They are emotional-psychological background of actions of a national character. National senses are a part of a political self-consciousness, a personal political culture.

Keywords: identity; nationality; memory; self-consciousness; ethnos of nation; national character; chauvinistic conception; conception of 'senior and junior brothers'; autochthonous-autonomic conception

Национальная идентичность и историческая память

Гнатенко П. И., Институт социальной и политической психологии Национальной академии педагогических наук Украины

По мнению британского исследователя феномена нации А. Д. Смита, национальная идентичность является основной формой коллективной идентичности, доминирующим критерием культуры и самобытности. Таким образом, цель статьи – разъяснение двух понятий: национальной идентичности и исторической памяти.

Национальная идентичность имеет отношения с национальным самосознанием. Национальное самосознание состоит из знаний и презентаций национального сообщества, его исторического прошлого и настоящего, духовной и материальной культуры, языка и национального характера.

Существует три концепции корней украинской национальной идентичности. Первая – это шовинистическая концепция. Согласно этой концепции украинская нация никогда не существовала. Это только диалектная группа русской нации. Второе – это единство трех наций: русской, украинской, белорусской; старший брат – русский народ, а украинский и белорусский – юниоры. Третья концепция – автохтоно-вегетативная концепция (автор М. Грушевский).

Автохтоно-вегетативная концепция имеет два полюса происхождения украинской нации. Первый полюс – культура Триполи, украинская нация родилась в 7-2 тысячелетиях до н.э. Второй полюс – 10-11 вв. А. С. «Слово о праве и благодати» Иллариона, «Киев-Печерский патерикус» и т. д. – основа украинской нации.

В современной Европе мы можем наблюдать реформацию проблемы национальной идентичности и рост этнического фактора и исторической памяти. Историческая память – это комплекс установок, стереотипов, привычек, традиций, постоянных аспектов национального характера, национальных чувств, их знака общественным сознанием.

Национальные чувства основаны на установках и стереотипах. Это эмоционально-психологический фон действий национального характера. Национальные чувства являются частью политического самосознания, личной политической культуры.

Ключевые слова: *идентичность; национальность; память; самосознание; этнос нации; национальный характер; шовинистическая концепция; концепция «старших и младших братьев»; автохтоно-вегетативная концепция*

*Складна це досить річ – минулий вік судити.
Не завжди варто тут рубати з-за плеча.
Хай кожен рік життя і кожен день прожитий
Нас обережності й розважності навча.*

Максим Рильський

Проблема ідентичності, зокрема національної ідентичності, була і залишається важливою теоретико-методологічною проблемою гуманітарного знання. Питання про те, хто ми, і де наше коріння, є визначальним питанням національної самосвідомості будь-якого народу, будь-якого етносу. Відомий на Заході фахівець в галузі національної ідентичності Е. Д. Сміт справедливо підкреслює, що сьогодні національна ідентичність є провідною формою колективної ідентичності [7]. На його думку, національна ідентичність перетворилася в домінуючий критерій культури і ідентичності. Складність дослідження феномену національної ідентичності полягає перш за все в тому, що ця проблема не тільки торкається на-

ціональних почуттів, але і тісно переплітається з ідеологічними та політичними факторами буття певного суспільства.

Національна ідентичність тісно пов'язана з такою категорією як «національна самосвідомість». Аналіз визначень та зміст поняття «національна самосвідомість» свідчить про те, що більшість авторів фактично ототожнюють національну самосвідомість та національну свідомість.

З моєї точки зору, правомірно вживати обидві ці категорії. Категорія «національна свідомість» відрізняється і за змістом, і за формою від поняття «національна самосвідомість». Усвідомлення своєї національної приналежності складає основу національної самосвідомості. Воно включає

в себе уявлення і знання про свою національну спільноту, її історичне минуле і сьогодення, матеріальну та духовну культуру і мову. Це усвідомлення на рівні індивідуальної і суспільної свідомості, місці і ролі своєї національної спільноти серед інших спільнот, своєї національної культури в світовому історичному процесі.

Важливим компонентом національної самосвідомості є її здатність до самооцінки. Що стосується національної свідомості, то її відмінність від національної самосвідомості в змістовному плані полягає у формуванні уявлень, образів, знань не тільки про свою спільноту, але і про інші спільноти, перш за все, про них, але з позицій свого власного етносу.

Науковий аналіз національної ідентичності тісно переплітається з вченням про нації і національні відносини. Існує багато визначень нації. В багатьох цих визначеннях нерідко домінує суб'єктивістський, довільний підхід, далекий від науки, що також не дає можливості об'єктивно аналізувати сутність національної ідентичності.

Поняття «ідентичність» вводить З. Фрейд. Проте необхідно підкреслити, що саме поняття «ідентичність» дуже мало досліджене в методологічному плані. Головною ознакою в її дослідженні сьогодні є деяке спрощення, виділення несуттєвих ознак цього явища. Причому останні розглядаються як їх достатній прояв. У зв'язку з цим виділимо деякі, необхідні для дослідження феномену ідентичності, методологічні передумови. Перш за все в дослідженні будь-якої форми ідентичності необхідний синтез загального і особливого, унікального, самобутнього. Без цього ідентичність не може стати формою самосвідомості.

Важливою методологічною передумовою дослідження проблеми ідентичності є констатація того, що в існуванні і розвитку будь-якого суспільства завжди зберігаються якісь «важливі конструкції» – константи, відповідальні за збереження ідентичності даного суспільства самому собі. Тому в розвитку суспільства будь-якої системи залишається незмінним її певне «ядро», яке зберігає напрям відтворення даної системи.

Такою константою етносу нації є національний характер. Він виступає тією постійною константою, завдяки якій риси національної психології передаються із покоління в покоління. Причому мова йде про передачу цих рис шляхом соціального наслідування, а не генетичного. Проблема національного характеру може бути розглянута, виходячи з діалектичної єдності

категорій (загального і одиничного). Розкрити сутність національного характеру, а також національної ідентичності означає дослідити діалектику проявлення загальнолюдського у національному.

Питання про національну ідентичність особливо важливе і актуальне для країн, які звільнилися від колоніальної залежності. Це питання дуже важливе та актуальне для України. Воно поставлене ще Т. Г. Шевченком: «Що ми? Чий сини? Яких батьків?», до цього часу розглядається філософами, політологами, соціологами, психологами та політиками. Відповіді на ці питання даються різні, нерідко дуже далекі від науки і української культури. Китайське прислів'я говорить про те, що для того, щоб розігнути палицю, необхідно її перегнути в інший бік. Але деякі автори намагаються це зробити [наприклад, 3]. Звідси і з'являються твердження, що Геродот – український історик, а І. Христос – етнічний українець і що слова, які сказав Ісус Христос перед смертю, були нібито українською мовою.

Культура України, її духовність нараховують тисячоліття, починаючи з XI та XII ст. і закінчуючи сучасністю. Українському народу є чим і ким пишатися.

Специфіка становлення української національної ідентичності обумовлена специфікою історичного, соціально-економічного, культурологічного буття українського народу. Перш за все це питання про джерела, історичне коріння українського етносу. Хто ми? Де наші джерела? Яке наше коріння? Ці та інші питання неминуче виникають при аналізі проблеми становлення української національної ідентичності. Таким чином, на перше місце виходять питання історичного походження українського етносу.

Ці питання далеко не прості. В різні періоди розвитку нашого суспільства на них давались різні відповіді. Це обумовлювалось політичною кон'юнктурою, пануючою у суспільстві ідеологією. Як відомо, в історичній і філософській літературі виділяють три концепції при аналізі цієї проблеми. Одна з них отримала назву шовіністичної, яка виникла в дореволюційній Росії. Вона виходить з тези, що українського народу як такого не було, а є діалектна група російського народу як його складова частина.

В радянській історіографії панівне становище отримала концепція про те, що український, російський і білоруський народи виникли з єдиного кореня – давньоруського народу. Стверджувалося, що Київська Русь є колискою трьох брат-

ніх народів. При цьому офіційна пропаганда нав'язувала у масову свідомість стереотип про те, що в цій колісці не всі були рівні, а був старший брат – російський народ. Теорія старшого брата і молодших сестер була пануючою у Радянському Союзі.

І нарешті, ще дореволюційні українські історики розробили концепцію, яка отримала у науці назву автохтонно-автономістичної. Вона зводиться до твердження, що український народ автохтон на своїй землі, і його історичне коріння потрібно шукати в глибокій давнині. Найбільш видатним представником цієї концепції був М. Грушевський [1]. З моменту становлення незалежності концепція М. Грушевського отримала в країні найбільше поширення, стала домінуючою.

Підкреслюючи неправомірність перших двох концепцій, зупинимось на характеристиці третьої.

У багатьох аспектах ця концепція справедлива, відповідає історичним реаліям. Проте в спробах пошуків історичного коріння українського етносу, української національної ідентичності деякі автори заходять занадто далеко. Так, в деяких працях, виданих в Україні і в діаспорі, стверджується, що українці – найбільш стародавній етнос у світі, що людська цивілізація була створена українцями. Культури Вавилону, Єгипту, Китаю, Індії є похідними від української культури.

Закономірно виникає питання, з якого історичного періоду правомірно стверджувати становлення українського етносу, його духовної культури, української національної ідентичності?

Я не можу погодитись із твердженням, що цим історичним періодом є IV–II тисячоліття до нашої ери, тобто період трипільської культури. Якого б високого рівня не досягла ця культура, вона не може розглядатись як початок української культури з тієї причини, що тоді ще не сформувався український етнос. Його формування належить до більш пізнього історичного періоду. Це був період появи слов'янських племен, їх поділ в перші століття на західних і східних. Процес формування українського етносу відбувався на базі тієї частини східнослов'янських племен, що жили в районі Києва, Чернігова на території уздовж Дніпра. Безсумнівно, Київ став консолідуючим, об'єднуючим центром, навколо якого сформувалась держава Київська Русь. Але Київська Русь – це не Росія. А саме це стверджу-

валось в минулому і дуже часто стверджується нині в багатьох російських виданнях.

Територія Київської Русі була значною. Вона охоплювала частину території нинішньої Білорусі, Росії і України. Природно, що слов'янські племена, які населяли ці території, відрізнялися географічними, кліматичними умовами, формували свої традиції, звичаї, культуру. Культура Києва відрізнялась від культури Новгороду, культура Новгороду відрізнялась від культури Полоцька. Так відбувався процес становлення українського, російського та білоруського етносів. На культурну спадщину Київської Русі мають право і російський, і український, і білоруський народи. Але кожний має право на своє, на те, що створено ним на території того середовища, де жили ці народи.

Таким чином, культурна спадщина стародавнього Києва – це частина української культури, це її початок. Основу, фундамент національної ідентичності було закладено в X–XI ст., коли з'являються перші видатні філософські твори, такі як «Слово про Закон і Благодать» [2] та інші.

В «Слові про Закон і Благодать», пам'ятнику XI ст., «Києво-Печерському патерику» [4], в творах К. Смолятича, К. Туровського (XII ст.) були закладені основи української національної ідентичності. Саме в цей період формувалися основоположні принципи української духовності, те, що створило її національну своєрідність. В наступні історичні епохи вони доповнювались, змінювались, але сутність їх залишалась такою, якою вона була сформована тоді, коли відбувалось її становлення.

У Європі нині відбувається ренесанс національної ідентичності. Це стосується також і України. Характерною особливістю цього процесу є зростання ролі етнічного фактору. В зв'язку з цим особливо актуальним для нашої країни є відповідь на питання: хто ми і чого ми хочемо? Щоб відповісти на ці питання потрібна чітка і аргументована відповідь на питання про формування української політичної нації. В чому сутність і особливості української політичної нації? На жаль, відповіді на це питання ми не маємо.

Звісно, ми хочемо побудувати незалежну демократичну країну, господарем якої був би український народ. Тут потрібен об'єктивний, а не заангажований підхід до походження українського етносу, його ролі в процесі історичного розвитку нашого суспільства. Україні потрібні громадяни з високою національною самосвідомістю, громадяни, які б усвідомлювали свою

національну самосвідомість і були б носіями національної ідентичності, а не манкурти зі стертою історичною пам'яттю, без етнічної національної культури та національної історичної пам'яті, релігії, без культурно-цивілізаційної самоідентифікації.

Що є історична пам'ять?

З моєї точки зору, історична пам'ять – це сукупність установок, стереотипів, звичаїв, традицій як позитивних, так і негативних, сталих рис національного характеру, їх оцінка на рівні суспільної свідомості, причому домінуючу роль відіграє їх самооцінка з позицій національної самосвідомості, яка повинна бути детермінована об'єктивним характером аналізу з позицій загальнолюдських цінностей, місця і ролі даного етносу в історичному процесі.

Всі ці фактори в сукупності мають дати відповідь на питання: хто ми і чого ми хочемо? Це стосується не тільки українського етносу, а й будь-якого іншого етносу, його минулого і нинішнього становища.

Важливу роль у формуванні історичної пам'яті відіграють національні почуття, які разом з національним характером і національною самосвідомістю складають важливу компоненту суспільної свідомості, будучи постійною константою національної ідентичності.

Національні почуття суттєво впливають на формування національного характеру, будучи основою і передумовою формування установок і стереотипів. Вони створюють ніби емоційно-психологічний фон дії національного характеру. Національні почуття іманентно властиві націям, народностям, вони характеризують останні поряд з іншими властивостями. Наявність національних почуттів свідчить про здоровий дух нації.

Національні почуття в умовах низької політичної культури можуть деформуватися, перетворитися на емоції, які виходять з-під контролю розуму і спричинити багато неприємностей. Провідна роль у процесі перетворення національного в ультра націоналістичне належить емоціям, які виступають важливим структурним елементом несвідомого, функціонуючи на рівні масової свідомості, тоді як національні почуття мають спиратися на здоровий глузд.

Емоції, в тому числі національні почуття, соціально забарвлені, вони формуються в суспільстві. Відомий фахівець в галузі емоцій академік П. В. Симонов підкреслює, що емоції людини не більше відрізняються від емоцій тварин, ніж її соціально детерміноване мислення – від умов-

но-рефлекторної діяльності людиноподібних мавп [6]. Соціальна детермінація національних почуттів визначає їх характер, напрямок та зміст. Умови соціальної життєдіяльності людей багато в чому причинно обумовлюють розвиток національних почуттів, особливості їх прояву. Саме деформації у сфері соціальної, економічної призводять до активізації емоцій, до панування їх над розумом, тобто зміни соціальних, економічних умов буття нації призводять до зміни почуттів. Вони гіпертрофуються. Емоції відіграють і позитивну роль у життєдіяльності людини. Вони виступають не тільки дестабілізуючим фактором, а й каталізатором діяльності людини на рівні як буденної, так і теоретичної свідомості.

Існує діалектична єдність національних почуттів і національної самосвідомості. Вона полягає в тому, що національні почуття впливають на формування національної самосвідомості. В свою чергу, сформована національна самосвідомість формує культуру національних почуттів. Залежно від змісту національної самосвідомості, домінування в ньому тих або інших тенденцій, наповнення в ньому відповідного змісту, набувають певної форми і національні почуття. Разом взяті національні почуття і національна самосвідомість впливають на формування національного характеру, який, як зазначалося вище, виступає постійною константою, «ядром» національної ідентичності. Важливу роль у формуванні національної ідентичності відіграє політична самосвідомість, рівень політичної культури особистості. Носіями політичної самосвідомості є соціальні групи, класи, особистість.

У літературі підкреслюється, що важливіми компонентами політичної самосвідомості є соціально-психологічний, ідеологічний, діяльнісний. У сукупності вони складають структуру політичної самосвідомості. У цій структурі, у контексті розглядуваної проблеми, важливе місце посідає соціально-психологічний компонент. Він виступає домінантою в процесі трансформації політичної самосвідомості в національну.

Саме соціально-психологічний компонент політичної самосвідомості є вирішальним фактором формування політичної психології. У її становленні важливу роль відіграють й інші компоненти, зокрема етнічний. Етнічний фактор діє на рівні як буденної масової свідомості, так і теоретичної. Причому вплив етнічних компонентів на формування масової свідомості багато в чому визначається рівнем політичної свідомості та са-

мосвідомості. Як бачимо, взаємозв'язок політичних та етнічних факторів є діалектичний. Зміст і характер етнічних компонентів визначається рівнем політичної свідомості, політичної зрілості мас, особистості, які формують певні стереотипи ставлення до інших етносів. У свою чергу етнічні настанови та стереотипи впливають на формування політичного світогляду особистості, політичної культури мас.

На жаль, нерідко політичні амбіції як всере-

дині країни, так і на міждержавному рівні мають домінуючи вплив, що призводить до необ'єктивного аналізу як історичного минулого, так і сьогодення. Видатна українська поетеса Ліна Костенко якось сказала: «Кожному народу є за що посипати свою голову попелом, тільки не потрібно цим попелом засмічувати очі майбутніх поколінь» [5]. Мудрі слова, до яких потрібно прислухатись як на рівні масової свідомості, так і на міждержавному рівні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – СПб.: ТТ «Общественная польза», 1906. – 544 с.
2. Илларион. Слово о Законе и Благодати / Илларион. – М.: Скрипторий, 1994. – 146 с.
3. Канигін Ю. Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства / Ю. Канигін. – Київ: А.С.К., 2004. – 255 с.
4. Кієво-Печерській Патерикъ. Полное собраніе житій святыхъ въ Кієво-Печерской Лавре подвизавшихся / Нестор, Симон, Поликарп. – М.: Изд. А.Д. Ступина, 1900. – 411 с.
5. Костенко Л. Записки українського самасшедшого / Л. Костенко. – Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010. – 416 с.
6. Симонов П. В. Что такое эмоция? / П. В. Симонов. – М.: Наука, 1966. – 94 с.
7. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – Київ: Основи, 1994. – 224 с.

REFERENCES

1. Grushevsky, M. (1906). Ocherk istorii ukrainskogo naroda [The Essay of History of Ukrainion People]. St. Petersburg: Obshchestvennaya pol'za [in Russian].
2. Illarion (1994). Slovo o Zakone i Blagodati [Word about Law and Grace]. Moscow: Skriptorij [in Russian].
3. Kanygin, Yu. (2004). Shlyah Ariiv: Ukraina v duhovnij istorii lyudstva [The Arian's Way: Ukraine in Spiritual History of Mankind]. Kyiv: A.S.K. [in Ukrainian].
4. Kievo-Pechersky Pateric. (1900). Polnoe sobranie zhitij svyatyh v Kievo-Pecherskoj Lavre podvizavshihsy [Kyiv-Pechersky Patericum. Complete Collected Works of Saint's Lives in Kyiv-Pechersky Lavra]. Moscow.
5. Kostenko, L. (2010). Zapiski ukrains'kogo samasshedshogo [Memoirs of Ukrainian Self-Freak]. Kyiv: A-BA-BA-GA-LA-MA-GA [in Ukrainian].
6. Simonov, P.V. (1966). Chto takoe emocii? [What emotions are?]. Moscow: Nauka [in Russian].
7. Smith, E.D. Nacional'na identychnist' [National Identity]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Гнатенко Петро Іванович

Доктор філософських наук, професор

Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України
04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Gnatenko Petro

Doctor of Philosophical sciences, Full Professor

Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
15, Andriivska St., Kyiv, 04070, Ukraine

Email: info@ispp.org.ua

Цитування: Гнатенко П. І. Національна ідентичність і історична пам'ять / П. І. Гнатенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 164-169.

Citation: Gnatenko, P.I. (2018). Natsionalna identychnist i istorychna pamiat [National Identity and Historical Memory]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 164-169.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 10.10.2018

Логико-философские границы понятия образование

Шаталович А. М., Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

В статье рассмотрена проблема логико-философских границ понятия образования, которая является актуальной и требует философской экспликации. Уточнено, что данная проблема связана с проблемой соотношения понятий образование, обучение, воспитание. Систематизированы основные варианты соотношения понятий образование, обучение, воспитание. Выявлены три основные схемы. Однокомпонентная схема связана с отождествлением рассматриваемых понятий и имеет несколько вариантов. Основные характеристики первого варианта: образование упрощается до обучения, акцент на овладении знаниями и умственном развитии, снижение роли воспитания. Основные характеристики второго варианта: воспитание – системообразующее педагогическое понятие, которое трактуется в широком – социальном значении. Выявлено, что примерами первой схемы являются «воспитывающее обучение», современное высшее образование как обучение, воспитания «нового» человека в СССР. Двухкомпонентная схема исходит из того, что образование не может быть сведено лишь к обучению или лишь к воспитанию. Два данных понятия взаимосвязаны, но не могут быть отождествлены. Понятие обучения связано с моделированием, схематизацией, искусственным созданием учебных ситуаций, нацелено на интеллектуальное развитие и реализуется посредством семиотического начала. Понятие воспитания связано с непосредственным переживанием детьми воспитательных ситуаций, нацелено на формирование нравственно-волевых качеств и реализуется посредством аксиологического начала. Обучение решает задачу подготовки детей к жизни, а воспитание помогает включению детей в жизнь. Воспитание и обучение есть две подсистемы образования. Как первая, так и вторая схемы являются распространенными. Трехкомпонентная схема включает в объем образования понятия обучения, воспитания, развития. Данная схема, хотя и представляет интерес, но находится еще в процессе своего терминологического становления.

Ключевые слова: философия образования; педагогика; обучение; воспитание; развитие; соотношение понятий; деление понятия

The concept of education: logical and philosophical boundaries

Shatalovych O. M., Oles Honchar Dnipro National University

The author of the article analyzes the problem of logical and philosophical boundaries of the concept of «education». This topic is urgent and requires a philosophical explication. It has a connection with the problem of the correlation of concepts: «education», «teaching» («learning»), «upbringing». The author systematizes the main variants of this relationship. As a result, the author suggests three main schemes. The first scheme has one component. Consequently, the concepts of «education», «teaching», «upbringing» are identical. This scheme has several options. The first option has such characteristics: education and teaching are identical, knowledge and mental development take precedence, the upbringing plays a minor role. The main characteristics of the second option: upbringing is a pedagogical concept that forms a system. Upbringing has a wide (social) significance. The first scheme (for example) is «upbringing teaching», modern higher learning, upbringing of a «new» person in the USSR. The second scheme contains two components. The concepts of «education», «training», «upbringing» are not identical. Training and upbringing are interrelated, but they are not identical. The concept of teaching has a connection with modeling, schematization and the creation of learning situations. Learning has a connection with intellectual development and a semiotic basis. The concept of upbringing has a connection with the immediate experience of the situation. Upbringing has a connection with moral qualities and an axiological basis. Teaching solves the problem of preparing children for life. Upbringing solves the problem of including children in life. Consequently, education has two subsystems: teaching (learning) and upbringing. The first and second schemes are common. The third scheme is new. It consists of three components. The concept of education includes three concepts: «teaching», «upbringing» and «development». This scheme may be of interest to researchers, but it needs to be refined (logical and terminological aspects).

Keywords: philosophy of education; pedagogy; teaching; learning; upbringing; development; correlation of concepts; division of concept

Логіко-філософські межі поняття освіти

Шаталович О. М., Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розглянуто проблему логіко-філософських меж поняття освіти, що являється актуальною і потребує філософської експлікації. Уточнено, що дану проблему пов'язано з проблемою співвідношення понять освіта, навчання, виховання. Систематизовано основні варіанти співвідношення понять освіти, навчання, виховання. Виявлено три основні схеми. Однокомпонентна схема пов'язана з отожденням розглянутих понять і має кілька варіантів. Основні характеристики першого варіанту: освіта спрощується до навчання, робиться акцент на оволодінні знаннями і розумовому розвитку, відбувається зниження ролі виховання. Основні характеристики другого варіанту: виховання є системоутворюючим педагогічним поняттям, яке трактується в широкому – соціальному значенні. З'ясовано, що прикладами першої схеми є «виховуюче навчання», сучасна вища освіта як навчання, виховання «нової» людини в СРСР. Двокомпонентна схема виходить з того, що освіту не може бути зведено до одного з варіантів (навчання або виховання). Два даних поняття є взаємопов'язаними, але не можуть бути отожденнені. Поняття навчання пов'язане з моделюванням, схематизацією, штучним створенням навчальних ситуацій, воно націлене на інтелектуальний розвиток і реалізується за допомогою семіотичного начала. Поняття виховання пов'язане з безпосереднім переживанням дітьми виховних ситуацій, націлене на формування морально-вольових якостей і реалізується за допомогою аксіологічного начала. Навчання вирішує завдання підготовки дітей до життя, а виховання допомагає включенню дітей в життя. Виховання і навчання є дві підсистеми освіти. Як перша, так і друга схеми є поширеними. Трьохкомпонентна схема включає в обсяг освіти поняття навчання, виховання, розвитку. Дана схема, хоча й становить інтерес, але знаходиться ще в процесі свого термінологічного становлення.

Ключові слова: філософія освіти; педагогіка; навчання; виховання; розвиток; співвідношення понять; поділ поняття

Постановка проблеми

Тема содержания и объема понятия образования не утрачивает своей актуальности в пространстве современного философского дискурса, о чем свидетельствуют последние публикации отечественных и зарубежных авторов [1; 6; 10; 12; 16].

Одной из важных проблем, по-прежнему требующих своей философской экспликации, есть проблема логико-философских границ понятия образования, которая в первую очередь связана с проблемой соотношения понятий образование, обучение, воспитание. Так, например, отечественный исследователь В. И. Рябченко пишет: «Адже й сьогодні має місце плутанина не лише в застосуваннях, а й у дефініціях таких концептуальних понять, як «освіта», «навчання», «виховання» і «соціалізація». Причому це спостерігається як на рівні буденної, так і в теоретичній свідомості» [19, с. 47]. Данная проблема, как считает исследователь, не разрешилась даже с выходом украинской энциклопедии образования [8]. А когда, как подчеркивает В. И. Рябченко, в ключевые слова научного языка закладываются противоречивые смыслы, тогда возникают не только семантические барьеры в коммуникациях соответствующего научного сообщества, но и создаются методологические коллизии в

познавательной деятельности и общественной практике.

Аналогичная проблема озвучивается и в философско-образовательном пространстве ближнего зарубежья. Как констатирует российский исследователь А. Н. Рыжов [18, с. 5-6], в современной педагогической теории и практике такие важнейшие категории – «образование», «воспитание», «обучение» имеют по несколько порой противоречащих друг другу трактовок. Происходит это в условиях практически неуправляемого роста числа новых слов и словосочетаний и необоснованного смешения слов обиходной речи с научной, в частности с терминологией педагогической науки. Исследователь подчеркивает, что научный термин должен быть точным в отражении содержания обозначаемого им понятия и явления, а недостаточная четкость и однозначность использования терминов отражает недостаточное уяснение содержания понятий. Соответственно, трудности с определением содержания конкретного понятия показывают трудности в осмыслении педагогического явления, лежащего в основе этого понятия.

Анализ исследований и публикаций.

Проблеме логико-философских границ понятия образование посвящены работы целого ряда современных авторов. Так, наряду с упо-

минаемым выше отечественным исследователем В. И. Рябченко [19], рассматриваемой проблемы касается С. О. Сысоева, которая подчеркивает терминологическую пестроту в понимании образования: «Поняття «освіта» за останні роки значно змінило свій зміст. Розгляд генезису цього поняття показує, що воно увійшло у вітчизняний педагогічний лексикон лише у XVIII столітті для позначення розвивального та виховного формувального впливу навчання на особистість. Тривалий час поняття «освіта» вживалося як синонім поняття «виховання». Пізніше воно набуває специфічного термінологічного значення, яке пов'язується з навчанням» [20, с. 22].

Исследовательница Л. Д. Старикова [21] также рассматривает вопрос о соотношении понятий «обучение» и «воспитание» в историческом аспекте и приходит к выводу, что соотношение обучения, воспитания и развития личности показывает взаимосвязь этих процессов. Подобно тому, как целостна и едина личность, так целостен и процесс ее формирования, осуществляемый с помощью обучения и воспитания. В то же время, единство процессов обучения и воспитания не означает, что они не имеют своих специфических особенностей. Но насчет их четкого выявления исследовательница высказывает сомнение: «Охарактеризовать эти отличия процессов обучения и воспитания не столь просто, так как в реальном педагогическом процессе прежде всего бросается в глаза их общность: процесс обучения осуществляет функцию воспитания, а процесс воспитания не возможен без обучения воспитуемых определенным нормам, правилам поведения, деятельности, общения и пр.» [21, с. 196].

Г. Б. Корнетов [11] ставит ряд терминологических вопросов в контексте рассмотрения российского закона об образовании: «Во-первых, почему воспитание рассматривается как деятельность, а обучение как процесс, в то время как и обучение, и воспитание одновременно являются собой виды педагогической деятельности и педагогического процесса? Во-вторых, почему с деятельностью, направленной на развитие личности, связывается только воспитание, разве обучение не призвано обеспечивать развитие личности? В-третьих, почему создание условий для самоопределения и социализации обучающихся на основе социокультурных, духовно-нравственных ценностей и принятых в обществе правил и норм поведения провозглашается функцией воспитания, ведь и обучение решает эту задачу? В-четвертых, разве задача формирования у об-

учающихся мотивации получения образования в течение всей жизни может быть решена без воспитательной деятельности?» [11, с. 50-51]. Анализируя проблему соотношения обучения и воспитания, исследователь также обращается к исторической ретроспективе и, в конечном итоге, подчеркивает единство обучения и воспитания, позволяющее говорить об обучающем воспитании и воспитывающем обучении.

Для решения проблемы прояснения педагогической терминологии А. Н. Рыжов [18] предпринимает анализ процесса становления и развития российских педагогических терминов и понятий на протяжении XI–XX вв. В числе полученных результатов исследования, он приходит к выводу о необходимости создания историко-терминологического педагогического словаря и осуществления стандартизации российской педагогической терминологии.

К выводу о необходимости конвенционального решения проблемы приходит и отечественный исследователь В. И. Рябченко. В качестве одного из смысловых противоречий в украинском образовательном дискурсе он обращает внимание на то, что даже само название «вищий навчальний заклад» (ВНЗ) предусматривает, что обучение («навчання») имеет не только больший объем и смысл, нежели образование («освіта») и воспитание («виховання»), но и вмещает их как составляющие элементы. Как полагает исследователь, «для того щоб відбулась офіційна заміна некоректного в семантичному сенсі поняття «вищий навчальний заклад» на логічно несуперечливу назву «вищий освітній заклад» чи «вищий заклад освіти» має відбутися щодо цього порозуміння й спільна згода в співтоваристві фахівців, які переймаються теоретичними й практичними проблемами вищої освіти» [19, с. 48].

Комментируя рассуждения В. И. Рябченко, следует отметить, что определенные шаги в направлении прояснения образовательной терминологии в отечественной практике уже происходят. Так, в новом украинском законе про образование постановляется: «у тексті Закону слова «вищий навчальний заклад» і «вищий духовний навчальний заклад» в усіх відмінках і числах замінити відповідно словами «заклад вищої освіти» і «заклад вищої духовної освіти» [9]. Конечно, несмотря на всю важность данного терминологического уточнения, вопрос дальнейшего прояснения границ базовых понятий образовательной сферы все еще остается актуальным.

Цель исследования – осуществить логико-философскую систематизацию основных вариантов определения границ понятия «образование» («освіта») в его соотношении с понятиями «обучение» («навчання») и «воспитание» («виховання») на материалах современной научной и учебно-справочной литературы.

Изложение основного материала.

Выделим три основных характерных варианта соотношения понятий обучение, воспитание: это соответствует одно-, двух- и трехкомпонентной структурным схемам образования.

Для первой – однокомпонентной схемы характерно отождествление понятий: образование и воспитание; образование и обучение; обучение и воспитание; образование, обучение и воспитание. Данная схема является весьма распространенной как на обыденном, так и на теоретическом уровнях.

Так, например, согласно толковому словарю современного украинского языка слово «навчати» наряду со значениями «передавати кому-небудь знання, уміння, досвід; давати поради, вказівки, наставляти» означает также «виховувати» [2, с. 706]. Аналогично и слово «освіта» согласно данному словарю трактуется, прежде всего, в качестве «навчання», так как автор в первую очередь приводит такие: «Сукупність (рівень, ступінь) знань, здобутих у процесі навчання; освіченість»; «Піднесення рівня знань (процес засвоєння знань); навчання»; «Загальний рівень знань (у суспільстві, державі і т. ін.). Система навчально-виховних заходів, система закладів і установ, через які здійснюються ці заходи»; «Письменність, грамотність» [2, с. 857]. То есть, кроме значения образования как системы учебно-воспитательных мероприятий и организаций, все остальные значения связаны с понятием обучения. В учебнике педагогики высшей школы понятие «освіта» определяется как «процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навиків під час організованого навчання» [23]. А в педагогическом словаре аналогичным образом определяется понятие «навчання» – «цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини» [3, с. 223-224].

Как констатирует отечественный исследователь В. И. Рябченко: «Таке твердження, як «освіта – це навчання в системі навчальних закладів» зрівнює між собою в обсязі й ототожнює в смислового наповненні поняття «освіта» і «навчання»» [19, с. 47-48]. Нарекание исследо-

вателя вызывает также и словосочетание «освітньо-виховний процес», который сводит «освіту» к одному лишь «навчання».

На проблеме отождествления образования и обучения неоднократно акцентировали внимание также и российские исследователи. Как пишет А. А. Гусейнов: «Система образования – как она сегодня существует – исходит из презумпции, что люди учатся для того, чтобы получить нужные им знания, а не для того, чтобы стать лучше. Образование упрощается до обучения и, поскольку овладение знаниями и умственное развитие не связываются более с нравственным совершенствованием, лишается своей второй составляющей – воспитания» [4 с. 100].

Г. Б. Корнетов [11, с. 51] и Л. Д. Старикова [21, с. 197] обращают внимание на проблему отождествления образования и обучения в историческом ракурсе. Начиная с последних десятилетий прошлого века, наиболее распространенный подход к интерпретации образования, получивший отражение практически во всех учебниках по педагогике, а также в энциклопедиях и словарях, трактовал образование как процесс и результат овладения человеком системой научных знаний и познавательных умений и навыков. А основной путь получения образования связывался с обучением как процессом передачи и усвоения знаний, умений, навыков и способов познавательной деятельности человека. Соответственно, ведущее место в российском образовательном процессе «заяло» обучение, как «передача кому-нибудь каких-нибудь знаний, навыков». А осуществляющееся в ходе образования усвоение человеком знаний и развитие его умственных способностей в духе той же традиции рассматривались как необходимейшая и важнейшая основа формирования характера и воли, выработки эмоционально-ценностного отношения к окружающему миру. И сколько бы ни говорилось красивых слов о единстве (или необходимости единства) обучения и воспитания, но «высшей ценностью», критерием достижений все же остается «механическая» сумма знаний. В результате весь процесс обучения сводится к одному показателю – успеваемости, а школьная, а зачастую, и студенческая жизнь вращается только вокруг знаний. Данная попытка отказа от целенаправленной воспитательной работы в системе высшего образования в девяностые годы XX в., по мнению Л. Д. Стариковой, была ошибочной.

Такое понимание образования (образования как обучения), по мнению Г. Б. Корнетова, во многом явилось следствием рационалистической интерпретации природы человека, обретаемый образ которого в духе классической западной интеллектуальной традиции, прежде всего, соотносился с его становлением как разумного и знающего существа. Точку зрения исследователя на причину возникновения данного феномена можно дополнить указанием на соответствие этой схемы духу становления общества знания или постиндустриального общества.

На современном этапе указанное отождествление образования и обучения имеет характерные особенности, которые подчеркивает А. А. Гусейнов [4, с. 100]. Он обращает внимание, что низведение знаний до этически нейтрального фактора в образовании обернулось утилитаристским снижением мотивации со стороны всех, кто в нем участвует. В данном отношении весьма показательно, что об образовании стали говорить как о сфере услуг, рассматривая его тем самым как один из элементов комфортной жизни. Ещё одним знаковым симптомом, свидетельствующим об изменении ценностного статуса образования, является его коммерциализация и массовизация. Обратная сторона указанных процессов заключается в том, что как справедливо подчеркивает Г. В. Телегина, в этом мире становится все больше «образовательных услуг» и все меньше «образованных людей» [22, с. 303].

Понимание обучения в таком расширенном значении тесно связано с зауженным значением воспитания, которое зачастую понимается как специальная воспитательная работа, направленная на формирование системы определенных качеств, взглядов и убеждений учащихся (нравственное, умственное, трудовое, художественное и тому подобное воспитание) или в еще более узком смысле, когда речь идет о решении конкретных воспитательных задач. О данном смещении акцентов упоминают исследователи Г.Б. Корнетов [11, с. 51] и Ф. Т. Михайлов [14, с. 441]. Последний, в частности, обращает внимание, что собственно педагогический смысл термина «воспитание» оформился и закрепился лишь внутри обособившейся и социально структурировавшейся педагогической деятельности – деятельности особо подготовленных к ней профессионалов. Описание, классификация и рассудочно-эмпирическое обоснование профессиональных способностей отдельных форм и методов воспитания выхолащивали изначально-

ный смысл слова как всеобщей особенности человеческого типа жизни. Единая суть формирующегося понятия о воспитании оказалась как бы заранее расщепленной, скрытой за многообразием ее частных смыслов, ее приложений к отдельным образовательным и иным социальным практикам: семейное воспитание, воспитание как органичная часть общего образования, воспитание детей в дошкольных учреждениях, эстетическое и нравственное, патриотическое, религиозное воспитание и т. п. При этом деятельность воспитателя определяется обычно как особый вид работы: «воспитательная работа с...», например, с детьми и подростками в летних лагерях, с живущими в общежитиях, с правонарушителями в местах их заключения и т. п. К сожалению, подчеркивает исследователь, во многих педагогических текстах тем и исчерпывается смысл этого педагогического термина. По его мнению, восстановить всеобщность понятия «воспитание» можно лишь через теоретическую реконструкцию истории разных форм и способов продуктивного общения поколений. Тогда содержанием этого понятия будет единство всех способов, форм и средств взаимодействия (и их модификаций) разных возрастных когорт и поколений, которое обеспечивает воспроизводство культуры и самой жизни любой исторической общности людей.

Рассмотрим второй распространенный вариант однокомпонентной схемы образования через отождествление образования и воспитания. Приведем пример влияния указанного отождествления. Согласно украинскому педагогическому словарю, «виховання» – «процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку» [3]. В другом определении свойства формирования и развития личности относят насчет образовательного процесса. В частности, в законе Украины про образование читаем: «освітній процес – система науково-методичних і педагогічних заходів, спрямованих на розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей» [9, пп. 1.1.1.16].

В российской научной литературе вопрос отождествления образования и воспитания анализируют А. Н. Рыжов [18] и Г. Б. Корнетов [11]. Исследователи отмечают, что в отечественной научно-педагогической традиции на протяжении длительного времени вплоть до 1990-х гг. в качестве системообразующего педагогического понятия рассматривалось

понятие «воспитание», а не «образование». Термин «воспитание», который трактовался в «широком» – социальном, и в «узком» – педагогическом смысле был выдвинут на первый план в системе педагогических терминов, а образование было провозглашено одним из средств воспитания. Истоки данного смещения акцентов восходят к первой половине XX ст., когда после событий 1917 года в России начался коренной пересмотр всех категорий и понятий педагогики в связи с задачей воспитания «нового» человека. В основу новой системы педагогической терминологии был положен термин «коммунистическое воспитание», который стал включать в себя «образование» и «обучение», и подразделяться на «трудовое воспитание», «интернациональное», «атеистическое», «эстетическое» и пр.

Кроме рассмотренных историко-социокультурных причин доминирования однокомпонентной схемы, следует обратить внимание на возможные этимологические истоки.

Современные отождествления образования, обучения и воспитания, вполне могут иметь историко-генетическую терминологическую подоплеку и быть созвучными широкому спектру изначального древнегреческого термина *παιδεία*, который содержал максимальную палитру педагогических значений: воспитание, обучение, образование, просвещение, культура, образованность [7]. Как известно и в Новое время, родоначальник современной педагогики, Я. А. Коменский полагал, что *παιδεία* древних греков означала единство обучения и воспитания, посредством которых люди становятся культурными.

В данном отношении не менее любопытен спектр латинского слова *discipline*, которое как в древности, так и сегодня включает аспекты и воспитания, и обучения. Согласно латино-русскому словарю [5, с. 333], оно обозначает: учение, обучение, образование; наставление, воспитание; учение, теория, система или искусство; строгий порядок, организация, дисциплина; обыкновения, навыки.

Указанная широта спектра образовательных терминов в древних языках отразилась и на современной англоязычной терминологии. Например, *education* имеет такие значения: образование; обучение, подготовка, просвещение, но также и воспитание, развитие (характера, способностей). Или термин, *training* – это не только тренировка, но и воспитание, и обучение.

От исторических, социокультурных и этимологических обоснований перейдем к рассмотрению примеров философско-теоретического обоснования однокомпонентной схемы.

Во-первых, примером такого обоснования может служить понятие воспитывающее обучение – обучение, при котором достигается органичная связь между приобретением учащимися знаний, умений, навыков, усвоением опыта творческой деятельности и формированием эмоционально-ценностного отношения к миру, друг к другу, к усваиваемому учебному материалу [17]. Данный термин был введен в педагогику И. Ф. Гербартом, по мнению которого, целенаправленное обучение развивает не только ум, но и внутренний мир личности, соответственно, именно обучение и, как его следствие, умственное развитие есть главное средство формирования характера личности и в том числе ее воспитания. Идеи И. Ф. Гербарта о воспитывающем обучении были поддержаны другими крупными педагогами – Ф. А. В. Дистервегом, К. Д. Ушинским и приобрели популярность.

Л. Д. Старикова, обобщая идеи данного подхода [21, с. 196-198], отмечает, что поскольку под обучением подразумевается научение некоторому содержанию, то оно тем самым формирует свойства личности. Обучение знаниям и способам деятельности при условии их значимости для личности развивает ее нравственные, волевые и эстетические чувства. Следовательно, обучение есть вместе с тем и воспитание. В свою очередь, воспитание в любом его смысле означает формирование не только свойств личности, но и знаний, умений. Формирование мировоззрения, нравственных устоев предполагает усвоение системы знаний о мире, о социальных нормах, обучение умению этими знаниями пользоваться, воспитание ценностного к ним отношения. То же относится и к воспитанию эстетических чувств, имеющих своим основанием получение информации об эстетических явлениях, обучение умению воспринимать красивое, творить его и формирование отношения к нему как к личной ценности. Следовательно, неизбежность воспитывающего влияния обучения обусловлена, прежде всего, тем, что оно ориентировано на человека как целостную личность.

Во-вторых, следует обратить внимание на аргументацию советского академика И. Я. Лернера [13], которые обобщает Г. Б. Корнетов [11, с. 52-53]. Рассматривая проблему соотношения обучения и воспитания, И. Я. Лернер исходил

из того, что эти процессы представляют собой единый целостный объект. Воспитанность и обученность являются идентичными понятиями с различным акцентом. Как обучение, так и воспитание решают одну и ту же главную задачу – передачу подрастающим поколениям социального опыта. Опыт состоит из четырех компонентов: 1) знания; 2) опыт осуществления способов деятельности, воплощенный в репродуктивных умениях и навыках; 3) опыт творческой деятельности; 4) опыт эмоционально-ценностных отношений. Обучение и воспитание, будучи идентичными по составу компонентов содержания социального опыта, различаются конкретным наполнением знаний, умений и видов проблем. Данные категории можно отличать только в том, что воспитание обращено на систему знаний о нормах поведения, оценок отношения к миру и общественным ценностям в целом, а обучение стремится обеспечить усвоение знаний, умений, опыта творческой деятельности и отношение к процессу усвоения как ценности безотносительно ко всей системе социальных ценностей, определяющих восприятие и поведение. Таким образом, понятия «обучение» и «воспитание» отражают разные характеристики одного и того же явления – трансляции социального опыта как процесса и результата. Соответственно, полноценное воспитание – это такое обучение всем компонентам социального опыта, при котором их содержание обращено на нормы поведения, отношение к миру и систему ценностей. Полноценное обучение – это воспитание, обращенное на все компоненты социального опыта, обеспечивающие не только знания, умения и готовность к творчеству, но и отношение к учебной деятельности как ценности.

Таким образом, в концепции И. Ф. Гербарта отождествление понятий обучения и воспитания происходит под влиянием рационалистических тенденций, а у И. Я. Лернера – благодаря «общему знаменателю» социализации.

Несмотря на распространенность однокомпонентной схемы, в современной научной литературе весьма часто высказываются противоположные точки зрения. Так, отечественный исследователь В. И. Рябченко, пишет: «словосполучення «освіта й навчання» засвідчує рівнозначність і нетотожність цих понять, що передбачає їхнє смислове протиставлення чи розмежування. Аналогічна смислова колізія закладається й у словосполученні «освіта й виховання». А в цілому із цих лише двох словоспо-

лучень впливає, що «освіта» є третє поняття, яке не охоплює «навчання» і «виховання» [19, с. 47]. С точки зрения Г. Б. Корнетова, воспитание и обучение являются важнейшими понятиями, которые позволяют развести взаимосвязанные, но не сводимые друг к другу аспекты педагогической деятельности, осуществляемой в рамках процесса образования человека [11, с. 50-51].

Перейдем рассмотрению второй (не менее распространенной) двухкомпонентной схемы соотношения понятий образования, обучения, воспитания. Данная схема исходит из того, что, несмотря на распространенные примеры проявления тождественности и терминологической близости, понятия образование, обучение и воспитание отождествлять все же не следует. Образование в данной схеме более широкое понятие, которое вбирает в себя обучение и воспитание. «Разделение труда» между двумя последними понятиями заключается в том, что обучение чаще фигурирует для отражения смыслов образования в профессиональной и интеллектуальной сфере, а воспитание – в мировоззренческой и моральной. Или, как подчеркивает Л.Д. Старикова, процессы обучения и воспитания ведут к общему развитию личности. Но первый из них преимущественно влияет на интеллектуальную, а второй на мотивационную и действенно-эмоциональную сферы [21, с. 202].

Для философско-теоретического обоснования двухкомпонентной схемы обратимся к аргументации А. А. Гусейнова [4 с. 88-101]. Исследователь подчеркивает, что обучение, воспитание, образование – три понятия, которые тесно связаны между собой. Обучение – процесс передачи знаний и умений от тех, кто обладает ими, тем, кто ими не обладает. Воспитание – целенаправленное социально-нравственное дисциплинирование индивидов (по преимуществу детей и юношей) со стороны тех, кто (в той или иной форме) уполномочен обществом быть воспитателями. Образование – институционализированное единство обучения и воспитания. Конкретное соотношение, удельный вес обучения и воспитания могут меняться в зависимости от самых разных факторов. Однако такое изменение не может доходить до нивелирования какого-то одного из этих двух аспектов образования. Исследователь подчеркивает, что мы достаточно уверенно можем утверждать, что образование не существует вне воспитания. Также очевидно: воспитание нельзя рассматривать как момент или следствие обучения.

В рассуждении А. А. Гусейнова можно выделить еще один аргумент (историко-философский), подтверждающий нетождественность понятий обучение и воспитание. Речь в частности идет о знаменитом споре между Протагором и Сократом, о котором рассказал Платон в диалоге «Протагор». Расхождения между философами касались вопроса о роли знания по отношению к добродетели. Протагор рассматривал знания как средство, которое человек может использовать для своих целей и интересов, подобно тому, как мастер использует орудия. Сократ же саму добродетель считал знанием; он полагал, что нет иного критерия, позволяющего отличить знание от незнания, кроме нравственного качества образа жизни. Он говорил, что пищу можно, купив у торговца, унести в сосуде и хранить дома, чтобы употреблять её, посоветовавшись предварительно со знающим человеком; знания же нельзя унести в сосуде, а поневоле придется, уплатив цену, принять их в собственную душу и, научившись чему-нибудь, уйти либо с ущербом для себя, либо с пользой. Говоря современным языком, делает вывод исследователь, Протагор акцентирует внимание на обучении, а Сократ на воспитании. Для первого – важно само знание, независимо от ценности нравственного намерения, для второго – самым важным является именно нравственность, то, что происходит с человеком, овладевающим знанием.

Итак, согласно А. А. Гусейнову, в образовании существенно, что оно не может быть сведено ни к тому, ни к другому. Учитывая, что обучение нацелено на интеллектуальное развитие, а воспитание на формирование нравственно-волевых качеств, образование не может не быть их единством.

Г. Б. Корнетов [11, с. 53-54], обобщая точку зрения В. В. Краевского, Б. М. Бим-Бада, А. В. Петровского, подчеркивает, что они рассматривают обучение и воспитание как стороны единого процесса образования. Обучение предполагает усвоение знаний, умений и навыков. Воспитание же предполагает усвоение ценностей, что ведет к формированию личностного, субъективного смысла. В то же время любое усвоение ценностей невозможно без обучения. Обучение решает задачу подготовки детей к жизни, а воспитание – включения их в жизнь. Обучение связано с моделированием, схематизацией, искусственным созданием учебных ситуаций, семиотическим началом. А воспитание связано не с формализацией, а с непосредственным переживанием детьми воспитательных ситуаций и аксиологическим началом.

В качестве итогового обобщения точек зрения целого ряда ученых Г. Б. Корнетов [11, с. 55] указывает следующие особенности соотношения обучения и воспитания, которые можно считать своего рода «манифестом» двухкомпонентной схемы. Во-первых, воспитание и обучение есть подсистемы единого процесса, который в современной отечественной литературе все чаще интерпретируется как образование. Во-вторых, и воспитание, и обучение есть целенаправленно организованные, т.е. педагогические по своей сути, процессы развития человека. В-третьих, обучение преимущественно обращено к развитию интеллектуально-практической (рациональной) стороны человека, а воспитание – его мотивационно-ценностной (эмоциональной) стороны. В-четвертых, воспитание и обучение есть процессы не только взаимосвязанные, но и взаимообеспечивающие друг друга.

Выскажем два контраргумента против двухкомпонентной схемы. Во-первых, объем понятия обучения не может быть полностью входит в понятие образование. Как известно, свойство обучаться принадлежит к числу фундаментальных свойств всех живых систем. Кибернетика понимает обучение ещё шире, говоря, например, о самообучающихся системах. Поэтому, существенное отличие обучения заключается в том, что оно может быть применено не только к человеку, в отличие от воспитания с его мировоззренческой и моральной составляющими и исключительно антропологическим содержанием (как справедливо подчеркивал И. Кант: «Человек – единственное создание, подлежащее воспитанию»). Таким образом, образование и обучение (в отличие от образования и воспитания) находятся не столько в отношении подчинения, сколько в отношении пересечения.

Второй контраргумент связан с тем, что обучение и воспитание не исчерпывают полностью объем понятия образования. Образованный человек – это не только воспитанный и обученный, но и развитый. Таким образом, мы переходим к трехкомпонентной схеме образования, которая включает в себя три понятия: воспитание, обучение, развитие.

Выход на рассмотрение понятия развития вместе с понятием обучения своими истоками восходит к психологии Л.С. Выготского, согласно которому развитие и обучение – не совпадающие по времени процессы, между которыми существует сложная, изменяющаяся в течение жизни взаимозависимость. Соответственно с точки зрения психологии обучение – совокупность взаимосвя-

занных действий учителя и ученика, в результате которых происходит обогащение интеллекта учащегося, его психическое развитие [17].

Исследователь Л. Д. Старикова [21, с. 200] полагает, что если расширить тезис Л. С. Выготского о том, что обучение идет впереди развития, можно сказать, что развитие создает благоприятные предпосылки для более успешного обучения и воспитания на последующих этапах педагогического процесса. Обучение и воспитание как факторы развития личности содержат сходные черты и элементы, что обусловлено тем содержанием, которое предлагается обучающимся для активного усвоения.

Пример трехкомпонентной схемы представлен в определении образования из украинской энциклопедии образования: «Освіта – це процес і результат засвоєння особистістю певної системи наук, знань, практичних умінь і навичок і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальність, своєрідність цієї особистості»[8]. Обратим внимание на три основных компонента данного, наиболее основательного (с нашей точки зрения) определения. Среди ключевых видовых признаков четко выделяются три основных блока:

- 1) засвоєння особистістю певної системи наук, знань, практичних умінь і навичок;
- 2) рівень розвитку розумово-пізнавальної і творчої діяльності особистості;
- 3) рівень розвитку морально-естетичної культури.

Первый из этих блоков четко соответствует определению обучения, третий блок коррелирует с воспитанием, а вот как раз артикуляция второго блока позволяет делать вывод о трехкомпонентной схеме образования.

В своем наиболее четком виде трехкомпонентная схема сформулирована в работах академика А. М. Новикова. В частности он [15, с. 130] предлагает такую схему образования:

- воспитание: развитие направленности личности (мировоззрение, ценностные ориентации, убеждения, стремления и т. д.);

- обучение: развитие опыта (знания, умения (компетенции), навыки, привычки);

- развитие: развитие психических процессов (интеллект (мышление, память, внимание), воля, эмоции, физическая (двигательная) активность).

Данная схема, хотя и представляет интерес для философии образования, но не совсем кор-

ректна с логической точки зрения, так как термин развитие – это и родовое понятие для каждой из трех составляющих образования и одновременно название третьей составляющей образования. Поэтому она требует дальнейшей терминологической доработки.

Выводы.

Логико-философские границы понятия образования представляют актуальную тему для современной научной дискуссии. Их экспликация связана с проблемой соотношения понятий образование, обучение, воспитание. В современной научно-справочной литературе можно выделить три основных схемы, позволяющих охарактеризовать указанное соотношение.

Первая – однокомпонентная схема предполагает отождествление понятий: образование и воспитание; образование и обучение; обучение и воспитание; образование, обучение и воспитание. Данная схема является распространенной как на обыденном (напр., образование есть обучение), так и на теоретическом уровне (напр., воспитывающее обучение) благодаря социокультурным, историко-философским и этимологическим причинам.

Вторая – двухкомпонентная схема исходит из того, что образование не может быть сведено лишь к обучению или лишь к воспитанию. Два данных понятия взаимосвязаны, но не могут быть отождествлены. Понятия обучения нацелено на интеллектуальное развитие и реализуется посредством семиотического начала, а понятие воспитания нацелено на формирование нравственно-волевых качеств и реализуется посредством аксиологического начала. Первое решает задачу подготовки детей к жизни, а второе – включения их в жизнь. Соотношение одно- и двухкомпонентной схем можно описать посредством принципа дополнительности. Исследователи привлекают аргументы то одной, то другой схемы в зависимости от «угла обзора» проблемы.

Третья – трехкомпонентная схема включает в образование обучение, воспитание и развитие. Данная схема, хотя и представляет интерес, но находится еще в процессе своего терминологического становления.

Перспективным для дальнейшего исследования (наряду с развитием трехкомпонентной схемы) может быть также анализ соотношения однокомпонентной и двухкомпонентной схем с позиций холистического подхода: целое (образование) не сводится к сумме своих частей (обучение и воспитание).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Базалук О. А. Особенности перехода основных смыслов греческой пайдеи в теории образования средневековья / О. А. Базалук // *Schole. Философское антиковедение и классическая традиция*. – 2018. – № 12. – С. 243-258.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Київ; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 373 с.
4. Гусейнов А. А. Образование, обучение, воспитание / А. А. Гусейнов // *Этика образования. Ведомости*. – Вып. 26. – Тюмень: НИИ ПЭ, 2005. – С. 88-102.
5. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Около 50000 слов / И. Х. Дворецкий. – Изд. 2-е, переработ. и доп. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
6. Донских О. А. Ситуация в современном образовании: актуальность Аристотеля / О. А. Донских // *Schole. Философское антиковедение и классическая традиция*. – 2018. – №12. – С. 207-219.
7. Древнегреческо-русский словарь: [в 2 т.] / Сост. И. Х. Дворецкий. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1958.
8. *Енциклопедія освіти* / голов. ред. В. Г. Кремень. – Київ: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
9. Закон України. Про освіту. Закон від 05.09.2017 № 2145-VIII / Верховна Рада України // *Відомості Верховної Ради*. – 2017. – № 38-39, ст. 380. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
10. Касаткин П. И. Образование в контексте философии культуры: от Нового времени к современности / П. И. Касаткин // *Миссия конфессий*. – 2017. – № 24. – С. 55-68.
11. Корнетов Г. Б. Сущность и соотношение воспитания и обучения / Г. Б. Корнетов // *Academia. Педагогический журнал Подмосковья*. – 2015. – № 4. – С. 50-56.
12. Корнетов Г. Б. Что такое образование? / Г. Б. Корнетов // *Academia. Педагогический журнал Подмосковья*. – 2016. – № 3. – С. 48-54.
13. Лернер И. Я. Об обучении и воспитании / И. Я. Лернер. – М.: Институт общей педагогики АПН СССР, 1988. – 32 с.
14. Михайлов Ф. Т. Воспитание / Ф. Т. Михайлов // *Новая философская энциклопедия*. В 4 т. Т. 1. – М.: Мысль, 2010. – С. 440-442.
15. Новиков А. М. Педагогика: словарь системы основных понятий / А. М. Новиков. – М.: Изд. центр ИЭТ, 2013. – 268 с.
16. Поліщук Н. В. Особливості трансформації освіти й духовності в епоху глобалізації та космізації / Н. В. Поліщук // *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. – 2018. – Т. 21. – № 8. – С. 103-111.
17. Российская педагогическая энциклопедия: в 2 т. / Гл. ред. В. В. Давыдов. – М.: Большая рос. энцикл., 1993–1999. – Режим доступа: <http://www.otrok.ru/teach/enc/index.html>.
18. Рыжов А.Н. Генезис педагогических понятий в России в XI - XX вв.: Монография / А.Н. Рыжов. – М.: МПГУ, 2012. – 300 с.
19. Рябченко В. Освіта, навчання, виховання й соціалізація як поняття й процеси та межі досягнення ними особистості / В. Рябченко // *Вища освіта України*. – 2011. – № 1. – С. 46-54.
20. Сисоева С. Сфера освіти як об'єкт дослідження / С. Сисоева // *Освітологія*. – 2012. – Вип. 1. – С. 22-29.
21. Старикова Л. Д. О соотношении понятий «воспитание» и «обучение» // *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. – 2010. – № 1 – С. 194-202.
22. Телегина Г. В. Образование на перекрестках культур: реформа на Западе и ее интерпретации / Г. В. Телегина. – Тюмень: Тюмен. гос. ун-т, 2005. – 328 с.
23. Фоменко Н. А. Педагогіка вищої школи: методологія, стандартизація туристської освіти / Н. А. Фоменко. – Київ: Слово, 2005. – 216 с.

REFERENCES

1. Bazaluk, O.A. (2018). Osobennosti perekhoda osnovnykh smyslov grecheskoi paideii v teorii obrazovaniia srednevekovia [Features of the transition of the basic meanings of the Greek Paideia in the theory of medieval education]. *Schole. Filosofskoe antikovedenie i klassicheskaia traditciia*, 12, 243-258 [in Russian].
2. Busel, V.T. (2005). *Velykij tлумachnyj slovnyk suchasnoi 'ukrai'ns'koi' mowy* [Great explanatory dictionary of contemporary Ukrainian language]. Kyiv: Perun [in Ukrainian].
3. Goncharenko, S. (1997). *Ukrai'ns'kyj pedagogichnyj slovnyk* [Ukrainian Pedagogical Dictionary]. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
4. Gusejnov, A.A. (2005). Obrazovanie, obuchenie, vospitanie [Education, training, education]. *Jetika obrazovaniya. Vedomosti*, 26, 88-102 [in Russian].
5. Dvoreckij, I.H. (1976). *Latinsko-russkij slovar'* [Latin-Russian Dictionary. About 50,000 words]. Moscow: Russkij jazyk [in Russian].
6. Donskih, O.A. (2018). Situacija v sovremennom obrazovanii: aktual'nost' Aristotelja [The situation in modern education: the relevance of Aristotle]. *Schole. Filosofskoe antikovedenie i klassicheskaia traditciia*, 12, 207-219 [in Russian].
7. Dvoreckij, I.H. (Eds.). (1958). *Drevnegrechesko-russkij slovar'* [Ancient Greek-Russian dictionary]. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej. Moscow [in Russian].
8. Kremen', V.G. (ed.) 2008. *Encyklopedija osvity* [Encyclopedia of Education]. Jurinkom Inter. Kyiv [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrai'ny pro osvitu. № 2145-VIII [Law of Ukraine. About education Law from 09.05.2017 № 2145-VIII]. (2017). *Vidomosti Verhovnoi' Rady*, 38-39. Retrieved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [in Ukrainian].
10. Kasatkin, P.I. (2017). Obrazovanie v kontekste filosofii kul'tury: ot Novogo vremeni k sovremennosti [Education in the context of the philosophy of culture: from the New time to the present]. *Missija konfessij*, 24, 55-68 [in Russian].
11. Kornetov, G.B. (2015). Sushhnost' i sootnoshenie vospitanija i obuchenija [Essence and the ratio of education and training]. *Academia. Pedagogicheskij zhurnal Podmoskov'ja*, 4 (6), 50-56 [in Russian].
12. Kornetov, G.B. (2016). Chto takoe obrazovanie? [What is education?]. *Academia. Pedagogicheskij zhurnal Podmoskov'ja*, 3, 48-54 [in Russian].
13. Lerner, I.Ja. (1988). *Ob obuchenii i vospitanii* [About training and education]. Moscow: Institut obshhej pedagogiki APN USSR [in Russian].

14. Mihajlov, F.T. (2010). Vospitanie [Education]. *Novaja filosofskaja jenciklopedija*. (Vol.1). Moscow: Mysl' [in Russian].
15. Novikov, A.M. (2013). Pedagogika: slovar' sistemy osnovnyh ponjatij [Pedagogy: A Dictionary of the System of Basic Concepts]. Moscow: Izdatel'skij centr IJeT [in Russian].
16. Polishhuk, N.V. (2018). Osoblyvosti transformacii' osvity j duhovnosti v epohu globalizacii' ta kosmizacii' [Features of the transformation of education and spirituality in the era of globalization and cosmization]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 8, 103-111 [in Ukrainian].
17. Davydov, V.V. (ed.). (1993-1999). Rossijskaja pedagogicheskaja jenciklopedija [Russian Pedagogical Encyclopedia]. (Vol. 1-2). Moscow: Bol'shaja rossijskaja jenciklopedija [in Russian].
18. Ryzhov, A.N. (2012). Genezis pedagogicheskikh ponjatij v Rossii v XI–XX vv. [Genesis of pedagogical concepts in Russia in the XI–XX centuries]. Moscow: MPGU [in Russian].
19. Rjabchenko, V. (2011). Osvita, navchannja, vyhovannja j socializacija jak ponjattja j procesy ta mezhi osjagnennja nymy osobystosti [Education, training, upbringing and socialization as concepts and processes and limits of comprehension of personality]. *Vyshha osvita Ukrai'ny*, 1, 46-54 [in Ukrainian].
20. Sysojeva, S. (2012). Sfera osvity jak ob'jekt doslidzhennja [The field of education as an object of research]. *Osvitologija*, 1, 22-29 [in Ukrainian].
21. Starikova, L.D. (2010). O sootnoshenii ponjatij «vospitanie» i «obuchenie» [On the relationship between the concepts of «education» and «training»]. *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 1, 194-202 [in Russian].
22. Telegina, G.V. (2005). Obrazovanie na perekrestkah kul'tur: reforma na Zapade i ee interpretacii [Education at the crossroads of cultures: reform in the West and its interpretation]. Tjumen': Tjumenskij gosudarstvennyj universitet [in Russian].
23. Fomenko, N.A. (2005). Pedagogika vyshhoi' shkoly: metodologija, standartyzacija turysts'koi' osvity [Pedagogy of the High School: Methodology, Standardization of Tourist Education]. Kyiv: Slovo [in Ukrainian].

Шаталович Александр Михайлович

Доктор философских наук, доцент

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

49010, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Shatalovych Oleksandr

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor

Oles Honchar Dnipro National University

72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7388-9216

Цитування: Шаталович А. М. Логико-философские границы понятия образование / А. М. Шаталович // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 170-180.

Citation: Shatalovych, O.M. (2018). Logiko-filosofskie granitysi ponyatiya obrazovanie [The concept of education: logical and philosophical boundaries]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 170-180.

Стаття надійшла / Article arrived: 07.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 09.10.2018

Натуралізація самосвідомості: репрезентаціоналістський підхід Ф. Дрецьке

Кривітченко О. О., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В статті йдеться про проблему самосвідомості, що вперше була сформульована ще Г. Фіхте, і яка полягає у тому, як пояснити усвідомлену самореференцію, не впадаючи у нескінченний регрес або порочне коло, коли самосвідомість заздалегідь передбачається, а не пояснюється. Аналізуючи лінгвістичний підхід С. Шумейкера до самосвідомості, автор покладає, що ключовою властивістю останньої є усвідомлена самореференція. Втім, після розгляду аргументів Шумейкера, автор постулює неможливість розв'язку проблеми самосвідомості засобами лінгвістичного аналізу.

Тож далі у статті автор звертається до двох висхідних підходів до рішення цієї проблеми: підходу неконцептуальних форм самосвідомості Дж. Бермудеза і дорефлексійної форми самосвідомості Д. Захаві. Висновується незадовільність обох підходів і необхідність визначення самосвідомості у неінтенційних (у феноменологічному тлумаченні), несемантичних, нементальних термінах, тобто у такий натуралістичний спосіб, який би відповідав вимогам, висунутим Л. Бейкер до натуралізму. Для цього автор пропонує звернутися до репрезентаціоналізму, а саме робіт Ф. Дрецьке, і спробувати ґрунтувати теорію самосвідомості на його епістемічному твердженні, що репрезентації не потребують «самості», принципу, який спонтанно організовує розумову діяльність і фундує всі інтенційні акти.

Автор доходить висновку, що підхід Дрецьке уникає нескінченного регресу або колоподібного пояснення, втім, сам проект натуралізації самосвідомості, який базується на нелінгвістичній, натуралізованій формі репрезентації когнітивної системи, що не містить «самості», не може існувати без урахування перспективи першої особи. Одним із вирішень цієї проблеми може бути припущення метафізичного, фундаментального самостосунку, наявного у кожного. Втім, автор наголошує у необхідності його подальшого роз'яснення та узгодження з поглядами редуктивного репрезентаціоналізму.

Ключові слова: філософія свідомості; усвідомлена самореференція; ментальна репрезентація; інтенційність; неконцептуальні форми свідомості; самоідентифікація

Naturalizing Self-Consciousness: The representationalist approach of F. Dretske

Kryvitchenko O. O., Taras Shevchenko National University of Kyiv

The article discusses the problem of self-consciousness, which was first articulated by G. Fichte, and which refers to explaining a conscious self-reference without falling into an infinite regression when self-consciousness is implied but not explained. Analyzing S. Shoemaker's linguistic approach to self-consciousness, the author asserts that the key feature of self-consciousness is a conscious self-reference. However, after considering Shoemaker's arguments, the author claims impossibility of solving the problem of self-consciousness solely by means of a linguistic analysis.

Therefore, the author refers to two bottom-up proposals aiming to solve this issue: the approach of non-conceptual forms of self-consciousness developed by J. Bermúdez and the conception of self-consciousness pre-reflective form coined by D. Zahavi. The article states inadequacies in both approaches and asserts the need to identify self-consciousness in non-intentional (in terms of phenomenology), non-semantic, and non-mental concepts - that is, in a naturalistic way that meets the requirements to naturalism put forward by L. Baker. For this, the author suggests referring to representationalism, in particular to, the works of F. Dretske, and trying to ground the theory of self-consciousness in his statement that representations do not require «self», a principle that spontaneously organizes mental activity and carries out all intentional acts.

The author concludes that the approach of Dretske avoids an endless regression or circular way of explanation. However, the very project of naturalization of self-consciousness, based on a non-linguistic, naturalized form of representation of a cognitive system that does not contain «self», can not exist without taking into account the first-person perspective. One of the possible solutions to this problem is the assumption of a metaphysical relation everyone has to himself. However, the author stresses the need for further clarification and agreement with the theses of strong representationalism.

Keywords: philosophy of mind; knowing self-reference; mental representation; intentionality; non-conceptual forms of consciousness; self-identification

Натуралізація самосознання: репрезентаціоналістське пояснення Ф. Дрецьке

Кривитченко О. О., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття посвячена проблемі самосознання, як її вперше сформулював ще Г. Фіхте, і яка заключається в тому, як пояснити осознанну самореференцію, не впадаючи в нескінченний регрес або порочний круг, коли самосознання заздалегідь передбачається, а не пояснюється. Аналізуючи лінгвістичний підхід С. Шумейкера до самосознання, автор визначає ключовим властивістю останньої осознанну самореференцію. В той же час, після розгляду аргументів Шумейкера, автор постулює неможливість розв'язання проблеми самосознання методами лінгвістичного аналізу.

Поэтому, далі в статті автор звертається до двох вихідних підходів до розв'язання цієї проблеми: підходу неконцептуальних форм самосознання Дж. Бермудеза і дорефлексивної форми самосознання Д. Захаві. Зроблено висновок про невдоволеність обох підходів і необхідності визначення самосознання в неінтенціональних (в феноменологічному трактуванні), несемантичних, нементальних термінах, тобто таким натуралістичним способом, який би відповідав вимогам, пред'явленим Л. Бейкером до натуралізму. Для цього автор пропонує звернутися до репрезентаціоналізму, а саме до праць Ф. Дрецьке, і спробувати обґрунтувати теорію самосознання епістемологічним твердженням, що репрезентації не потребують «самості», принципу, який спонтанно організує умовну діяльність і встановлює всі інтенціональні акти.

Автор приходять до висновку, що хоча підхід Дрецьке уникне нескінченного регреса або кругового пояснення, однак сам проєкт натуралізації самосознання, оснований на нелінгвістичній, натуралізованій формі репрезентації когнітивної системи, яка виключає «самість», не може існувати без урахування перспективи з першої особи. Одним із розв'язань цієї проблеми може бути постулювання метафізичного, фундаментального відношення до себе, яке має місце у кожного. В той же час, автор відзначає необхідність його подальшого роз'яснення і узгодження з поглядами редуктивної репрезентаціоналізму.

Ключові слова: філософія свідомості; осознанна самореференція; ментальна репрезентація; інтенціональність; неконцептуальні форми свідомості; самоідентифікація

Постановка проблеми.

На противагу Канту, Фіхте ніколи не приймав ідентичність самосвідомості як «дану», а скоріше як щось, що потребує подальшого пояснення. Однак він стикається з наступною проблемою. Оскільки ідентичність в самореференції залежить від інтенційного акту, суб'єкт має знати про себе як про суб'єкт, що виконує акт перед тим, як його акт самореференції відбудеться. Отже, свідомість самореференції не пояснюється, а скоріше заздалегідь передбачається. В цьому Фіхте був, безумовно, першим, хто сформулював проблему самосвідомості. Її можна представити як таку дилему: або ми визнаємо у самосвідомості наявність трансцендентної кондиції, або шукаємо її пояснення висхідним підходом.

Аналіз досліджень і публікацій.

Поняттю самосвідомості присвячено багато робіт серед них і праці Ф. Brentano, П. Natorp, Г. Rickert, Е. Husserl, М. Heidegger та ін. Але у своєму дослідженні ми звертаємось до праць Г. Фіхте, в яких сформульована дилема самосвідомості, та до робіт представників Гайдель-

берзької школи – Д. Генриха і К. Крамера, в яких Фіхтова проблема самосвідомості уточнюється. У вітчизняній літературі цій школі, і зокрема теорії нереклексивної самосвідомості, присвячені праці І. Іващенко.

Лінгвістичний аналіз самосвідомості здійснюють Л. Вітгенштайн, С. Шумейкер. На його обмеженість вказують Дж. Перрі та Дж. Бермудез. Останній, як і Д. Захаві, пропонує висхідний підхід до самосвідомості, але на відміну від дорефлексивної форми у феноменології, здійснює спробу.

Мета проаналізувати висхідні підходи до вирішення проблеми самосвідомості, визначити недоліки та запропонувати їх усунення з позиції натуралістичного підходу Ф. Дрецьке.

Виклад основного матеріалу.

Г. Фіхте один із перших сформулював проблему самоусвідомлення, описуючи її як «софістичну»: «Ми стаємо (...) свідомими щодо нашої свідомості нашої свідомості, тільки коли робимо останню об'єктом; отже досягаємо свідомості нашої свідомості і ad infinitum. Тож, наша свідомість або є не пояснювальною, або її

зовсім немає, якщо припустити, що вона є станом розуму або об'єкту, і тому завжди передбачає суб'єкт, але не знаходить його. Софістика у серці всіх систем, які були досі, включаючи і Кантову» [8, р. 40].

Д. Генрих формулює парадокс Фіхте так: «Неважно побачити, що теорія рефлексії є циркулярною; якщо ми передбачаємо, що рефлексія – це дія, яка виконується суб'єктом, а цього передбачення важко уникнути, зрозуміло, що рефлексія заздалегідь передбачає, що «я», яке здатне ініціювати дії спонтанно, так як «я» є видом квазі-акту, не може бути свідомим щодо своєї рефлексії тільки після факту. Воно має виконувати рефлексію та бути свідомим, що воно робить у той самий час як робить це» [8, р. 41]. Інакше кажучи, як суб'єкт може знати, що в акті рефлексії він є об'єктом, на який спрямований цей акт?

К. Крамер вважає, що це знання не можна ані включити у сам акт рефлексії, ані обґрунтувати його цією рефлексією. «Тому що для кожного акту рефлексії заздалегідь передбачено, що я вже знайомий з собою... Теорія, яка хоче пояснити природу самосвідомості, опиняється у колі: знання вже має заздалегідь передбачати те, що має бути тільки пояснене» [12, р. 272].

Парадокс Фіхте може бути реконструйований у формі класичної дилеми. Її перша частина – це найлегший спосіб формулювання проблеми. Розрізняльна семантична властивість самосвідомості полягає в усвідомленій самореференції, яку можна виразити таким реченнями:

1. Я відчуваю себе пригніченим,

На протигагу умовній самореференції, вираженій у реченні:

2. Покупець зі рваною сумкою чинить безлад.

Коли мовець промовляє речення 1, він знає, що саме він є суб'єктом інтенційного акту, на нього вказує референція, виражена реченням 1. Однак, питання полягає у тому, як ми можемо пояснити це знання мовця (self-acquaintance)?

Один зі способів, коли мовець завдяки конструкції «Я є автором думки...» (I-thoughts) припише своє авторство змісту речення 1.

3. Я є автором думки, яку я виразив реченням 1.

Але водночас таке приписування вимагає від мовця знання, що він разом є і автором думки, вираженої реченням 3.

4. Я автор думки, вираженої у реченні 3.

Отже, очевидно, що тут ми потрапляємо у нескінченну регресію.

Друга частина дилеми полягає у тому, що свідомо самореференція у думці, вираженій реченням 1, заздалегідь передбачає, що «я», котре виконує акт самореференції, вже «знає», що воно і є «я», до якого звертається. У такому разі, як заявляє Фіхте, самосвідомість заздалегідь передбачається, а не пояснюється. Це Фіхте називає порочним колом: ««Я» постулює себе абсолютно, тобто без посередництва. Водночас воно є і суб'єктом, і об'єктом. «Я» виникає тільки через його самопокладання – воно не є попередньо існуючою субстанцією – радше його сутність у постулюванні себе; отже, воно відразу усвідомлює себе» [6, р. 114].

Генрих пише, що «Фіхте так і не прояснив свою думку щодо покладання та самопокладання» [8, р. 41]. Дотримуючись традиційного погляду на праці Фіхте, можна було б сказати, що в акті самопокладання виникає «я», але як хтось може виконати акт покладання, якщо він не існував до цього.

С. Шумейкер пропонує припустити, що на базовому рівні існує самореференція, яка й виконує функцію самоідентифікації. Згідно з Шумейкером, аби зупинити регрес, ми маємо припустити, що в «думках про себе» (I-thoughts), виражених у реченні 1, не має міститися самоідентифікації, тому що насамперед в них немає компоненту ідентифікації. Але чому вирази на кшталт речення 1 не мають ідентифікаційного компонента? На думку Шумейкера, через те, що у таких реченнях «я» відіграє роль суб'єкту, а не об'єкту, отже ми не можемо встановити істинне воно або ж хибне, так як воно буде «невразливе» до помилки через неправильну ідентифікації (immune to error through misidentification) [10, р. 561-562].

Шумейкер вирізняє дві форми такої невразливості. Першу він називає непряма невразливість, що виявляється у пропозиціях виражених реченнями як:

5. Я стою перед столом.

За нормальних умов, використовуючи речення 5, суб'єкт може помилятися щодо об'єкту, який знаходиться перед ним (насправді, це не стіл, а стілець), але він точно не може помилятися щодо факту, що це він стоїть перед цим об'єктом. Хоча існують ситуації, коли суб'єкт все ж таки може припускатися другої помилки, наприклад, коли він дивиться на своє відзеркалення.

Але, згідно з Шумейкером, така непряма невразливість може бути похідною від абсолютної

форми невразливості, що може бути репрезентована таким реченням:

6. Я бачу стіл у центрі свого візуального поля.

Хоча існують ситуації, в яких суб'єкт може помилятися, промовляючи речення 5 (наприклад, він робить це перед дзеркалом), на думку Шумейкера, не має жодних обставин, через які суб'єкт припускався б помилки ідентифікації у використанні займенника першої особи у реченні 6. Річ у тім, що у реченні 5 суб'єкт припускає нементальний предикат (знаходження перед столом), а у реченні 6 суб'єкт самоатрибує ментальний предикат (сприйняття стола).

Таке розрізнення видається невдалим, на думку Еванса. Він наголошує, що невразливість до помилки через неправильну ідентифікацію не обмежена класом психологічних пропозицій першої особи, в яких ментальний предикат є самоатрибутивним [5, р. 220]. Припустимо, суб'єкт думає наступне:

7. Мої ноги схрещені.

Припустимо, що суб'єкт знає, що чийсь ноги схрещені, втім, для суб'єкта безглуздо цікавитись, чи це його ноги схрещені, чи когось іншого. Але якщо це так, відсутність ідентифікації у самопредикації не може бути пояснена самоатрибуцією ментального предикату, як припускав Шумейкер. Важливий висновок, до якого доходить Еванс, – невразливість не є безумовною властивістю пропозицій, а радше є властивістю судження або переконання щодо пропозиції, і залежить від способів її обґрунтування. Отже, невразливість є не семантичною, а епістемологічною властивістю самосвідомлення.

Тож насправді визначити судження, що є невразливими до помилки через неправильну ідентифікацію, можна завдяки джерелу, з якого походить інформація, на якій судження засновується. Тому судження виражене реченням 7 є невразливим, коли ґрунтується на пропріоцептивних відчуттях положення частин тіла суб'єкта. У такому разі, інформація, яка вказує на окремі властивості тіла, зазвичай, доповнюється інформацією, що саме суб'єкт вказує на них. Проте, промовляючи це ж судження, суб'єкт, котрий дивиться у дзеркало, може помилитися, ідентифікуючи схрещені ноги як власні.

Але якщо навіть взяти до уваги зауваження Еванса, лінгвістичний аналіз усвідомленої самореференції видається недостатнім, аби

вирішити проблему самосвідомості, адже в ньому здатність продукувати «думки про себе» (I-thoughts) пов'язується зі здатністю використовувати займенники першої особи, тобто із знанням правил його вжитку. Знання лексеми, що вказує на мовця, передбачає афтореферентне знання. Тоді вираз типу 1, можна трансформувати у:

8. Я є продуцентом лексеми, що вказує на мовця у реченні 1.

Проте, очевидно, що речення 8 також передбачає кругове пояснення, бо виражена думка у 8 реченні є думкою *de se*, яка потребує пояснення в узгодженні з освоєнням суб'єктом семантики, тобто, в узгодженні з таким самим правилом лексеми, що вказує на мовця займенника першої особи. Більш того, думка *de se* не є чітким випадком, коли самореференція виконує самоідентифікацію. Ми маємо справу з круговим поясненням: ми заздалегідь передбачаємо наступні думки *de se* (самосвідомість), а не пояснюємо їх.

Неконцептуальна самосвідомість. Дж. Бермудез вирішує цей парадокс, постулюючи неконцептуальні форми самосвідомості, які існують до та незалежно від концептуальних форм самосвідомості, що визначаються використанням займенника першої особи. У такому разі самореференція дана у сприйнятті та пропріоцепції і виконує рефлексійну функцію [3, р. 248].

Втім, такий підхід має декілька недоліків. По-перше, бути свідомим завдяки пропріоцептивному відчуттю свого тіла або кінцівок чи чуттєвому сприйняттю аффордансу, не те саме, що оцінювати пропозицію, виражену у реченні 8. Суб'єкт може чути себе, коли промовляє речення 1 або може читати написане речення 1, не впізнаючи себе як продуцента лексеми у цьому реченні. Наприклад, суб'єкт чує власний голос на автовідповідачі, на якому відтворюється запис з реченням 1, але суб'єкт не впізнає себе як продуцента відповідної лексеми і, отже, не впізнає себе як пригніченого індивіда. Отже, передбачуваний концептуальний зміст не видається достатнім для того, аби гарантувати істинність думки, вираженої у реченні 8.

З огляду на вище сказане, неконцептуальні форми самосвідомості, за Бермудезом, отримують форму самоперцепції, тож суб'єкт має ідентифікувати себе як суб'єкт, що виконує акт перцепції. Знову самосвідомість заздалегідь передбачається, а не є пояснюється.

І наостанок. Бермудез плутає неконцепту-

альний зміст з нелінгвістичними концепціями. Неконцептуальний зміст репрезентується ментальними станами, чий суб'єкт не володіє концепцією, яка б дозволила йому стверджувати, що репрезентуються саме його стани. І навпаки, нелінгвістичні концепції стосуються тих рівнів, на яких не існує пропозиційної мови. Коли Бермудез стверджує, що освоєння правил використання займенника першої особи потрібно пояснювати на неконцептуальному рівні, він і собі ототожнює «самість» з освоєнням правила рефлексивної лексеми. Але проблема полягає в тому, що «самість» – це сингулярна концепція, водночас правило рефлексивної лексеми є загальним.

Зважаючи на це і незалежно від того, чи існують неконцептуальні форми самосвідомості, найпростішим рішенням парадоксу Бермудеза є передбачення існування нелінгвістичної самості. Знання суб'єкта, що він є продуцент лексеми «я» є результатом його долінгвістичної самосвідомості, основаної на його долінгвістичній самості.

Дорефлексійна самосвідомість. Феноменологічне рішення проблеми полягає у ствердженні примітивної дорефлексійної форми самосвідомості: суб'єкт вже є свідомим щодо свого акту рефлексії, хоча у перехідний або дорефлексійний спосіб. У такому разі не має загрози нескінченного регресу: свідомість не потребує рефлексивної свідомості для того, аби усвідомити себе. Але таке вирішення лише на перший погляд є задовільним. По-перше, не зрозуміло, як таку дорефлексійну самосвідомість потрібно тлумачити. Насправді деякі автори, як-от Франк, експліцитно стверджують, що дорефлексійна самосвідомість більше не може бути аналізована і має бути прийнята як фундаментальний рівень даних [7, р. 400].

Отже, з такого визначення випливає лише негативна характеристика феномену. Ми знаємо, що самосвідомість не може бути визначена як форма перцепції або рефлексії, яка має себе (або ментальні стани) за об'єкт, бо такий вид концептуалізації феномена запускає нескінченний регрес. До того ж ми знаємо, що самосвідомість не можна тлумачити як об'єктивну свідомість. І навпаки, «я» дорефлексійно усвідомлює себе тільки як «суб'єкт». Наостанок ми також знаємо, що така дорефлексійна форма самосвідомості не є опосередкованою, і її неможливо спостерігати. Тож

проблема полягає в тому, як характеризувати її позитивно. Твердження, що самосвідомість має спиратися на якусь дорефлексійну неопосередковану очевидність себе, також не пояснює її статусу.

Д. Захаві приймає виклик і намагається позитивно охарактеризувати ідею дорефлексійної самосвідомості. За його словами: «Мій дорефлексійний доступ до себе у першому персональному досвіді опосередкований, неспостережуваний і необ'єктивований. Він включає те, що нещодавно назвали «самореференцією без ідентифікації» [11, р. 280].

У своїй роботі Захаві намагається провести аналогію між неперехідними характеристиками самосвідомості – неспостережуваними і необ'єктивованими, про які йдеться у Гусерля і Сартра, та суб'єктивними характеристиками «самореференції без ідентифікації» – використання «я» як суб'єкта замість об'єкта, які стверджує Шумейкер. Але така аналогія лише заплутує, бо феноменологічна традиція представляє дорефлексійний доступ до себе у неререферентній формі, і там, де немає навіть самореференції, не може бути самореференції без ідентифікації, що їй передує. Інакше кажучи, Шумейкер вважає «я як суб'єкт» частиною репрезентаційного змісту від першої особи, тимчасом як Гусерль та Сартр виключають суб'єкт з репрезентаційного змісту.

Однак головна помилка все ж полягає у неправильному визначенні самої проблеми. Аби її вирішити не потрібно звертатися до традиційної теорії рефлексії. Необхідно пояснити, як у думках типу *de se*, коли відсутня самоідентифікація, суб'єкт може репрезентувати сам себе як об'єкт серед інших у світі. Або як може існувати самосвідомість, уявлення про себе, якщо суб'єкт не можемо репрезентувати себе як об'єкти у світі?

Проблема, як її діагностував Фіхте, полягає не в теорії рефлексії, а в ідеї, що у кожній репрезентації себе як об'єкта суб'єкт має ідентифікувати себе.

Контраргумент Л. Бейкер. На думку Л. Бейкер, небезпечним викликом будь-яким натуралістичним концепціям свідомості є досвід від першої особи, який, як вона сама зазначає, несправедливо ігнорується представниками сильного або редуکتивного натуралізму. Аби залучити перспективу першої особи у натуралістичній теорії, потрібно дати неінтенційне (у феноменологічному тлумаченні) та несемантичне

визначення умов, за яких з'являється самосвідомість [1, р. 343].

Бейкер стверджує, що самосвідомість, або те, що вона називає сильною перспективою першої особи, не підкорюється простій свідомості, яку вона називає слабкою або рудиментарною перспективою першої особи, тож самосвідомість потребує самоатрибуції слабкої перспективи першої особи.

Згідно з Бейкер, слабку або рудиментарну перспективу першої особи можна виразити так:

9. Я – щаслива

Тоді як сильну перспективу першої особи можна представити у такому реченні:

10. Я рада, що є щасливою. [2, р. 23]

Втім, досить ймовірно, що речення 9 вже передбачає існування самосвідомості. І справді, єдина різниця між думками, висловленими у реченнях 9 і 10, – це наявність у реченні 10 займенника першої особи другого порядку (*second-order first-personal thought*). Все ж, не має ніяких емпіричних доказів для припущення, що самосвідомість вимагає самоатрибуції усвідомленої самореференції. Коли мати питає чотирирічну дитину, як вона себе почуває на її вечірці з нагоди дня народження, вона може відповісти, сказавши речення 9. Але немає емпіричних доказів, що ця дитина могла б ментально або лінгвістично ясно виразити думку висловлену у реченні 10. Зміст, виражений реченням 10, вимагає набагато більшого, аніж простої самореференції. Наприклад, потрібно мати знання про, те наскільки важко бути щасливим. Видається доволі правдоподібним стверджувати, що маленькі діти можуть мати розумові здібності для свідомої самореференції, чітко вимовляючи думки першої особи виражені у реченні 9 без того, аби мати здатність вищого порядку приписувати собі свої думки від першої особи.

Бейкер вважає, що вона усунула протиріччя, але з огляду на вище сказане її підхід не мав успіху. Проблема необхідності перспективи першої особи або основи індексного «я» не була вирішена. Існують два обґрунтування цієї необхідності. Перший вид стосується мови: вказування першої особи не може бути усунене з «я» речень, не залежно від того чи їх можна виключити з простого, прямого дискурсу «я» речень чи ні. Другий вид стосується психологічного пояснення: певні психологічні пояснення поведінки вимагають атрибуції перспективи першої особи до того, чия поведінка

пояснюється [1, р. 24].

Отже, можна сказати, що основною перешкодою до натуралізації самосвідомості є відоме ствердження Дж. Перрі, що займенник першої особи є основною індексалією, який не може бути усунений або на користь визначеної дескрипції, або на користь іншого лінгвістичного інструменту, без ризику зробити спрямовані дії на себе не зрозумілими. Як показав Перрі в декількох роботах на різних прикладах, ми можемо пояснити дії, що спрямовані на себе припущенням, що агент свідомо вказує на себе, використовуючи займенник першої особи [9]. Тому, якщо Перрі правий, займенник першої особи не може бути замінений певними дескрипціями, яким би відповідав суб'єкт або іншими демонстративними самореферентами, ризикуючи втратити здатність розуміти спрямовані дії агенту на себе. Втім, здається, що елімінація займенника першої особи на користь інших лінгвістичних засобів самореференції – не є ані вирішенням коло Фіхте, а не спростуванням аргументів проти проекту натуралізації самосвідомості. Насправді, ефективніше було б прийняти припущення Бейкер, що самосвідомість є примітивною, тобто що її не можна пояснити за допомогою більш примітивних термінів, не ризикуючи розпочати нескінченну регресію, а разом показати, як справжня самосвідомість онтогенетично повстає з нементальних, не семантичних, неінтенційних (у феноменологічному розумінні) основ.

Репрезентаціоналістський підхід. Ф. Дрекке припускає, що репрезентація не вимагає «самості», традиційно зрозумілої як принцип, що спонтанно організовує розумову діяльність і є основою всіх інтенційних дій. Аби зрозуміти епістемічне твердження Дрекке, потрібно звернутися до його витлумачення репрезентації, як інформації в технічному сенсі: сигнал (нейронний стан) передає інформацію про джерело (зовнішній об'єкт) коли є номічна коваріація між ними і це дає підтримку наступній контрфактичній ідеї: сигналу не було б без джерела. В термінах теорії імовірностей, наявність причини ймовірності сигналу дорівнює 1. Але помітити інформацію не є достатнім для пояснення концепції репрезентаційного змісту, тому що не має сенсу говорити про неправильне інформування у технічному сенсі. Втім, репрезентація може існувати тільки там де є можливість неправильної репрезентації, тому Дрекке вдається до телеології. Для

оволодіння репрезентаційним змістом, нейтральний стан (знак), що вже передає інформацію про джерело, має посилюватися функцією вказування на дане джерело. Дрецьке називає це функція-індикатор [4, р. 94].

Фундаментальна відмінність тут полягає між природою концептуалізованих та неконцептуалізованих репрезентацій. У разі неконцептуалізованих сенсорних репрезентацій стани мозку філогенетично підтримуються якоюсь функцією-індикатором через адаптацію видів до оточуючого середовища. Тож, наприклад, припустимо, що певний нейронний стан у вторинній здоровій корі номінально коваріативний з наявністю репрезентації червоного, тобто, він надає інформацію про наявність цієї репрезентації. Однак через можливість виокремити червоний колір з-поміж інших було справою першорядної ваги для адаптації виду до навколишнього середовища, можна припустити, що нейронні стани, які передають інформацію про презентацію червоного були філогенетично підтримані природнім доббором аби репрезентувати символ червоного [4, р. 165].

І навпаки, в концептуальних репрезентаціях ця індикатор-функція є онтогенетично набутою через навчання. Суб'єкт може репрезентувати червоний колір концептуально, коли наступні стани мозку у Полі Бродмана 39 набувають подальшу функцію-індикатор через навчання: для того щоб репрезентувати всі різні символи червоного як тип. Зазвичай концептуальні репрезентації базуються на попередніх неконцептуальних репрезентаціях. Коли таке відбувається, Дрецьке вважає, що доступна інформація, закодована у аналоговий спосіб, конвертується в цифрову інформацію, наприклад, вся кількість інформації про символи / репрезентації червоного перекодовуються в інформацію такого ж червоного тільки вже як типу. Але це не є обов'язковим: чиясь концепція Бога не залежить від будь-яких неконцептуальних репрезентацій його. Теоретичні концепції науки також вказують або не вказують на незалежні неконцептуальні репрезентації. У такому разі ми маємо припустити, що нейронні стани підтримуються функцією, яка визначає їх референцію виключно завдяки навчанню.

Тож, ми можемо припустити, що, по-перше, неконцептуальні репрезентації не включають самості у такий спосіб, що вони не потребують суб'єкту. Мозок репрезентує символи чер-

воного неконцептуально не завдяки зусиллям і увазі. Так само найпримітивніші концепти, такі як «самість», не є продуктом спонтанного мислення. Не через спонтанний акт рефлексії, що включає порівняння, розрізнення, абстрагування, мозок починає репрезентувати усі символи червоного, що належать до одного й того самого типу червоного кольору. Майже всі стани мозку обумовлюються природнім доббором або через тренування функції репрезентації чогось. Здається, цього достатньо, аби розірвати замкнуте коло Фіхте або щоб уникнути нескінченного регресу: «самість» не є спонтанним активним принципом, що обумовлює саморефлексію. Замість цього мозкові стани когнітивної системи зумовлюються без «самості» функцією репрезентації когнітивної системи.

Втім, залишається одне вагоме питання, як суб'єкт може знати, що ці репрезентації вказують власне на нього, і ще в такий спосіб, який би унеможливив помилку самоідентифікації. На жаль, залишаючись на засадах редуктивного репрезентаціоналізму, представником якого є Дрецьке, на це питання, як його сформулював Шумейкер, неможливо відповісти. Згідно з Шумейкером, усвідомлена саморейеренція залежить від епістемічної самоідентифікації, яка просто не може існувати, якщо ми приймаємо тезу, що репрезентації полишенні самості. Втім, можна все ж вказати, що Шумейкер підміняє метафізичне твердження епістемічним. Якщо ми відкидаємо існування «самості», як активного, спонтанного принципу, що організує, принаймні частково, інтелектуальну й раціональну діяльність когнітивної системи, на потрібно припустити існування якогось метафізичного самостосунку, а саме ідентичність. Тоді б під час навчання весь процес виборки базувався на цьому особливому метафізичному ставленні, а так як «я» є когнітивною системою, чії мозкові стани обираються аби репрезентувати суб'єкта, не було б жодної необхідності для суб'єкта ідентифікувати себе, як людину, на яку вказує репрезентація. Суб'єкт не сумнівається, що він вказує на себе, а не на когось іншого, промовляючи речення 1.

З огляду на це можна спробувати спростувати контраргумент Бейкер, пояснивши її приклад: «Уявімо вчені тестують можливість Джонс прочитати дані ПЕТ-сканування, і вона читає дані ПЕТ-сканування свого мозку в реальному часі.

Хоча вона знає, що читає дані ПЕТ-сканування живого суб'єкта з прізвиськом Джонс, вона не усвідомлює, що ця Джонс і є вона сама. Вона думає, що Джонс, чий мозок вона спостерігає, знаходиться в сусідній кімнаті. Припустимо, що дзвонить телефон в сусідній кімнаті, де вона думає знаходиться суб'єкт Джонс. Вона вказує на освітлену частину мозку на екрані та каже тому, хто проводить тест: «Зараз Джонс чує телефон». Кажучи це, Джонс виражає свою думку, що Джонс чує телефон. Її думку в цей момент можна виразити: Джонс думає, що Джонс чує телефон» [1, р. 28]

Так як Джонс сказали, що вона читає одночасне ПЕТ-сканування когось іншого, коли Джонс чує телефон і вказує на освітлену частину мозку на екрані, і каже тестувальнику, вона думає:

11. Зараз Джонс чує телефон.

Однак, просто дивлячись на результат ПЕТ-сканування, вона не може усвідомити, що:

12. Я та людина, що чує телефон.

Якщо припустити, що підхід Дрекке правильний і він базується на якомусь метафізичному самостосунку, то Джонс не може висновувати істину 12 з істини 8, тому що канал інформації про істину 11 не є внутрішнім, тобто, в 11 вона репрезентує себе, але не основується на метафізичному самостосунку.

З цього випливає, що Джонс має більше ніж одну концепцію себе, у цій ситуації – дві концепції з однаковим змістом. Неспроможність Джонс упізнати себе у людині, що чує телефон, подібна до неспроможності давніх астрономів розпізнати Гесперс і Фосфор у Венері. Справжня самість лінгвістично виражена за допомогою займенника першої особи у реченні 12. Інша (що відповідає поглядам Бейкер) концепція лінгвістично виражене безпосередньо її ім'ям «Джонс» у реченні 11. Втім, різниця між концепціями її «я» не пояснюється у термінах лінгвістики або семантики, а радше у термінах когнітивної архітектури.

Висновки.

Ключовою властивістю самосвідомості є усвідомлена самореференція. Враховуючи, що сам акт самореференції повинен бути свідомим, традиційна проблема самосвідомості полягає у

тому, як пояснити таке усвідомлену самореференцію, не починаючи нескінченний регрес або не передбачаючи заздалегідь самосвідомість замість того, аби пояснити її.

Припущення існування дорефлексійної самосвідомості, як це пропонується в рамках феноменології, не вирішує проблему колоподібного пояснення. Ба більше, ускладнення у визначенні самосвідомості не є проблемою рефлексивності, а радше проблемою самоідентифікації, тому феноменологічний підхід, котрий виключає суб'єкта з репрезентаційного змісту, не може дати задовільне вирішення проблеми.

Дж. Бермудез, намагаючись розірвати Фіхтеве коло, постулює неконцептуальні форми самосвідомості, втім, не прояснює переходу від цих форм до концептуального рівня, ба навпаки, плує їх змісти, ототожнюючи самість зі здатністю оволодіти правилами вжитку займенника першої особи.

Отже, для вирішення проблеми самосвідомості потрібно вдатися до нелінгвістичного, неінтенційного (у феноменологічному розумінні) пояснення. Таке тлумачення можливо в рамках репрезентаціоналістського підходу Ф. Дрекке. Його твердження, що усвідомлена самореференція базується не на спонтанному акті самості, а на репрезентаціях, які обумовлюються природнім добором або через навчання, допомагає уникнути нескінченного регресу та порочного кола у поясненні. Втім, у рамках такого підходу неможливо визначити, у який спосіб здійснюється самоідентифікація. Аби розв'язати цю задачу, необхідно припустити якийсь метафізичний, фундаментальний самостосунок. Як ми бачили постулювання ідентичності як принципу, на якому ґрунтується виборка репрезентації, має потенціал у вирішенні проблеми першої особи, на яку звернула увагу Л. Бейкер. Але існує ще одне питання, яке варто порушити: як можна узгодити існування метафізичного самостосунку з позицією редуکتивного репрезентаціоналізму? Поки що нам здається неможливим вписати його несуперечливо у натуралістичну теорію. Можливо, його подальші роз'яснення допоможуть уникнути цих труднощів.

REFERENCES

1. Baker, L.R. (1998). The First-Person Perspective: A Test for Naturalism. *American Philosophical Quarterly*, 35 (4), 327-348.
2. Baker, L.R. (2012). From Consciousness to Self-consciousness. *Grazer Philosophische Studien*, 84, 19-38.
3. Bermúdez, J.L. (1998). *The Paradox of Self-Consciousness*. Cambridge, MA: MIT Press.
4. Evans, G. (1982). *The Varieties of Reference*. Oxford, USA: Oxford University Press.
5. Fichte, J.G. (1998). *Fichte. Foundations of Transcendental Philosophy (Wissenschaftslehre) nova methodo (1796–99)* In D. Breazeale (Ed. & Trans.). Ithaca, NY: Cornell University Press.
6. Frank, M. (2002). *Self-consciousness and self-knowledge: On some difficulties with the reduction of subjectivity*. *Constellations*, 9(3), 390-408.
7. Dretske, F. (1995). *Naturalizing the Mind*, Cambridge, MA: MIT Press/Bradford Books.
8. Henrich, D. (2016). Fichte's Original Insight. In K. Gjesdal (Ed.), *Debates in Nineteenth-Century European Philosophy* (pp.35-44). New York, NY: Routledge
9. Perry, J. (1979). The essential indexical. *Nous*, 13, 3-21.
10. Shoemaker, S. (1968). Self-Reference and Self-Awareness. *Journal of Philosophy*, 65, 555-567.
11. Zahavi, D. (2006). Thinking about (Self-)Consciousness: Phenomenological Perspectives. In U. Kriegel & K. Williford (eds.), *Self-Representational Approaches to Consciousness*, (pp.273-295), Cambridge, MA: The MIT Press.
12. Zahavi, D. (2007). The Heidelberg School and the Limits of Reflection. In S. Heinämaa & V. Lähteenmäki (Eds.), *Consciousness: From Perception to Reflection in the History of Philosophy* (pp. 267-285). Dordrecht, Netherlands: Springer

Кривітченко Ольга Олегівна

Аспірантка

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60

Kryvitchenko Olga

PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv

60, Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine

Email: o.kryvitchenko@gmail.com

Цитування: Кривітченко О. О. Натуралізація самосвідомості: репрезентаціоналістський підхід Ф. Дрецьке / О. О. Кривітченко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 10. – С. 181-189.

Citation: Kryvitchenko, O.O. (2018). Naturalizatsiia samosvidomosti: reprezentatsionalistskyi pidkhid F. Dretske [Naturalizing Self-Consciousness: The representationalist approach of F. Dretske]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 21(10), 181-189.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.09.2018

Схвалено до друку / Accepted: 13.10.2018